

STUDIA COMITATENSIA 37.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA
COMITATENSIA
37.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA COMITATENSIA

37.

A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

SZERKESZTŐ: VÉRI DÁNIEL

TARTALOMJEGYZÉK

RÉGÉSZET

- **BÓZSA ANIKÓ**
RÓMAI KORI TÜKÖRTÍPUSOK PANNONIÁBAN 8
- **MERCZI MÓNICA**
A PÁTY-MALOM-DÜLŐBEN FELTÁRT TEMETŐ RÓMAI KORI FIBULÁI 32

TÖRTÉNELEM

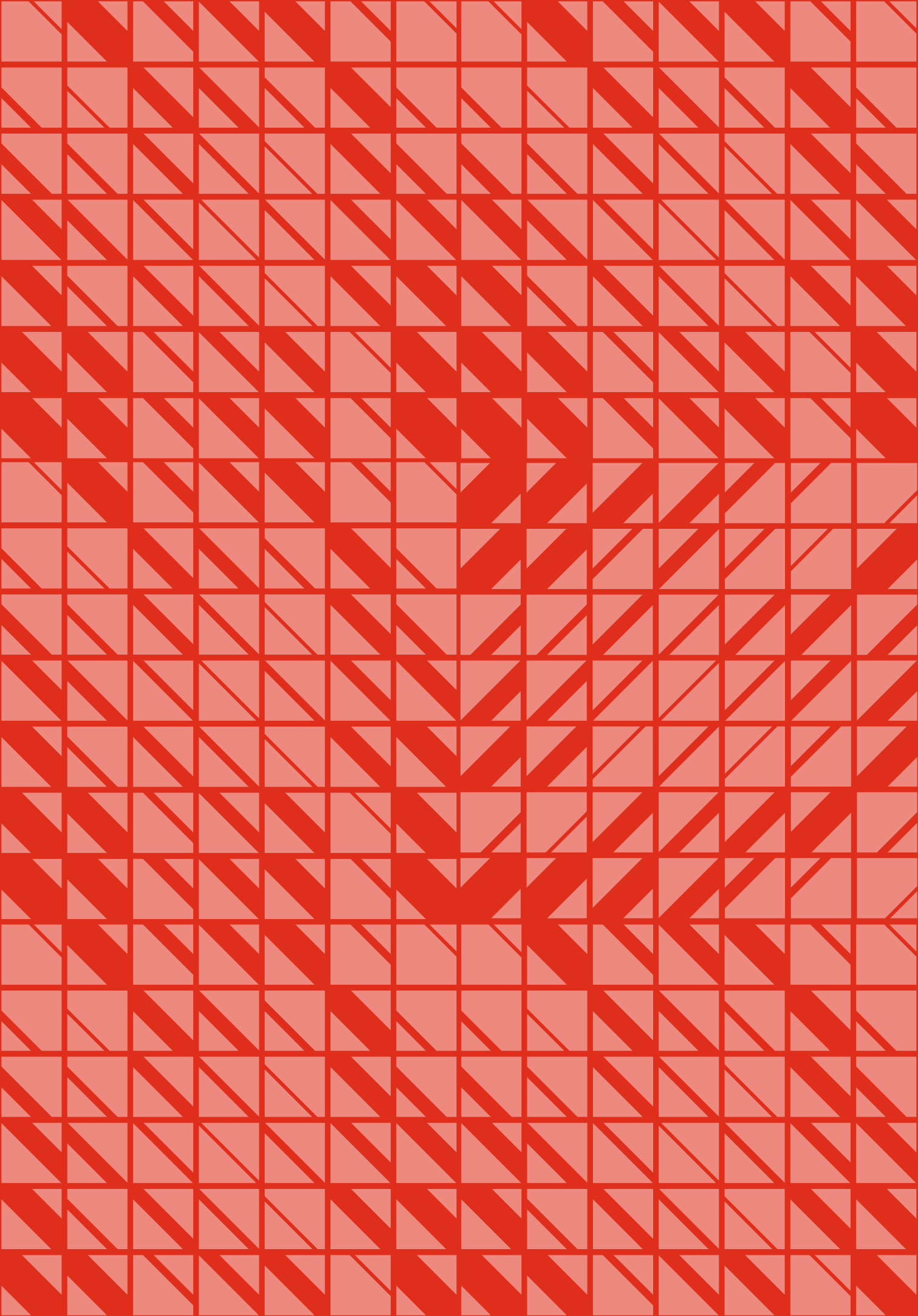
- **FÁBIÁN LAURA**
NAGY KÁROLY MINT MODELL ÉS VÉDŐSZENT A 14. SZÁZADI FRANCIA KIRÁLYI UDVARBAN 74
- **SCHRAMEK LÁSZLÓ**
AZ ALAPFOKÚ OKTATÁS HELYZETE PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYÉBEN A RATIO EDUCATIONIS KIADÁSÁTÓL II. JÓZSEF HALÁLÁIG 90
- **GAÁLNÉ BARCS ESZTER**
NAGYKÖRÖS SZOLGÁLATÁBAN. KALOCSA BALÁZS ALAPÍTVÁNYAI A SZÁZADFORDULÓN 118
- **PÉTERFFY GERGELY**
A SZENTENDREI HELYI ÉRDEKŰ VASÚT TÖRTÉNETE AZ I. VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG 132

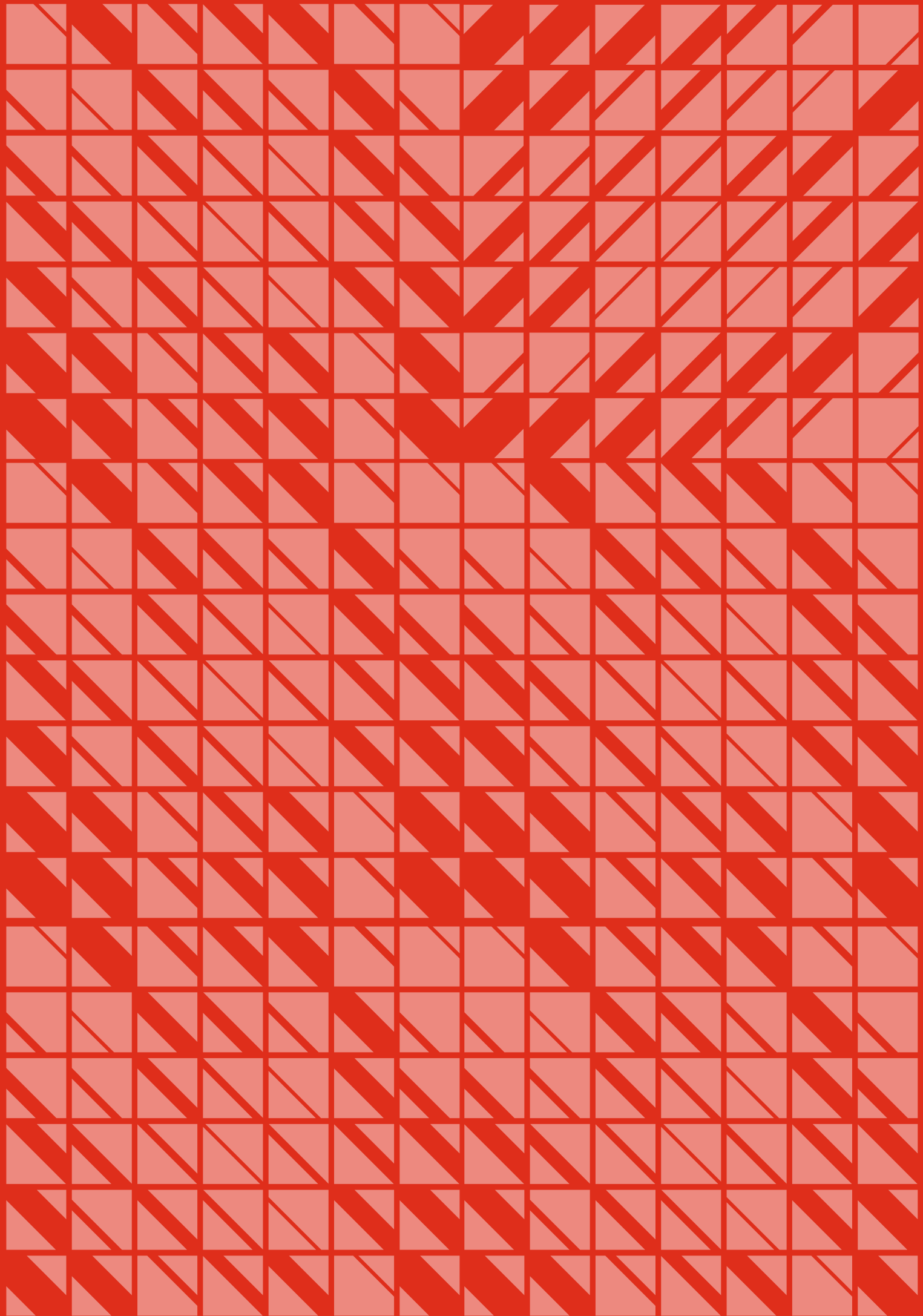
NUMIZMATIKA

- **NAGY BALÁZS**
TÁMPONTOK A H. 199 SZÁMÚ LEMEZPÉNZ ÉS A H. 69 SZÁMÚ DENÁR KORRENDJÉHEZ 150

NÉPRAJZ

- **SZ. TÓTH JUDIT**
A SZERBEK VISELETÉRŐL 168

- BÓZSA ANIKÓ

RÓMAI KORI TÜKÖRTÍPUSOK PANNONIÁBAN

- Bózsza Anikó, PhD
régész
Ferenczy Múzeumi Centrum
aniko.bozsza@muzeumicentrum.hu

Bevezetés

A római kor régészeti emlékanyagában fennmaradt tükrök formavilága meglehetősen egységes a Római Birodalom teljes befolyási övezetében. Ebbe a Pannonia provinciából származó darabok formai repertoárja is belesimul, kevés egyedi, lokálisnak nem nevezhető jelleggel.

A római kori tükrök feldolgozásának legelemibb lépése azok anyagának meghatározása, ezen túl tipológiájuk formai alapú. A tükör anyaga alatt a tükröző felület anyaga értendő. Ez alapján elkülönítünk fém-, többségében speciális összetételű bronz, ritkábban ezüst vagy üvegtükröt. Előbbiek esetében a tükröképet csiszolt és polírozott fémfelület adja, utóbbiaknál a valamilyen sötét (fém) bevonattal ellátott üveglap. Ugyan korbeltől írott forrásokból tudjuk,¹ hogy a rómaiak használtak üvegtükröt, ezeknek, eddigi ismereteink alapján, csupán az általában „ólomkeretes üvegtükröként” vagy „ólomtükröként” közölt tárgyak az egyedüli képviselői a régészeti emlékanyagban. Ezeknek a néhány cm-es átmérőjű, kis, vékony áttetszetlen üveglapot tartalmazó fémlemez-rámáknak a pontos felhasználási területe azonban ismeretlen és vélhetően nem is egységes, és még ha ezek között volt is tükröfunkció, akkor sem sorolnám ezeket a használatukat írott és képi források alátámasztotta, pontos formai előképekkel rendelkező és jól interpretálható tükrök közé. Ezért jelen tanulmány ezekkel a tárgyakkal nem foglalkozik.² Az első és máig legteltesebb római tükrötípológiát Glenys Lloyd-Morgan közölte Nijmegen, valamint az északnyugat-európai provinciák és Italia anyagára alapozva.³ 20 típust különített el, alcsoportokat díszítésmódok és fogófajták alapján állapított meg. Ilyen részletességű és ilyen mennyiségű anyagon tipológia azóta nem született, a későbbi publikálók általában ezt alkalmazták saját anyaggyűjtésük területére: Michail Ju. Treister a kelet-európai tükröket bemutatni hivatott, elnagyolt tanulmányában,⁴ Emilie Riha az augsti darabokat kategorizálva,⁵ Janka Istenič poetovioi temetők anyagára vonatkoztatva⁶ és Kelbert Krisztina Savariában.⁷ Viszont bármennyire is egységes a korabeli – különösen a provin-

ciális – tükrök formavilága, Glenys Lloyd-Morgan csoportjai nem alkalmasak maradéktalanul az összes fellelhető tükrötípus osztályozására. Pannoniai anyagot eddig csak Kelbert Krisztina dolgozott fel, munkája egy a tartományra vonatkozó tükrötípológia megalkotásánál fontos hivatkozási alap, de korántsem fedi le a tartománybeli tükrök teljes formavilágát.

A címben megfogalmazott tükrötípusokat 378 darab, a provincia Magyarország területére eső részén található közgyűjteményekből származó tükör, valamint az ország határain kívül eső pannoniai lelőhelyekről ezidáig közölt tárgyak alapján különítettem el.⁸ A tipológia formai alapú, alapvető kritériumok a tükör(lap) alakja, illetőleg a fogó vagy nyél megléte. Az osztályozás tovább finomítható a díszítések és azok készítmódjának számbavételével. A tipológia, az anyag más sokszor hangsúlyozott uniformizált jellege okán, sok átfedést mutat a már létezőkkel, ezért az azonos típusoknál feltüntettem a korábbi típusjelöléseket. A klasszifikáció megalkotásakor problémát jelentett a megfelelő magyar *terminusok* megtalálása, az egyértelműség kedvéért, ahol létezik, ott Lloyd-Morgan angol elnevezéseinek magyarítását használom. A pannoniai tükrökhöz az alábbi tipológiai csoportosítás alkotható:

1. Négyyszögletes tükrök (=Lloyd-Morgan A, Istenič III, Kelbert D csoport)

2. Kerek tükrök

2.1. Kerek, nyél/fogó nélküli tükörlapok

2.1.1. Díszítetlen kerek tükörlapok (=Istenič X variáns, Kelbert Savaria C csoport)

2.1.2. Kerek tükörlap megvastagodó, gömbölyű peremmel

2.1.3. Kerek tükörlap magas, gömbölyű, díszített peremmel

2.1.4. Kerek tükörlapok a szegélytől jellegzetes távolságban elhelyezett esztergával bevésített körvonallal, legömbölyített, megvastagodó peremmel

2.1.5. Kerek tükörlap legömbölyített, megvastagodó szegéllyel, attól jellegzetes távolságban és

¹ Seneca: *Naturales Questiones* 1:17:8.

² A tárgytypusról és a problematikáról részletesen: Bózsai-Szabó: 2013.

³ Lloyd-Morgan 1981a.

⁴ Treister 1994.

⁵ Riha 1986.

⁶ Istenič 2000.

⁷ Kelbert 2007.

⁸ Jelen tanulmány az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájában 2017-ben megvédett *A szépségápolás tárgyi emlékanyaga Pannoniában* című doktori disszertáció vonatkozó fejezetének rövidített, átdolgozott változata.

a középpont körül még egy bevéssett körvonallal

2.1.6. Kerek tükörlapok bekarcolt geometrikus mintákkal (=Kelbert Savaria B2 csoport)

2.1.7. Kerek, vastag tükörlapok esztergált koncentrikus körbordákkal

2.2. Kerek tükörlapok nyéllel

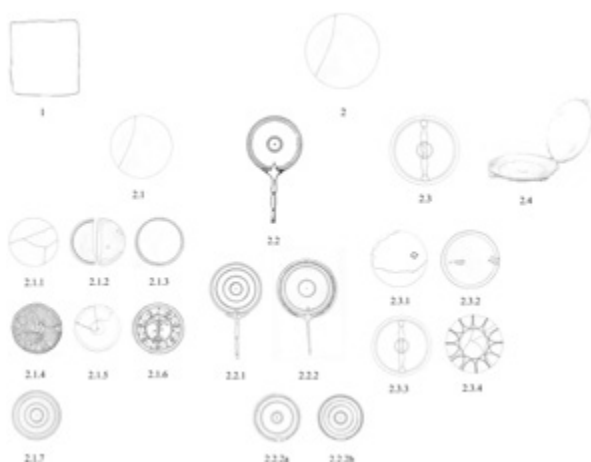
2.2.1. Kerek tükörlapok esztergált koncentrikus körbordákkal díszítve, többszörösen tagolt baluszter alakú elemekből álló nyéllel (=Lloyd-Morgan G, Riha C, Istenič II, Roth-Rubi III, Kelbert Savaria B1 csoport)

2.2.2. Kerek, lyukszegélyes tükörlapok, esztergált bordákkal és többszörösen tagolt baluszter alakú elemekből álló nyéllel (=Lloyd-Morgan K, Riha B, Roth-Rubi I, Istenič I, Kelbert Savaria A csoport)

2.2.2.a Kerek, lyukszegélyes tükörlapok jellegzetes, ritkább bordakiosztással, többszörösen tagolt baluszter alakú elemekből álló nyéllel

2.2.2.b Kerek, lyukszegélyes tükörlapok sűrűbb bordakiosztással, többszörösen tagolt baluszter alakú elemekből álló nyéllel

2.2.2.c Kerek, lyukszegélyes tükörlapok töredékei

1. kép: Pannoniai tükrök tipológiája, rajz: Lloyd-Morgan 1981a, 37, Fig. 3. (2.2); Abegg 1989, 308, Abb. 9. (2.4); Topál 1993, 202, 15-06/5 (2.1.4); Mátyus Magdolna (2.1.6); a szerző

1. csoport: Négyszögletes tükörlapok

A zömmel téglalap alakú, rézsútos, eldolgozatlan szélű, elülső oldalukon polírozott, hátsó oldalukon matt fémlapokat soroljuk ide. Méretük változatos: kb. 6 és 14 cm-es oldalhosszúság között mozog.⁹ A legnagyobb számú csoportot a 6,6–7,8 cm-es oldalhosszúságúak képviselik, 10 cm-nél néhány darab nagyobb. Vastagságuk meglehetősen egységes. Néhány esetben előfordul, hogy keresztmetszetük szélessége középtáj felé haladva csökken. Más provinciákban előkerült darabok szegélyén előfordulnak bekarcolt rovátkolások, ék alakú bevésések, X minták, ilyenek pannoniai darabon nem jelentkeznek.¹⁰

A Lloyd-Morgan megállapítása szerint a típus eredete bizonytalan, bár talán a hellenizmus időszakában jelent meg,¹¹ az 1. századtól a birodalom minden tartományában előforduló, igen népszerű tükörtípusnak számított.¹² Treister több darabot is közöl hellenisztikus leletkörnyezetből: Panti-kapaionból és Thessaliából sírokból, valamint Myrnából 3 bronzlapot, amelyeket négyyszögletes tükörnek tart.¹³ Ugyanitt egy Erost ábrázoló terra-

2.3. Kerek tükörlapok fogóval

2.3.1. Kerek tükörlap, legömbölyített, megvastagodó peremmel és fogóval

2.3.2. Kerek tükörlapok legömbölyített peremmel, egy esztergával bekarcolt körvonallal, a peremtől jellegzetes távolságban, fogóval

2.3.3. Kerek tükörlapok lekerekített szegéllyel, magas, gömbölyű peremmel, esztergával bevéssett többszörös koncentrikus kördíszítéssel, fogóval

2.3.4. Kerek tükörlapok fogóval, bekarcolt geometrikus mintával

2.4. Kétrészes összeecsukható tükrök (=Lloyd-Morgan R csoport)

3. Nyelek, fogók

3.1. Nyelek

3.2. Fogók

4. Egyéb típusok

⁹ A nemrégiben Tura-Tószeg lelőhelyen szarmata temetkezésben előkerült 18 × 15,5 cm-es darab az eddig előkerült legnagyobb négyyszögletes tükörlap térségünkben (Ferenczy Múzeumi Centrum, leltározatlan). A tárgyat Rácz Tibor Ákos ásatásvezető bocsátotta a rendelkezésemre.

¹⁰ Kelbert Krisztina az 54.395.8/A leltári számú, Savaria Múzeumban (Szombathely) őrzött savariai tükör szegélyén sűrűn egymást követő rézsútos irányú bekarcolt vonalakat figyelt meg. Véleményem szerint ezek inkább a csiszolás akaratlan nyomai, mintsem tudatos díszítés. Kétségeit ő is felveti. Kelbert 2007: 212, 67. lábjegyzet.

¹¹ Lloyd-Morgan 1977a: 233.

¹² Lloyd-Morgan 1981a: 3.

¹³ Treister 1994: 417. Fig. 2, 1–3.

kotta kispasztika kezében négyszögletes tükröt figyelt meg.¹⁴ A „szobortípus” ismert görög, itáliai, kis-ázsiai és Fekete-tenger környéki területekről is, de kerek tükrökkel. A Villa dei Misteri „beavatás” falfestményének fésüklődőjelenete bizonyítja, hogy a forma már az i. e. 1. század közepén ismert volt Italiában. Ezek alapján – feltételezése szerint – a tükrötípust a rómaiak Asia Minor területén vették át az Augustus-kort közvetlenül megelőző időszakban.¹⁵ Ahogy a lyukszegélyes darabok esetében látni fogjuk, a négyszögletes típusnál sem világos, hogy előállításuk mikor fejeződött be; Lloyd-Morgan a 2. században már nem találja megalapozottnak a gyártásukat feltételezni.¹⁶ Készítésük több központban koncentrált, Lloyd-Morgan Nijmegenben, nagyszámú előfordulásuk okán, gyártóhelyet feltételez.¹⁷ Treister három méretkategóriába sorolja a négyszögletes tükröket: a 12,5 cm-esnél nagyobbakéra, a 12,5 és 10,5 cm közé esőkre és a 10,5 cm-nél kisebbekre. Megfigyelése szerint a kisebbek Észak-Itáliában, a Száva és az Alsó-Rajna-vidéken népszerűek, míg a nagyok az Észak-Puntusi régióban.¹⁸ Pannoniai gyártóhelyre egyetlen közöletlen adatunk van: a bécsi Rómer Múzeum kiállításában bemutatott, Stallburgban feltárt, általuk kovácsműhelyként interpretált leletegyüttesben legalább három darab négyszögletes tükrőlap öntésére alkalmas öntőforma is van.

A négyszögletes tükrök kivitelének jellegzeteségei – az eldolgozatlan szél, illetőleg a matt, kidolgozatlan hátulsó oldal –, valamint több *in situ* lelet utal arra, hogy szerves anyagból készült keretben vagy dobozban tárolták ezeket.¹⁹ Felmerült, hogy kozmetikai dobozok fedelének belső oldalához rögzítették őket,²⁰ de ezek alatt nem a jellegzetes felépítésű, emléktárgyban is jelentkező „sminkesdobozok” értendők.²¹ A pannoniai négyszögletes tükrök keltező értékű régészeti leletanyagot is tartalmazó vagy egyáltalán ismert leletkörnyezetből származó példányainak aránya igen csekély. Csupán a győri

Kálvária utcai temetőben előkerült darabokról tudjuk biztosan, hogy az 1. század vége és a 2. század vége között kerültek földbe.

2. kép: Négyszögletes tükrök (a szerző felvétele)

2. csoport: Kerek tükrök

Az antik tükrőfajták többsége – függetlenül attól, hogy nyeles vagy nyél nélküli – kerek. A lapnak csak az egyik oldala használható ténylegesen tükröként, a másik oldal vagy megmunkálatlan, vagy díszített, amely kizárja azt. A kerek tükrök csoportosítása a fogó vagy a nyél meglétén, illetve a tükrőlap díszítésén alapszik.

2.1. alcsoport: Kerek, nyél nélküli tükrőlapon

Igen nagy példányszámú csoport, különböző méretű, kiképzésű és változatos módon díszített.

2.1.1. típus: Díszítetlen kerek tükrőlapon

Kerek, kissé domború, változatos méretű tükrőlapon. Átmérőjük 5,4-tól 17,5 cm-ig terjed. A kisebb, 7–9 cm-es átmérőjűekből több fordul elő, mint a nagyobbakból. Kivétel nélkül jellemző, hogy hátsó, homorú oldaluk matt, csiszolatlan, elülső, domború oldaluk polírozott. Szélük általában eldolgozatlan, sokszor rézsútosan lecsapott. Alakjuk esetenként szabálytalan kerek, különösen a kisebb méretek esetén. Vastagságuk szintén változó, találunk közöttük igen vékony, 0,01 cm-es és az átlagosnál kissé vastagabb, 0,25 cm-es keresztmetszetűt is. Sok darabnál megfigyelhető, hogy középpontjuk felé megvastagodnak.

¹⁴ Treister 1994: 417, Fig. 2, 4.

¹⁵ Treister 1994: 417.

¹⁶ Lloyd-Morgan 1981a: 3.

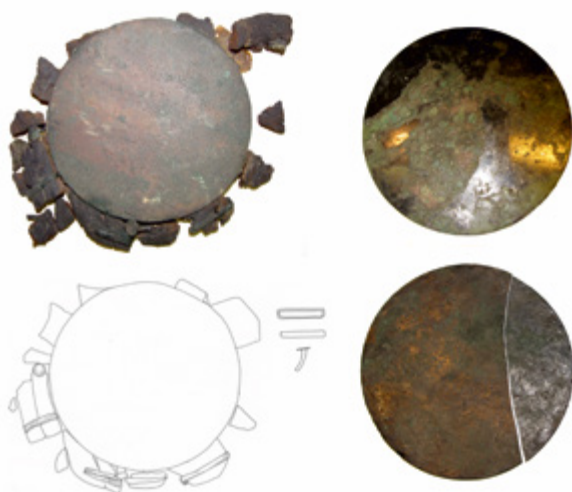
¹⁷ Lloyd-Morgan 1981a: x.

¹⁸ Treister 1994: 417.

¹⁹ Pl. Lloyd-Morgan 1981a: 4, 2 iii; Simonett 1941: 45–46, 4. sír, no. 1., továbbá Lloyd-Morgan 1981a: 3, 1. lábjegyzet; Haffner 1989: 284–285.

²⁰ Lloyd-Morgan 1977a: 233.

²¹ A római korból kanonikus formájú, kifejezetten kozmetikai dobozt nem ismerünk, ugyanis annak sokféle alakú és alapanyagú doboz megfeleltethető, ráadásul ezek multifunkcionális eszközök voltak. Ennek a funkciónak a tárgyi emléktárgyban leginkább a jellegzetes felépítésű „sminkdobozok” és az „orvosi dobozkák” felelnek meg. Előbbiek egy típusához négyszögletes „fiók” tartozik, amelynek ki-be tolható fedlapja van, ez formáját tekintve hasonlít a négyszögletes tükrökre, de azoknál jóval vékonyabb. Lloyd-Morgan egy ilyen fedlapot publikál, amelynek hátoldalát tükröként osztályozza (Lloyd-Morgan 1981a: 83.). Hasonló megfigyelés egyéb publikált „sminkesdobozok” esetében nem történt – amennyiben az általa közölt darab tükrök, az egy unikális példa lenne.

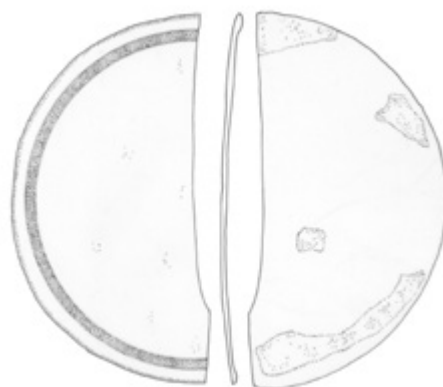
3. kép: Kerek díszítetlen tükörlap és tükör fakerettel Intercisából

In situ példák igazolják, de a két oldal eltérő kidolgozottságát és az eldolgazatlan széleket is indokolná, hogy a lapokat szerves anyagú fa-, esetleg csontkeretben vagy dobozban tárolták.²² Ez nem szükségszerű, de a pannoniai emléksanyagban is találunk fakeretével együtt előkerült darabot, sőt fából készült – vélhetően tükörkeret – darabját. Egy intercisai tükörlaphoz durva bronz abroncsokkal és szegecsekkel összefogott kerek fakeret tartozott.²³ Megjegyzendő, hogy ennek a példánynak a szegélye, a várhatóval szemben, eldolgazott. Egy Arrabonából származó darab hátoldalán kerek hegesztésnyom látható,²⁴ amely a tárgy nem önmagában való használatára utal. Az ovoid alakú olvadt felület karakterisztikus helyen, a lap szegélye mentén található. Ez alapján akár nyél egykori meglétére is gyanakodhatunk. A leletanyagban ismerünk díszítetlen kerek tükörlapot többszörösen tagolt, baluszter alakú elemekből álló nyéllal,²⁵ de ez nem jellemző. Meglehetősen egyszerű és széles körben elterjedt tükörfajta. Általában az 1. századtól a 2. századig keltezett lelőhelyekről publikálják, de 4. század első negyedére keltezett temetkezésben is előfordul.²⁶ Provinciális megjelenésüket és elterjedé-

süket Istenič már a La Tène D időszaktól elképzelhetőnek tartja.²⁷ A pannoniai csekély keltezhető leletkörnyezetből előkerült tárgyak zöme az 1. század második fele és a 2. század második fele között került a földbe, de még 3. század végi sírokban is jelentkeznek.

2.1.2. típus: Kerek tükörlap megvastagodó, gömbölyű peremmel

Az egy darab ide sorolható tükörlap szegélyének íves megvastagítása jellemző, ugyanakkor ilyen kivitelezésben analógia nélkül áll.²⁸ A kerek, töredékes lap szegélyén egy magas, gömbölyű peremet alakítottak ki, amelyet a kör középpontja felé egy mélyedés követ. Másik oldala díszítetlen. Állapotából kifolyólag a kidolgozottság mértéke, illetőleg a két oldal különbözősége nem állapítható meg. Közvetlenül alatta falemez maradványait találták a sírban, amely utóbbi a 3. század végénél korábbra nem keltezhető.²⁹

4. kép: A 2.1.2-es tükörtípus (a szerző rajza)

2.1.3. típus: Kerek tükörlap, magas, gömbölyű, díszített peremmel

A típushoz szintén egy darab tartozik.³⁰ A domború tükörlap szélén egy nem túl széles, magas, gömbölyű keresztmetszetű peremet alakítottak

²² Kereteket maradandóbb anyagból is készítettek: festett, változatos formájú, öntött anyagkeretbe ágyazott, kerek tükörlapokat is ismerünk Syriából: Damaskusi Nemzeti Múzeum, leltári szám: 15952, 19193, 1877, 14942 stb.; Konrad 1997: 91, Abb. 13.

²³ Barkóczi-Erdélyi et al. 1954: 65/5, XXII. tábla 17.

²⁴ Bózsai 2016: Kat. 35.

²⁵ Pl.: egy tápiószelei szarmata lelőhelyről származó kézitükör, Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), leltári szám: 1962.154.1.

²⁶ Konrad 1997: Taf. 30/A, 6.

²⁷ Istenič 2000: 64.

²⁸ Intercisa Múzeum (Dunaújváros), leltári szám: 67.2.155.1; Bózsai 2016: Kat. 95.

²⁹ Az Intercisa Múzeum (Dunaújváros) adattárában őrzött ásatási dokumentációk alapján.

³⁰ Intercisa Múzeum (Dunaújváros), leltári szám: 62.36.23; Bózsai 2016: Kat. 96.

ki, amelyen bekarcolt cikcakkminta halad. Kiképzése eltér az előző csoportba sorolt darabétól. Sem a perem, sem a díszítőmotívum nem jellemző a római tükrök körében. 4. századra keltezett temetkezésben találták.³¹

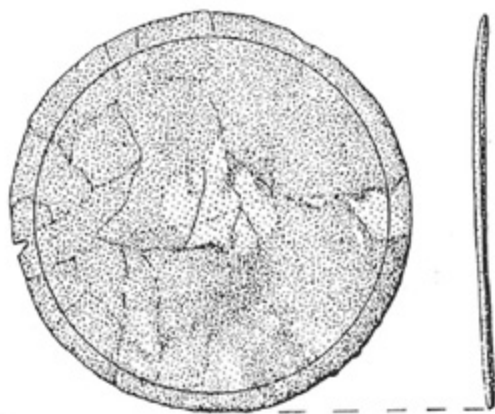
5. kép: A 2.1.3-as tükörtípus (a szerző felvétele)

2.1.4. típus: Kerek tükörlapok a szegélytől jellegzetes távolságban elhelyezett, esztergával bevésített körvonallal, legömbölyített szegéllyel, kissé megvastagodó peremmel

Kerek, kissé domború tükörlapok, hátsó oldalukon szegélytől jellemzően kb. 0,5 cm-es távolságban esztergával bevésített egyszeres vagy többszörös körvonallal. Szegélyük legömbölyített, megvastagodó. Átmérőjük 9 és 10,6 cm, de egészen kis, 6,6 cm-es átmérőjű is található közöttük. Alapformájukban Lloyd-Morgan „Corstopitum”-X típusának A alcsoportjával mutatnak rokonságot. Ezeknek fogójuk volt, amire többnyire csak nyomok utalnak, de sok esetben még ennyi sem. Fogóknak a pannoniai anyagban egyelőre nincs nyomuk vagy egykori jelenlétük nem megállapítható, ugyanakkor nem is zárható ki, utóbbi esetben ez és a 2.3.2-es típus azonos. Lloyd-Morgan megfigyelése szerint a típus példányai főleg a 3. századból származnak, és nagy koncentrációjuk

figyelhető meg az Alsó-Rajna-vidéken.³² Közölt anyag alapján ez a tükörlap-típus merőlegesen nyéllel is állhat.³³

Pannoniában a 2. század első felétől a 3. századig keltezhető leletkörnyezetből származnak.

6. kép: A 2.1.4-es tükörtípus (rajz: Topál 1993, 202, 15-06/5)

2.1.5. típus: Kerek tükörlap legömbölyített, megvastagodó szegéllyel, attól jellegzetes távolságba, és a középpont körül még egy bevésített körvonallal

Az ide sorolt egy darab tükörlapon az előző típusnál megfigyelt karakterisztikus jegyek ismétlődnek: kissé megvastagodó, legömbölyített szegély, attól 0,6 cm-es távolságban egy esztergával bevésített körvonallal, amelyet itt ugyanakkor a jelölt középpont körül egy újabb követ.³⁴

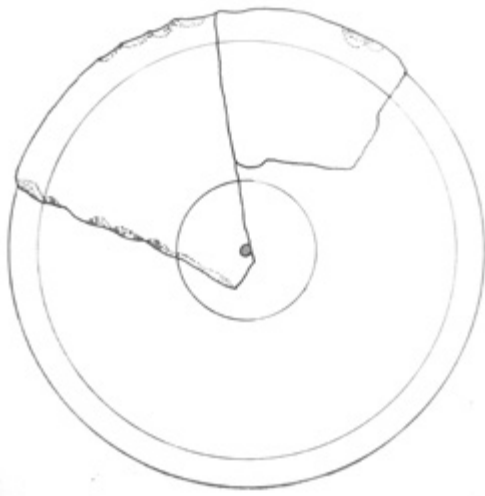
A körvonalak elhelyezése jellegzetes, hasonló kiosztásban jelentkeznek a koncentrikus körbordák az alább tárgyalandó, lyukszegélyes, valamint esztergált bordákkal díszített kézitükrök egy-egy csoportján is. Ugyanakkor ennek a tükörlapnak a készítése technikája más: míg azokon a díszítést a lap síkjából kiemelt bordák képezik, itt a bekarcolt körvonalak. Ez a technika a tükröt az előző típussal, valamint a 2.3.3-as típusú, fogós tükrök hátlapjával rokonítja. A hátulsó fogó létezése vagy nem létezése a töredék alapján nem állapítható meg.

³¹ A Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) leltárkönyve.

³² Lloyd-Morgan 1981a: 95.

³³ Cüppers 1983: 275, 239.

³⁴ Intercisa Múzeum (Dunaújváros), leltári szám: 67.2.341.2; Bózsá 2016: Kat. 104.

7. kép: A 2.1.5-ös tükörtípus (a szerző rajza)

2.1.6. típus: Kerek tükörlapok bekarcolt, geometrikus mintákkal

A típus tükörlapjainak hátoldalát bekarcolt geometrikus motívumok díszítik. A díszítések jellegzetes módon rendeződnek. A tükörlap mezejét koncentrikus körvonalak tagolják, a díszítés ezek mentén, illetőleg az ezek által közrezárt mezőkben összpontosul, vagy a tükörlap és a körbordák origója körül csoportosul a körvonalakon belül. Az igazán reprezentatív tükörlapokon ez a rendszer természetesen felbomolhat, de – különösen a provinciánkban – ez a gyakoribb. A díszítmények egyszerű geometrikus alapformákból tevődnek össze: egymást metsző körvonalakkal kialakított rozetták, csillagok, egymást keresztező vonalak, rovátkolás, pontkör stb. A szegély legömbölyített, némely darabon ívesen megvastagodó. Ez a klasszikus előképekből kialakult római ké-

8. kép: Tükörlap bekarcolt geometrikus díszítéssel (a szerző felvétele)

zitükör-típusokon látható motívumoktól eltérő díszítésű tükörtípus jellegzetes az északnyugati provinciákban, a Balkánon és Italiában is. Pannoniában eddig mintegy 10 + 8 darabot ismerünk. Azért vagyunk kénytelenek elkülöníteni a nemrégiben előkerült plusz 8 darabot, mert fémkeresős magángyűjtésből származnak, lelőhelyük csak feltételezhetően Pannonia.

A tükörfajta a Lloyd-Morgan X csoportját képező, az ún. „Corstopitum”-típussal rokonítható. Ide a megvastagodó peremű, egyszeres vagy többszörös körvonaldísszel tagolt és geometrikus mintákkal díszített, fogóval rendelkező darabokat sorolta. A fogó megléte a pannoniai példányokon egyelőre nem kimutatható. A díszítés összetettsége alapján képzett alcsoportokat. (A legegyszerűbb, csak egy körvonallal díszített példányokat én külön, a 2.1.4-es csoportba soroltam, mint-hogy, mint említettük, a csoport közös jellemzője, a fogó megléte Pannoniában egyik csoportnál sem bizonyítható.)

Pannonia provinciában a díszítés elrendezésében három alapvető, ám rugalmasan kezelt elv körvonalazódik.

- a: A minta lényegi része a tükörlap középpontja körül, sugárirányban csoportosul.
- b: A díszítés a tükörlap szegélye mentén húzódó, két körvonal által közrezárt mezőben összpontosul.
- c: Két körvonal által közrefogott keskeny mezőben pontkörök koszorúja díszíti azt.
- d: Egy külső, gyűrű alakú díszítőmezőben és az ezen belül levő területen is van díszítés, amely nem feltétlenül centrális.
- e: Nem megállapítható.

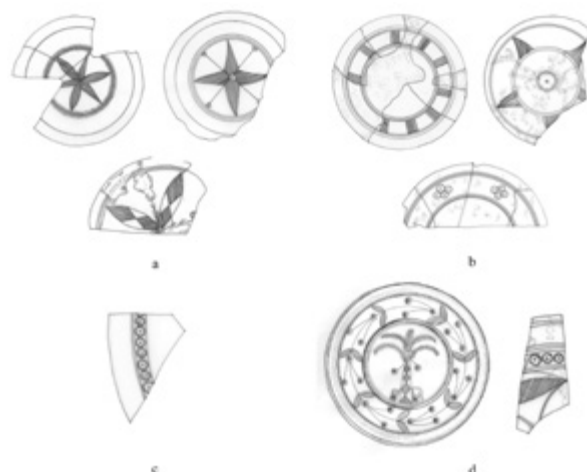
Az *a* altípusban a díszítés magja egy 4–6 szirmú rozetta, amelynek középpontja a tükörlap középpontjával esik egybe. Ez kiegészülhet stilizált növényi ágakkal és pontkörökkel. Jellemző a rozetták átlós rovátkolással való teljes vagy részleges kitöltése. Sajnálatos módon egyetlen darabnak sem ismerjük az előkerülési körülményeit. A díszítésmód analógiáit az északnyugati provinciákban találjuk. Lloyd-Morgan az Xg alcsoportba sorolta ezt a típust.

A *b* altípus díszítése két bekarcolt körvonal által közrezárt sávra koncentrálódik: függőleges vagy átlós rovátkolás, fenyőág vagy pontkör minta. A csoport Lloyd-Morgan 8f típusával rokonítható. Meglehetősen gyakori díszítőmegoldás, az északnyugati provinciákból vagy Italiából gazdagabban dekorált tükörlapokat ismerünk,³⁵ a balkáni provinciákban is előfordul.³⁶ A pannoniai példányok közül csupán egy darab került elő keltezhető leletkörnyezetben. Egy töredékes, fenyőágmo-

tívumokkal díszített tükörlap az 1–3. században használt matricai temető Domitianus éremmel *terminus post quem* keltezett sírjából származik.³⁷ A c altípus jellegzetes kivitelű, Lloyd-Morgan 8b–c típusainak felel meg. Ezeket két körvonal által közrefogott keskeny sávban pontkörök koszorúja díszíti. Az egyetlen eddig előkerült pannoniai példány töredékes,³⁸ nem zárhatjuk ki, hogy a tükörlap többi részén ne lett volna egyéb díszítés, mint ahogy arra a Lloyd-Morgan által elkülönített 8c csoportba sorolt példányok utalnak.

A d altípus tükörlapjának díszítése leegyszerűsítve az a és a b típus kombinációja, azzal a különbséggel, hogy az a csoport centrális struktúrája itt felbomolhat. A legszebb pannoniai bekarcolt díszítésű tükörlapon, Savaria északi temetőjéből, a külső díszítőmezőben egy körvonalra fel-fűzött, kettős „levelekből” és pontkörben végződő „ágakból” álló koszorú húzódik, amelyen belül egy rovátkolt rombuszokkal díszített törzssű pálmafa áll, pontkörökkel kivitelezett termésével, tövénél valamiféle négyszögletes pódiummal.³⁹ A tükör a Flavius-kortól a 2. század második feléig használt temető egyik urnasírjából való.⁴⁰ A pálmafa, mint díszítőelem és általában a nem csupán geometrikus, bekarcolt díszítés tükrön unikális, csakúgy, mint a díszítőelemek ilyenfajta rendezése. A legrepresentatívabb, gazdagon díszített, bekarcolt tükrök díszítése is leggyakrabban centrális, a tükörlap középpontja köré rendeződik, ezen a „rendszeren” kívül eső elem általában ritka. Ez a „hagyományos” rendezési elv jelentkezik egy sűrűn díszített carnuntumi tükörlapon is.⁴¹ Bekarcolt geometrikus tükrök az északnyugati és a dunai provinciákból, a Balkán északnyugati részéről, valamint Észak-Itáliából, Róma városából és Britanniából ismertek, és különösen nagy számban kerülnek elő Germania területén. Nijmegenben gyártóhelyet feltételeznek.⁴² Bár a díszítések ugyanazon elemek ismétléséből és variálásával épülnek fel, mégsem találunk a darabok

között egyetlen tökéletesen egyezőt sem. 1–3. századi leletkörnyezetből származnak, különösen a 3. században jellemzőek.⁴³ G. Lloyd-Morgan szerint ebben az időszakban Nijmegen láttatja el a környező tartományokat a típus darabjaival.⁴⁴ Pannoniában nem különösebben jellemző, de arányuk a többi típushoz viszonyítva nagyjából hasonló, mint ahogy az a nyugat-európai tartományokból publikált példányok száma alapján kikövetkeztethető. Sajnálatos módon igen kevés köztük az ismert és keltezhető leletkörnyezetből előkerült példány. Az a kettő – a savariai „pálmafás tükör”, amely a Flavius-kortól a 2. század második feléig keltezett temetőből származik, és a Matrica 1–3. századtól használt temetőjében, Domitianus (81–96) érmével *terminus post quem* keltezett sírjában talált darab –, amelyek vonatkozásában ilyen adattal rendelkezünk, arra utal, hogy Pannoniában, az északnyugati provinciákban feltételezett leggyakoribb előkerülési időszaknál, a 3. századnál korábban is jelentkezhettek.

9. kép: Pannoniai bekarcolt díszítésű tükörlapok díszítésváltozatai (rajz: Mátyus Magdolna és a szerző)

■ 35 Pl.: Lloyd-Morgan 8f típus: Lloyd-Morgan 1981a: 91; továbbá Corbridge: Lloyd-Morgan 1977b: 336, Fig. 2, Pl. 18b.; Udine: Lloyd-Morgan 1977b: Fig. 1.; Emona: Petru 1972: 160, T. LVII, 23. A Laczkó Dezső Múzeumban (Veszprém) őrzött 55.275.550 leltári számú töredéken látható mintához igen hasonló koncepciót látunk egy augsti töredék díszítésében: Riha 1986: Nr. 23, Taf. 3, 23.

36 Alicu-Cociș 1994: Nr. 742. Pl. 42.

37 Matrica Múzeum (Százhalombatta), leltári szám: 75.28.1; Topál 1981: 21, 47. XI. t. 31, 3.

38 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), leltári szám: MNM RR 2011.2.10; Bózsza 2013: Nr. 23. Fig. 2.23.

39 Savaria Múzeum (Szombathely); Kelbert 2007: 191, Nr. 41, 11. t. 41.

40 Kiss Péter szíves szóbeli közlése.

41 Humer 2009: 330, Nr. 1257.

42 Lloyd-Morgan 1977b: 338.

43 Lloyd-Morgan 1981a: 95.

44 Lloyd-Morgan 1977b: 338.

2.1.7. típus: Kerek, vastag tükörlapok esztergált koncentrikus körbordákkal

A három darab, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található tükörlap kivitele erősen eltér a provinciális tükörlapok jellegzetes küllemétől. Vastag, kerek bronzlapok, magas, néyszögletes keresztmetszetű peremmel, esztergált bordákkal díszítve. Tükörfelületük nem különböztethető meg, bár erősen korrodáltak és patinásak, sőt az egyik darabnak a homorú oldala kellett, hogy erre szolgáljon, mert az az, amelyiken nincs díszítés. Ez kétséges teszi egyáltalán a tükör voltát is.⁴⁵ Nyélnek egyik darabon sincs nyoma. Az esztergával kialakított koncentrikus körbordák alkotta díszítés jellemző a görög–hellénisztikus és a római tükrökön. Ugyanakkor a csoport két darabján a körbordákat, úgy tűnik, már az öntéssel kialakították, ugyanis nem láthatók rajtuk azok a jellemző, esztergával végzett bemélyítések, amelyekkel ezeket a bordákat képezték,⁴⁶ a harmadik példányon a technológia sajátosságai viszont jól megfigyelhetők.⁴⁷

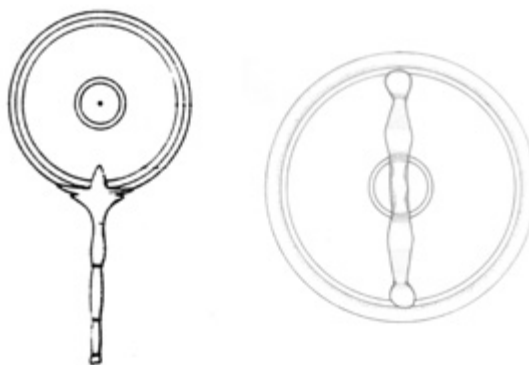
Az esztergált koncentrikus kördíszítés a görög tükrök díszítő motívumkincsében már az i. e. 4. században jelentkezik, végig nyomon követhető a hellénizmus során, átkerül a római tükrök jellemző díszítőelemei közé, a provinciális darabokon pedig egyszerűsítve öröklődik tovább. A csoport példányai jellegükben a hellénisztikus görög tükrökhöz állnak közel, konkrét analógiák nélkül. Előkerülési körülményeiről semmit sem tudunk.

10. kép: A 2.1.7-es típus (a szerző felvétele)

2.2. alcsoport: Kerek tükörlapok nyéllel

A legalapvetőbb római és antik kézitükörforma a függőlegesen álló nyelű, kerekfejú tüköré. A római kori kézitükrök nyele és korongja külön készül. A nyeleknek több fajtája van: egyszerű rúd alakú, többszörösen tagolt, baluszter alakú elemekből felépülő, egyszeres vagy többszörös hurok, illetőleg Hercules-bunkó forma. Ezek közül az első három jelentkezik Pannoniában. A balusztertagokból álló típus egy kerek vagy ovális, esetleg rombusz alakú keresztmetszetű rúd, amely több helyen gyűrűkkel összeszűkül, az ún. huroknyél egy csepp alakban visszahajlított rúd, illetve ezen elemekből több egymás felett. A laphoz minden fogótípus egyforma kiképzésű, háromágú fejrészrel kapcsolódik. Ez egy levél formájú lemeztámasztóból és két oldalsó karból áll. A lemeztámasztót a tárcsa hátoldalához rögzítik úgy, hogy annak mezejébe benyúlva támassza meg azt. A korong a másik oldalon, a két oldalsó kar aljánál kialakított peremen ül, így a két kar a másik oldalról biztosít további támaszt. A nyelek átellenes végükön egy zárógombban végződnek. A fogó és a lap az esetek nagy többségében külön kerül elő, de a nyél egykori létezésére több tényező is utalhat: a korongot díszítő elemek sorának megszakadása, a lemeztámasztó rögzítésének szemmel látható nyoma a korongon, illetőleg az oldalkarok megfelelő illeszkedésének érdekében végzett beavatkozások annak szegélyén.

11. kép: A kétféle római kori kézitükör-fajta: tükör nyéllel és fogóval (Rajz: Lloyd-Morgan 1981a, 37, Fig. 3. és a szerző)

⁴⁵ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), leltári szám: 2.1950.226; Alföldi-Barkóczi et al. 1957: 239, Nr. 166.

⁴⁶ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), leltári szám: 2.1950.226; Alföldi-Barkóczi et al. 1957: 239, Nr. 166. és 2.1950.225; Alföldi-Barkóczi et al. 1957: 238, Nr. 165.

⁴⁷ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), leltári szám: 54.32.57, Bózsai 2016: Kat. 121.

2.2.1. típus: *Kerek tükörlapok esztergált koncentrikus körbordákkal díszítve, többszörösen tagolt baluszter alakú elemekből álló nyéllel*
A provinciális kézitükrök alapformája. Gyakran csak a jellegzetesen díszített tükörlapot találjuk meg, de a néhány fogóval együtt napvilágra került példány alapján ezek nyeles kézitükrök. A díszítés a korong hátsó oldalán egy középpont körül több esztergált koncentrikus körborda, az elülső oldalán a szegély mentén egy bekarcolt körvonal, amely struktúra a legáltalánosabb a római kori nyeles kézitükrök minden csoportjában. A hátoldalon a bordák leggyakrabban nagyjából azonos elrendezésben jelentkeznek, függetlenül a lap méretétől. Pannoniában eddig csupán Carnuntumból ismerünk egy, ma már önmagában álló huroknyelet,⁴⁸ ezen kívül minden nyéllel együtt előkerült kézitükrőkhöz baluszter alakú elemekből álló nyél tartozik. A carnuntumi fogó alapján azonban számolnunk kell a lehetőséggel, hogy a nyél nélküli darabokhoz egykor akár huroknyél is tartozhatott. A tükörlapok általában kissé domborúak, mindkét oldaluk csiszolt. Méretük változatos, átmérőjük 7,1 cm-től 14 cm-ig terjed. A kisebb (7–9 cm) átmérő gyakoribb.

Lloyd-Morgan az esztergált bordákkal díszített, baluszteres vagy huroknyéllel rendelkező kézitükröket a G illetve H csoportjába sorolta.⁴⁹ A pannoniái darabok ezen kategóriákba való besorolása nehéz, mert a csoportok tagjainak díszítése jóval sokszínűbb, mint az itteni példányoké, és az alcsoportok megállapítása is ezek alapján történt.⁵⁰ Mindemellett az ő általa bemutatott tükörlapok könnyedebbek, elegánsabbak és változatosabban díszítettek, mint a tartománybeliek. Megállapítása szerint az esztergált bordákkal díszített, tagolt vagy hurokfogós kézitükröket az első században készítették és használták, és a lyukszegélyes (2.2.2 csoport, Lloyd-Morgan K típus), a csipkézett szélű (Lloyd-Morgan L csoport) és a vegyes (M csoport) – lyukszegélyes tükrök csipkézett széllel – típusú példányok alapján, előzményét jelentették.⁵¹ Pannoniában egy időben jelentkeznek az egyéb tükörtípusokkal, az igen kevés keltezhető kontextusból származó darab alapján használatuk jellemző időszaka: 1. (Flavius-kor?) – 2. század.

12. kép: A 2.2.1-es típusú tükörlap (a szerző felvétele)

2.2.2. típus: *Kerek, lyukszegélyes tükörlapok, esztergált bordákkal és baluszter alakú elemekből álló, többszörösen tagolt nyéllel*

A korongjuk szegélyén jellegzetes, átütött lyukak sorával díszített tükrök birodalomszerte a leggyakrabban jelentkező típust képviselik. Pannonia provinciában is ez a legnagyobb példányszámú tükörcsoport.⁵² Az egyéb csoportokhoz viszonyított arányuk még nagyobb lehet, ha a különálló tükörnyelek igen nagy számát is tekintetbe vesszük.

⁴⁸ Humer 2009: 329, Nr. 1254.

⁴⁹ Lloyd-Morgan 1981a: 37–46.

⁵⁰ Lloyd-Morgan 1981a: 37–48.

⁵¹ Lloyd-Morgan 1981a: 44.

⁵² A Pannonia Provinciában gyűjtött tüköranyagban mintegy 40% a lyukszegélyes tükrök aránya.

A változatos méretű és gyakran kissé domború tükörlapokat elülső – tükröző – oldalukon a szegélyező lyukak mentén egy-két bekarcolt koncentrikus körvonal keretezi, ritkább esetben díszítetlenek. Hátsó oldalukat változatos módon elrendezett esztergált koncentrikus körbordák tagolják, amelyek középpontja a lapon egy kis, esztergált gyűrűvel mindig jelölve van. A lyukakat ezen az oldalon is kísérik még egy-két további bevésztett körvonal, esetleg esztergával mélyített árok, közvetlenül azok sora alatt vagy felett. Mindkét felület csiszolt és polírozott. A lyukszegélyes tükrök korai, a Vezúv által eltemetett települések emléanyagából származó reprezentatív kivitelű példányainak hátlapján figurális relief díszítés van, ezek a provinciákba nem jutottak el. A tartománybeli darabok ezekhez képest sematikusak, a fenti díszítés különböző variációit találjuk rajtuk. Az egyetlen kivételt az Emona temetőjében talált unikális, stilizált nappal és csillagokkal díszített tükörlap jelenti.⁵³ A lyukszegélyes tükörlapokhoz tartozó nyél a kétféle provinciabeli nyéltípus lehet: többszörösen tagolt típusú, illetőleg huroknyél. Az eddig előkerült pannoniai lyukszegélyes kézi-tükrök baluszteres nyéllel társulnak.⁵⁴ Az esetek többségében a lap és a nyél külön kerül elő, de a nyél egykori létezését jelzi, többek között, hogy a korongon futó lyukak sora annak illeszkedési helyénél megszakad. Ez alól egyetlen példány, egy aquincumi darab jelent kivételt.⁵⁵ Kérdés, hogy egy rontott darabbal vagy tudatos koncepcióval van-e dolgunk. Egy chesteri temetkezés igazolja, hogy ezt a típust is, a tükröző felület épségének megóvása érdekében, speciális fadobozban tárolhatták, itt ugyanis jó állapotban megmaradt farostokat találtak a tükrőhöz tapadva.⁵⁶ A provinciabeli darabok korongjának mérete rendkívül variálható; 6,4-től 16 cm-es átmérőig terjed. A szegélyező lyukak mérete hozzávetőlegesen egységes, egymástól átlagosan 1,5–2mm-re fúrták be

őket, néhány darabon a távolság 5–6 mm-re nő, amely összességében kevésbé elegáns látványt nyújt, ezek száma azonban elenyésző.

A pannoniai lyukszegélyes tükörlapok díszítése tendenciózus jellegzetességeket mutat. A tükrök egy csoportján jellemzően ugyanazt a bordakiosztást alkalmazzák (2.2.2.a variáció), azt, amelyet már az előző (2.2.1.) tükrőtípusnál is megfigyelhettünk. A lapok középpontja körül egy 1,5–2,6 cm-es átmérőjű körborda fut, amelyet 1–2 cm-re, a tükörlap méreteitől függően, egy másik követ. A lyukak alatt és felett ezután még további esztergált bemélyítések, esetleg bekarcolt körvonalak felbukkannak, amelyekben olyan mértékű uniformitás, mint a mező díszítésében, nincs. Ez a díszítésmód egészen kis és egészen nagy átmérővel is társulhat. A 2.2.2.b variációhoz azokat a tükörlapokat sorolhatjuk, amelyek díszítése az előző csoportba tartozóktól eltér. Ez minden esetben több esztergált koncentrikus körbordát jelent, amelyek eloszlása rendkívül változatos. A csoport darabjai között igen kevés és inkább csak jellegükben egyező darabokat találunk. Ezzel szemben az a csoport tagjainak többségét egyező technikával, feltehetően sorozatgyártásban készíthették, bár egyelőre szériákat az anyagban nem sikerült kimutatni. A 2.2.2.c variáció létrehozását a nagyszámú lyukszegélyes töredék léte indokolta, amelyeken a típus jellegzetességei felismerhetők, de az alcsoportokba sorolás hiányosságuk okán nem lehetséges.

A lyukszegélyes tükröké a legszélesebb körben elterjedt és legnagyobb példányszámú típus a római kori tükrőfajták között. Roth-Rubi szerint olcsó és közönséges használati tárgyak voltak, ezért is készült túlnyomó többségük bronzötvetből.⁵⁷ Legkorábbi példányaik ezüsből ismertek Itáliából, az 1. század első felében gyártásuk még Gallia Cisalpina városaiban koncentrálódott,⁵⁸ majd 1–2. század folyamán széles körben el-

⁵³ Petru 1972: T. XCV, 9.

⁵⁴ Két kivételt ismerünk. A *Von Kaisern und Bürgern. Antike Kostbarkeiten aus Carnuntum* c. kiállítási katalógusban közzölt Nr. 1259. kézitükör fotója megtévesztő. Ez alapján a tükörlaphoz illesztett, propeller alakú, középtájon plasztikus díszítésű fogó egy újabb nyéltípust képviselne. Ugyanakkor a katalógusból kiderül, hogy a fogóként használt tárgy eredendően nem tartozott a tükörlaphoz, ezáltal a rekonstrukciót nem tekinthetjük hitelesnek. Ezt erősíti a tény is, hogy hasonló fogótípust nem ismerünk (Humer 2009: 330). Hasonlóan nem meggyőző a Kelbert Krisztina által közzölt Nr. 72-es számú „unikális” formájú tükrőnyél (Kelbert 2007: 204, Nr. 72. 15. t. 72). A szerző ugyan hivatkozik egy általa látott, boscorealei hasonló szerkezetű tükrőfogóra, ugyanakkor leírásából nem derül ki, hogy a kiállításban in situ pozícióban látta a fogót vagy önmagában. Még ha előbbi lehetőségéről is van szó, a carnuntumi példa okán nem lehetünk biztosak a kiállított összeállítás hitelességében. A szóban forgó tárgy sokkal inkább hasonlít egy szíjvégre – ahogy azt a szerző is megjegyzi, – és ugyan nem közli annak méretadatait, de a méretarányos rajz alapján kétséges, hogy alkalmas lett volna egy tükörlap megtartására, annál is inkább, mert az annak befogadására szolgáló nyílás az elvárhatónál jóval keskenyebb. Hasonlóan a carnuntumi rekonstrukcióban látotthoz, analóg nyéltípust ez esetben sem ismerünk, és a lap befogadásának ez a módszere nem jellemző.

⁵⁵ BTM Aquincumi Múzeum (Budapest), leltári szám: 88.4.31; Topál 2003: 7, Pl. 4, 6/6.

⁵⁶ Lloyd-Morgan 1977a: 233.

⁵⁷ Roth-Rubi 1974: 35.

⁵⁸ Lloyd-Morgan 1981a: 49.

terjedtek a provinciákban is. Nem tudjuk, hogy gyártásuk mikor fejeződött be, mert legkésőbb földbe került példányaik akár több generáción keresztül is használatban lehettek. A lyukszegély díszítés eredete meglehetősen homályos. Az archaikus korból ismerünk kisméretű, egyszerű votív tükröcskéket peloponnesosi szentélyekből, amelyekbe kis lyukak sorát ütötték be vagy egyszerűen kis púpokat trébeltek. Ezek viszont kizárólag archaikus kori rétegekben kerülnek elő, a későbbi időszakokban hiányoznak, direkt kapcsolatuk, ezáltal, a római kori példányokkal kizárt.⁵⁹ A tükrőtípus datálása általában 1–2. század, azt azonban fontos megjegyezni, hogy ez a földbe kerülés idejét jelzi, nem tudhatjuk ugyanis, hogy a tükröt mikor gyártották és mennyi ideig volt használatban. Pontosabb keltezésük a datáló értékű kísérő leletek és stratigráfiai adatok ismeretében lehetséges, ezek hiányában kísérlet történt egy stilisztikai kritériumokon alapuló relatív kronológia felállítására is. Roth-Rubi összehasonlította a jó, abszolút kronológiai dátumokhoz köthető, valamint a keltezhető síregyüttesekből származó itáliai és főleg germaniai példányokat, és arra a megállapításra jutott, hogy az 1. században földbe került példányokhoz képest a 2. századiakon a szegélyező lyukak sora egyre beljebb kerül, egyre szélesebb sávot szabadon hagyva a díszítőelemek és a tárcsa szegélye között.⁶⁰ Még, ha Roth-Rubi megfigyelései érvényesek is, az ezzel a módszerrel való relatív keltezés több szempontból problémás. Ugyanis legfeljebb a tükrök földbe kerülésének idejét határozhatjuk meg, nem tudhatjuk, hogy a tükrő hányadik tulajdonosával került sírba vagy milyen hosszú használati időszak után került földbe. Előfordulhat, hogy egy 2. századi leletkörnyezetben előkerült és a fenti tendenciát mutató példány egy időben készült egy 1. századi, némileg másképpen kivitelezett darabbal, csak hosszabb használat után került a földbe. A pannoniái keltezhető leletkörnyezetből származó darabokat áttekintve ez a tendencia tartományunkban nem követhető, sőt ezzel ellenkező irányú jellegzetességekre van példa: Felsőcikola Traianus–Hadrianus korára keltezett temetkezési halmából előkerült lyukszegélyes kézitükör átfúrásai szemmel láthatóan közelebb ülnek a szegélyhez a már a Flaviusoktól Traianusig datálható zanati villatemetkezésben előkerült

darabon levőknél. Ez a megfigyelés könnyen igazolja, hogy ez esetben a módszer használata félrevezető eredményt adna. Igaz ugyanakkor, hogy Pannoniában a Flavius-kornál korábbi, abszolút kronológiai dátumokkal keltezett lelőhelyekről előkerült lyukszegélyes tükröt nem ismerünk, legkésőbbi előfordulásuk pedig keltezhető leletkörnyezetben a 2. század második fele. Tehát használatuk és földbekerülésük jellemző időszaka az 1. század második fele–2. század vége. Ebben az időintervallumban a keltezhető anyagon látványos különbségek nem jelentkeznek.

A típus gyártóhelyei egyelőre ismeretlenek. Bár Roth-Rubi központi műhely létét feltételezi, amelynek helyét egyelőre nem ismerjük, de feltételezi, hogy az különböző időszakokban különböző helyeken lehetett,⁶¹ valószínűbbnek látszik, hogy több gyártóhely is létezett,⁶² amelyek egy-egy régiót láttak el termékeikkel. Az első műhelyek, amelyek ezt a tükrőtípust gyártották, Italiában létesültek, majd fokozatosan terjedtek észak felé: pl. Köln, Nijmegen.⁶³ A legkorábbi példányok, mint már szó esett róla, ezüstből készültek és igen reprezentatív kivitelűek. Plinius szerint ezüst tükröt először Pasiteles alkotott Pompeius Magnus idején,⁶⁴ bár leírásából nem derül ki, milyen fajta tükröt készített, de kijelentése alapján ezek anyagukból kifolyólag különböző kézitükör-típusok, így a lyukszegélyes prototípusaira is vonatkozhat. Eszerint már az i. e. 1. század második felétől készíthettek ilyen típusú tükröket. A legkorábbi provinciabeli darabot Nørre Brobyból ismerjük, időszámításunk kezdete és 40 közé keltezik.⁶⁵ Nem tudjuk, hogy ez honnan került ide, de már magán viseli azokat a jellemzőket, amelyek az 1–2. századi provinciális példányokra illenek: egyszerű és sematikus. Provinciális műhelyek itáliai és gallia cisalpinai műhelyek filiáinak északra telepítésével jöhettek létre, vagy a kereskedelem és migráció útján Itáliából és a galliai tartományokból elterjedt darabok példáján provinciális bronzöntő műhelyek gyártani kezdték ezt a típust (is).

Pannoniában eddig, az említett vindobonain kívül, egyetlen tükörkészítő műhely sem ismert. A tartományban a lyukszegélyes kézitükörök egyéb típusokkal együtt, egy időben jelentek meg a Flavius-kortól kezdve. Idekerülésük módja a fentiek szerint történhetett, de nem tudjuk, hogy Itália vagy a nyugati tartományok irányából.

■ 59 Roth-Rubi 1974: 35.

60 Roth-Rubi 1974: 35.

61 Roth-Rubi 1974: 36.

62 Treister 1994: 419.

63 Lloyd-Morgan 1981a: x.

64 Plinius *Naturalis Historia* XXXIII, 130.

65 Lloyd-Morgan 1980: 97; Roth-Rubi 1974: Fig. 9.

13. kép: A lyukszegélyes tükör (a szerző felvétele)

A római nyeles kéztükör-típus (2.2.) jellegzetes provinciális forma, amely, mint fentebb szó esett róla, a több darabból külön öntött, ezüstműből készült, merőleges állású fogójú, i. e. 1. század második fele és az i. sz. 1. század eleje között jellemző itáliai példányok egyszerű, olcsó utánérzése. A prototípusok kialakításához az inspirációt a Dél-Itáliában használt görög tükörtípusok, valamint az etruszk kéztükörök jelenthették. Itálián kívül, a kontinens bronzkori tárgyi előzményeit nem számítva, hasonló formájú tükörök készítésének Britanniában volt, a római hódítást megelőzően, közvetlen hagyománya. Ám ott a római kultúra megjelenésével, a római tömegtermékek elterjedésével az azt megelőzően használt tükörtípus kiveszett, és semmilyen nyoma nem maradt az emléktárgyban, sőt az i. e. 1. század végéről vagy az első század korai éveiből származó kelta tükörök formavilágára már az import római tükörök voltak hatással.⁶⁶ Az i. e. 4. század második felében készített etruszk tükörlapok nyeléhez utólag felhelyezett szerves anyagú – fa, elefántcsont, csont –, esztérgálással, faragással kialakított „borítás” tartozott, amelyet a lap egy elvékonyodó nyúlványára húztak.⁶⁷ Ezek közül

Lloyd-Morgan több olyat közöl, amelyek gyűrűkkel szűkülő elemei inspirációt jelenthettek a római nyélforma kialakításakor.⁶⁸ Ugyanebben az időszakban a görög tükörök korongját már külön öntötték, és csak utólag illesztették hozzájuk egy gyakran igen gazdagon díszített „csapot”, amit szerves anyagból készült nyélbe ágyaztak. A csap kialakításánál már érvényesültek azok az „alapelvek”, amelyek a római nyelék fejrészét funkcionálisan meghatározták: egy kiszélesedő középső felületből kétfelé ágazó, a korong ívével egyezően görbülő oldalkarok, amelyek szembenézeti oldalán a tárcsa megtartására peremet képeztek ki. A korong kitámasztásáról, a másik oldalról, egy háromszög vagy levél formájú tag gondoskodott. Ez lehetett akár stilizált borostyánlevél vagy palmetta, amely motívum a római tükörön is ismétlődik.⁶⁹ Egyes korai, 1. századi, campaniai példányokon visszaköszön még a fenti tagolás; úgy tűnik, hogy a nyél testét és a fejet külön készítették⁷⁰ és utólag illesztették össze, de amennyiben egybeöntötték is, a kerek keresztmetszetű test és a lapos fejrész élesen elkülönül. A szerény díszítés az oldalkarokon koncentrálódik. A többszörösen tagolt balusztertagokból álló nyél előzményét, amely már nem csak elemeiben, hanem egészében értékelhető, Lloyd-Morgan egy kis és sajnálatos módon keletkezett darabokat nem tartalmazó etruszk széria elemei közt találta meg.⁷¹ A fém nyeléknek baluszterhez hasonló, gyűrűkkel tagolt testük van, amelyet akantuszlevelekkel díszítettek. Felül, a korong csatlakozásánál, a levelek a három jellegzetes irányban – lemeztámasztó, oldalkarok – ágaznak szét. Egy ilyen típusú tükörnyél a budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteményében is fellelhető: két gyűrűköteggel tagolt, kerek keresztmetszetű nyél átellenes végén plasztikus szarvasfejben végződik, a laphoz a három irányban elágazó akantuszlevelekkel támaszkodik, amely a másik oldalon kialakított peremen ül.⁷² Feltehetően praenestei műhelyben készült az i. e. 3. században.⁷³ Mindazonáltal a prototípusok gyártásának jellemző korszakát közvetlenül megelőző időszak – i. e. 2. század – dél-itáliai, görög tükreit igen kevésbé ismerjük, így a fenti motívumok átöröklődésének kezdeti lépései homályosak. Id. Plinius beszámol

⁶⁶ Lloyd-Morgan 1993: 32.

⁶⁷ Pl. CSE Great Britain I.: Nr. 27, Nr. 30.

⁶⁸ Lloyd-Morgan 1978: 230.

⁶⁹ Lloyd-Morgan egy nîmes-i (Vaison-la-Romaine, no. 908.51.55) és egy nápolyi (Museo Archaeologico Nazionale, no. 25718) példát idéz. Lloyd-Morgan 1978: 230.

⁷⁰ Pl. Museo Archaeologico Nazionale (Nápoly), no. 25716 vagy pl. Lloyd-Morgan 1978: 230.

⁷¹ Lloyd-Morgan 1978: 230.

⁷² CSE, Hongrie-Tchécoslovaquie: Nr. 6.

⁷³ CSE, Hongrie-Tchécoslovaquie: 31.

a brundisiumi műhelyről, valamint arról, hogy ezüsttüköröt elsőként a görög Pasiteles alkotott Pompeius Magnus idején.⁷⁴ Görög mesterek tevékenységét bizonyítják *signaturák* a tárgyakon, pl. M. Domitiois Polygnos egy boscorealei tükrön⁷⁵ vagy ΕΥΠΟΠΟΣ a Domitianus portréjával díszített, a karlsruhei Badisches Landesmuseumban őrzött darabon.⁷⁶

Tehát a provinciákban igen elterjedt kéztükör-típusban klasszikus előképek inspirálta itáliai tükörfajták formavilága öröklődött tovább.

2.3. alcsoport: Kerek tükörlapok fogóval

A kéztükrök másik típusa a (hátsó)fogós tükrök csoportja, amelyek hátoldalán a lap síkjára fekvő, azt közel teljes szélességében átérő fogó van. A lapok többnyire erőteljesen domborúak, peremük gyakorta megvastagszik, hátoldaluk díszíttelen vagy esztergált, bevésett körvonalakkal, ritkább esetben bekarcolt geometrikus mintákkal díszített. A fogó általánosan egy középtájon ívesen kiszélesedő vagy homokóraszerű, keskenyedő-szélesedő tagokból álló szalag vagy henger, amely két vagy négy helyen csatlakozik a laphoz. A kapcsolódás két, illetőleg négy változatos formájú – lapos, kerekded, virágszirom, falevél alakú, esetleg négyszögletes – talp közbeiktatásával történik. A pannoniai anyagban eddig csak két ponton rögzített fogójú darabokkal találkoztunk, és a máshonnan ismert fogókon látható bevésett, összetett minta sem jelentkezik. Leggyakrabban nyél nélkül kerülnek elő, viszont gyakran a lapon a nyél egykori létezésének jól kivehető nyoma van. A hátul elhelyezett fogó alkalmazása 1. századi, itáliai eredetű, formai előzménye a görög vagy az etruszk tárgykultúrában nincs.⁷⁷ Lloyd-Morgan megfigyelése szerint a 2. század végétől, a 3. században válik igazán elterjedté, amely korokból több magas színvonalú, ezüstből készült darabot ismerünk.⁷⁸

A kategóriába csak azokat a tükröket vettem be, ahol a fogó létezik vagy bármilyen nyoma kivehető. A geometrikus mintákkal díszített tükörlapokat (2.1.6.) vagy a megvastagodó peremű, bekarcolt körvonallal tagolt hátoldalú darabokat (2.1.4.) külön osztályoztam, mert bár ezeket a

tükörfajtákat a provinciális anyagban megtaláljuk fogóval (is), a pannoniai példányaikon erre utaló jel, akár töredékességük okán, nem található. A kategóriák között ebből kifolyólag átfedések lehetnek.

2.3.1. típus: Kerek tükörlap, lekerekített, megvastagodó peremmel és fogóval

Egy a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött intercisai, vékony, díszíttelen laptöredék hátulsó oldalán egy négyszögletes forrasztásnyom látható.⁷⁹ Talán az egykori hátulsó fogó maradványa. A laphoz tartozik egy arról letört, ma három darabban levő lekerekített, megvastagodó, hiányos peremgyűrű. A tárgy első közlésekor készült fotón az egykori fogóból még jóval több látszik; a forrasztás helyén egy gúla alakú tag emelkedik.⁸⁰ Amennyiben ezt a maradványt helyesen értelmezzük, akkor egy meglehetősen szokatlan megoldással van dolgunk. A hátulsó fogók általában egy-egy kerek talppal kapcsolódtak a laphoz, továbbá a gúla tetején látható törésfelület, amely a fogó letört részének csatlakozási pontja lehet, meglehetősen kis felületű egy jellemző szalagfogó rekonstrukciójához.

Sajnos a tárgy leletkörülményeiről semmit sem tudunk.

14. kép: Tükörlap fogó lenyomatával (a szerző felvétele)

⁷⁴ Plinius *Naturalis Historia* XXXIII, 130.

⁷⁵ Lloyd-Morgan 1978: 231.

⁷⁶ Cammerer 1969: Nr. 68/40.

⁷⁷ Legkorábbi példányai: Museo Archaeologico Nazionale (Nápoly), No. 114295, 2158/4 a Pompeii antikváriumában, egy 1. századi hamvasztásos temetkezésből előkerült darab. Museo Archeologico (Aquila), leltári szám nélkül. Lloyd-Morgan 1981a: 146.

⁷⁸ Lloyd-Morgan 1981a: 146, 151.

⁷⁹ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), leltári szám: 28/1908.356; Alföldi-Barkóczi et al. 1957: 235, Nr. 74, Taf. XLVIII, 3.

⁸⁰ Alföldi-Barkóczi et al. 1957: 235, Nr. 74, Taf. XLVIII, 3.

2.3.2. típus: Kerek tükörlap legömbölyített peremmel, egy esztergával bevéssett körvonallal a perem mentén, fogóval

A típushoz szintén egy darabot sorolhatunk. Az ismeretlen lelőhelyről származó tükörlap alapvetően az 2.1.4. csoport jellegzetességeit viseli magán.⁸¹ Kissé domború, megvastagodó, legömbölyített pereme van, amelyet belülről egy esztergával bemélyített körvonal követ jellemző távolságban, viszont hátoldalán középtájon egy vonalban jól látható kerek nyomok vehetők ki. A darab Lloyd-Morgan X csoportjába tartozó tükrök díszítetlen fajtájával (Xa alcsoport) mutat rokonságot. Az ún. „Corstopitum”-típus, mint fentebb már többször szó volt róla, fogós és sokféleképpen díszített, ez a tükör a csoport alaptípusa. Sajnos a pannoniai darab leletkörülményeiről semmit sem tudunk, Lloyd-Morgan szerint az X csoport előkerülésének jellemző időszaka a 3. század.⁸²

15. kép: A 2.3.2-es tükörlap-típus a fogó nyomaival (a szerző felvétele)

2.3.3. típus: Kerek tükörlapok lekerekített szegéllyel, gömbölyű peremmel, esztergával bekarcolt többszörös koncentrikus kördíszítéssel, fogóval

Pannoniában eddig mindössze egy ép és igazán reprezentatív kivitelű fogós tükröt ismerünk Intercisából.⁸³ A darabon megfigyelhetők a típus jellegzetességei: domború tükörlap, hátoldalán díszítésként egy középpont körül több esztergált koncentrikus körvonal, jellegzetesen visszahajló,

lekerekített, gömbölyű perem. A tükör fogójának formája szokatlan. Általában egy középtájon kissé ívesen kidomborodó tagból, valamint két arra merőleges lábból álló „tepsifedő”-fogóhoz hasonló forma, viszont ez a példány egy felajzatlan íj formájára emlékeztet, vagyis nem iktattak be egy függőleges kötőelemet a talp és a szalag között. A kategória másik darabján az egykori fogó két talpának csupán lenyomata vehető ki.⁸⁴ Az ép tükör koporsós sírból származik, egy kőpaletta és egy „orvosi dobozka” társaságában kerül elő. Lloyd-Morgan a W, ún. „Simpelveld” csoportba sorolja az ezekhez hasonló jellegű tükröket. Lapjuk alapformája egyezik a pannoniai darabokkal, a fogó kialakítása változatos lehet. Anyaggyűjtésében a példányok nagy része a 3. századból származik, néhány 1. századi tükröt Aquileából és Pompeiiből ismertet.⁸⁵ Ezek alapján úgy tűnik, hogy előfordulásuk jellegzetes időszaka az 1-től a 3. századig terjedő időszakra kiterjeszthető.

16. kép: Az egyetlen pannoniai fogós tükör Intercisából, 2.3.3-as típus (a szerző felvétele)

2.3.4. típus: Kerek tükörlap fogóval, bekarcolt geometrikus mintával

Egy brigetiói, hat darabból összeállított, domború, középpontja felé elvékonyodó, hátoldalán a pereme mentén egymást metsző többszörös, bekarcolt félkörívvel díszített tükörlap hátulsó oldalán az egykori hátulsó fogó nyoma egyértelműen kivehető.⁸⁶ Még egy ilyen tükörlapot ismerünk Pannoniából, ez Intercisából származik, ezen viszont fogó nyoma nem látszik.⁸⁷

⁸¹ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), leltári szám: 2.1936.17.

⁸² Lloyd-Morgan 1981a: 91.

⁸³ Intercisa Múzeum (Dunaújváros), leltári szám: 67.2.169.6; *Alba Regia* 11 (1970) Taf. XLVIII, 1 a-b.

⁸⁴ Ismeretlen lelőhely, Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), leltári szám: 54.32.56; Bózsai 2016: Kat. 273.

⁸⁵ Lloyd-Morgan 1981a: 90; Lloyd-Morgan 1981b: 149.

⁸⁶ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), leltári szám: 62.36.133; Bózsai 2016: Kat. 274.

⁸⁷ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), leltári szám: 66/1906-512; Alföldi-Barkóczi et al. 1957: 233, Nr.28, Taf. XLVIII, 8.

Bekarcolt motívumok a 2.1.5. típusra jellemzőek. Ugyanakkor azok motívumkincsétől ez a minta idegen, továbbá a perem kiképzése is eltérő. Sajnos a két tárgy leletkörülményeiről, leszámítva azt az információt, hogy az egyik Brigetióban egy sírból került elő, semmit sem tudunk.

17. kép: Bekarcolt díszítésű tükörlap a fogó nyomaival (a szerző felvétele)

3. csoport: Nyelek, fogók

Meglehetősen nagy azon nyelek aránya a pannoniai anyagban, amelyekhez tartozó lap ma már nincs meg vagy nem azonosítható. Habár meglehetősen jól körvonalazható, hogy mely lapfajtákhoz mely nyéltípusok tartoztak, a nyelek formája nem specifikus attól függően, hogy milyen tükörtípushoz tartoztak.

Fentebb már ismertettem a római tükörnyelek alapvető jellemzőit. Természetesen az alábbi csoportokba tartoznak a koronggal együtt előkerült fogók is.

3.1. alcsoport: Rúd alakú, tagolt vagy tagolatlan nyelek

Egyszerű rúd alakú, ovális keresztmetszetű fogók, száruk ritkán tagolatlan,⁸⁸ gyakrabban egyszerűen vagy többszörösen (három vagy négy elemre) tagolt. Felépítésük azonos, három elkülöníthető részből állnak: a függőleges lemeztámasztóból és a két rövid oldalkarból álló fej, a szár, valamint annak végén a zárógomb.⁸⁹ A lemeztámasztó és oldalkarok lekerekített sarkú háromszög vagy esetleg elnagyolt virágszirom alakúak. Az oldalkarok lépcsőzetes kialakításúak is lehetnek. A nyél keresztmetszete ferdén ovális, esetleg rombusz, ritkábban szabályosan kerek alakú. Méretük ropant változatos, a nagyobb darabok általában

szebben kivitelezettek. Kiképzésük uniformizált. Hátulsó – a lap hátsó oldalához támaszkodó – részük kidomborodó, elülső részük – amely a tüköröző oldalt támasztja alá – lapos és bemélyített, egy az oldalkarok felső szélének vonalában elhelyezett kiugró peremmel. Az esetek többségében a korongról leválva kerülnek elő, de oda tartozásuknak gyakran nyoma van annak hátsó felszínén. Egy tükörlap kézitükör volta könnyedén meghatározható, ugyanakkor az egyedi nyelek és az egyes, biztosan kézitükörlapok összepárosítása biztos információk hiányában nehéz, mivel nincsenek szigorú szabályosságok arra nézve, hogy mekkora méretű laphoz milyen méretű nyél tartozott: egészen nagyméretű tükörlaphoz arányaiban jóval kisebb nyél is csatlakozhat. A nyél nyoma a lemeztámasztó körvonalában kivehető erőteljesebb korrózió, patinásodás, felhólyagosodás formájában vehető ki, a korong szélét itt egyes esetekben kissé lecsiszolják. Nem tudjuk pontosan, milyen eljárással – hegesztés, forrasztás, ragasztás – helyezték fel a fogókat, de a módszer nem eredményezett igazán stabil kötést, ismervé a különálló tükörnyelek mennyiségét. A pannoniai tükörnyelek egy hozzávetőlegesen nagyszámú csoportján egy sajátos tagoló elemet látunk: ez a nyelek egy részén kivehető, fejrész alatti kitüremkedő borda, amely nem teljes gyűrű, ugyanakkor a nyél további tagolásának látszatát kelti. A baluszterek mérete gyakran nem egyezik, a tárcsához közelebb esők hosszabbak a távolabbiak rovására.

A leggyakoribb tükörnyéltípus lyukszegélyes (2.2.2. típus), esztergált bordákkal díszített (2.2.1. típus), esetleg a díszítetlen tükörlapokkal (2.1.1. típus) kapcsolódhatott.

A többszörösen tagolt tükörnyelek fejlődését a római kézitükörök kialakulásánál ismertettem. Prototípusaik azok a korai itáliai példányok, amelyeken fej és a nyél határozottan elkülönül, a fej lapos, a test kerek keresztmetszetű, előbbi oldalkarjai hosszúak és díszítettek, a balusztereket esztergával továbbalakították – így látványosabb és elegánsabb íveket produkáltak –, tagolásuk változatos.⁹⁰ A 3.1-es csoport provinciális darabjai ehhez képest már nagyon sematizáltak, egy egyszerűsödési folyamat végpontját mutatják: a fej leegyszerűsödik, nem válik el a testtől, a karok rövidebbek, a lemeztámasztó tömörebb

⁸⁸ Biztosan tagolatlan a BTM Aquincumi Múzeum (Budapest) 2006.5.13.14. leltári számú kézitükörének nyele. A tükör fejének kivitele sem felel meg a kanonikus lyukszegélyes tükörkének, ugyanis a szegélyen húzódó poncolt köröcskék nem ütik át annak keresztmetszetét.

⁸⁹ Lloyd-Morgan 1981a: 37.

⁹⁰ A provinciális tükörnyelek fejlődésének kiinduló darabja a Museo Archeologico Nazionale no. 25717-es tükre. Lloyd-Morgan 1978: 230.

18. kép: Többszörösen tagolt baluszteres nyél (a szerző felvétele)

– összességében kevésbé elegáns látványt nyújt, ugyanakkor határozottan visszautal a kiinduló formára; a test elnagyolt, öntés után már csak csiszolják.

3.2. alcsoport: Fogók

Igen kis mennyiségben jelentkeznek a tartományban, a 2.3., esetleg a 2.1.4-es típusokhoz tartozhattak. Olyanfajta uniformitás, amelyet vélhetően sorozatgyártás eredményez, mint a tükörnyeleken, ezeken a fogókon nem figyelhető meg, minden előkerült darab más kivitelű.

2.4. alcsoport: Kétrészes, össze-csukható tükrök

Mindkét töredéket, amelyeket kétrészes tükrök elemeként azonosíthatunk, a szombathelyi Savaria Múzeum őrzi. A nagyobb, Savaria északi temetőjének egyik sírjából származó darab karakterisztikus formája alapján kétrészes, össze-csukható tükrő tükrőlapjaként azonosítható.⁹¹

A kézitükrök lapjánál jóval domborúbb, homorú oldalának pereme erősen felfelé ível. Konvex ívét egy a tükröző oldalának szegélye mentén húzódó perem megtöri. Külső – homorú – oldalán bekarcolt koncentrikus körvonalak és egy a tükrő középpontjában ülő gomb díszítik. A másik tükrőlap-töredék gömbölyű, visszahajló, duzzadt pereme és a bekarcolt koncentrikus körvonalak a hátulfogós tükrök csoportjával rokonítja azt, ugyanakkor szokatlanul vékony.⁹²

A római kori emléktárgyakban kétféle kétrészes tükrőtípussal találkozunk. Az egyik fajtánál a különálló kerek tükrőlap egy hozzá tartozó dobozba illeszthető (*Dosenspiegel, mirrorbox*: Lloyd-Morgan Group S), a másikon a tükrő és a fedele egy zsanérral egymáshoz kapcsolódik (*Klappspiegel, lidmirror*: Lloyd-Morgan Group R). Az első, nagyobb töredék Lloyd-Morgan utóbbi, R csoportjának c alcsoportjához sorolható. Két egymásba illő lapból, a tükrőből – a felső lap belső, domború oldala – és a fedeléből álló zsanérral nyitható-csukható kézitükrök hellénisztikus előképekre mennek vissza, amelyek már az i. e. 4. században léteztek,⁹³ ezekhez képest ugyanakkor a római kétrészes tükrök Lloyd-Morgan megfigyelése szerint vékonyabbak, kevésbé mélyek és kisebbek.⁹⁴ A savariai darabról a zsanér letört. Tipológiájukban elkülönített alcsoportok egy speciális fejlődési irányt jelentenek (Group Ra-c), amely a hellénisztikus típusoktól való távolodást jelzi a kiforrott római formátípus felé.⁹⁵ A c tükrőtípus Lloyd-Morgan gyűjtésében különösen nagy példányszámban jelentkezik Dél-Franciaország – különösen Vasion-la-Romaine⁹⁶ – területén, az északnyugati provinciákban való felbukkanásuk, megállapítása szerint, a kereskedelem mérsékelt, de érzékelhető megindulását jelzi az 1. század folyamán.⁹⁷ Minthogy Itáliában ez a tükrőtípus igen kis arányban jelentkezik, gyártásuk vélhetően Dél-Galliában koncentrálódott, és onnan terjedt észak felé.⁹⁸ A típust minden bizonnyal az 1. század folyamán gyártották, a publikált darabok leletkörülményei is erre az időszakra utalnak.⁹⁹ A savariai tükrőlaphoz igen közel álló kivitelű példányt a wederath-belginumi temető 2370-es

⁹¹ Savaria Múzeum (Szombathely); Bózsza 2016: Kat. 331.

⁹² Savaria Múzeum (Szombathely), leltári szám: 54.397.1; Bózsza 2016: Kat. 332.

⁹³ Abegg 1989: 307.; Lloyd-Morgan 1981: 67.

⁹⁴ Lloyd-Morgan 1981a: 69.

⁹⁵ Lloyd-Morgan 1981: 69, Fig. 6.

⁹⁶ Abegg 1989: 309.

⁹⁷ Lloyd-Morgan 1981: 69.

⁹⁸ Abegg 1989: 307.

⁹⁹ Abegg 1989: 309.

19. kép: Kétrészes összecsuksukható tükör és egy pannoniai töredék (fotó: Haffner 1989, 306, Abb. 8. és a szerző)

sírházából ismerünk.¹⁰⁰ A darab teljesen ép, a fent vázolt konstrukció megfigyelhető rajta. A külső felületéhez tapadt anyagmaradványok alapján szövettasakban vagy szövetbe burkolva helyezték a sírba.¹⁰¹ A temetkezés 80 és a 2. század eleje közötti időszakban keletkezett.¹⁰² A pannoniai darab a Szombathely Paragvári úti temető egyik szórthamvas sírházából származik. A temetőt a Flavius-kortól a 2. század 2. feléig használták.¹⁰³ A másik ide sorolt laptöredék kivitele, mint fentebb említettük, ugyan a hátulfogós tükrökéhez áll közel, ugyanakkor azoknál jóval vékonyabb. Formája Lloyd-Morgan R csoportjának a alcsoportjára emlékeztet. Ez a tükrőtípus a Lloyd-Morgan által felvázolt fejlődési sor első „állomása”, amely legközelebb áll a hellenisztikus prototípusokhoz.¹⁰⁴ Nem zárható ki ugyanakkor, hogy a lap vékony keresztmetszete megtévesztő, és a tükrőlappal a fogós tükrökhöz sorolandó, az ezt

bizonyítani tudó fogó létezésének viszont, a felületén foltokban jelentkező erőteljes korrózió, felhólyagosodás és patina okán is, nincs nyoma.

4. csoport: Egyéb típusok

Egyetlen olyan nem kerek alakú fémlapot ismerünk Pannoniából, amely „jobb híján” tükörként definiálható.¹⁰⁵ Az Aquincum *canabae*jának temetőjéből származó tükrőlappal díszítetlen és bár töredékes, de biztosan nem kör alakú.¹⁰⁶ Ha tükör, ez a csepp alakú forma ismeretlen a római tükrök formavilágában.

A Pannonia provinciabeli fémtükrök formavilága, mint láttuk, követi a provinciális tükrőtípusokét, a legrepresentatívabb darabok (reliefdíszes tükrök, csipkézett szélű korongok, figurális nyelvek stb.) hiányoznak; a különlegesebb tükrőlappal egyedi próbálkozások csupán, nem lokálisan jellemzők; kevés a nemesfém példány, nagy a – máshonnan is nagy arányban ismert – sematikus, lyukszegélyes tükrök aránya. Ez utóbbi különösen a tükrök provinciális megjelenésének és elterjedésének időszakára, az 1–2. századra jellemző, amikor a legtöbb tükör került földbe. A tükrök használata a 3. századig biztosan követhető, de a számuk meredeken csökken. A nyeles kézitükrök „dömpingjével” egy időben megjelennek a tükrök formakincsét és díszítésvilágát változatosabbá tevő, bekarcolt geometrikus mintákkal díszített darabok vagy a fogós tükrök – ezek aránya az előbbiekhöz képest elenyésző, de használati idejük, úgy tűnik, túlmegy azokon.

¹⁰⁰ Abegg 1989: 301.

¹⁰¹ Abegg 1989: 309.

¹⁰² Abegg 1989: 309.

¹⁰³ Kiss Péter szíves szóbeli közlése.

¹⁰⁴ Lloyd-Morgan 1981a: 69.

¹⁰⁵ Egy a Magyar Nemzeti Múzeum római gyűjteményében őrzött „tükör” kivitele erősen különbözik a római tükrökétől. Feje és nyelve egybeöntött, utóbbi csak egy lapos „csap”. A csap kiszélesedő részén bekarcolt növényi mintát látunk, ez sajnos meglehetősen kopott, de egy egyszerű palmettadísz nyoma még kivehető. A korongra szegélydísz gyanánt egyszerű, bekarcolt dupla pontkörök sora került. Ez jóval vastagabb, mélyebb és markánsabb, mint a fogó nyakán levő palmettadísz. A korong másik oldalán egy kis, négyzetes, enyhén kiemelkedő peremet képeztek ki. A tükör formája és díszítésmódja az etruszk típusokét idézi. Ezek tükröző felületén jellemző a nyél kiszélesedő elemének, valamint a korong e fölött elhelyezkedő területének palmettával való díszítése, de a tükröző felületre koncentrálódó ilyen jellegű szegélydísz teljességgel idegen azok díszítésmódjától, továbbá az is, hogy az az etruszk tükrökre nem jellemző módon a tükröző felületre került. Mindemellett a nyélforma és a kiszélesedésén jelentkező palmettadísz sem lehet egykorú. Ezen okokból a példány valószínűleg ismeretlen korban készült hamisítvány. Szilágyi János György szíves szóbeli közlése.

¹⁰⁶ BTM Aquincumi Múzeum (Budapest), leltári szám: 83.1.180; Topál 1993: 18, Pl. 19, 22/9.

Hivatkozott irodalom

ABEGG 1989

Abegg, Angelika: Eine wohlhabende Frau aus Belgium. Grab 2370. In: Haffner, Albert (Hrsg.): *Gräber. Spiegel des Lebens. Zum Totenbrauchtum der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wederath-Belginum*. (Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier 2.) Mainz: Philipp von Zabern, 1989, 299–311.

ALFÖLDI–BARKÓCZI ET AL. 1957

R. Alföldi Mária – Barkóczi László – Fitz Jenő – Sz. Póczy Klára – Radnóti Aladár – Salamon Ágnes – Sági Károly – Szilágyi János – B. Vágó Eszter: *Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in Römerzeit*. (Archaeologia Hungarica 36.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957.

ALICU–COCIŞ 1994

Alicu, Dorin – Cocîş, Sorin (eds.): *Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa I*. (Sarmizegetusa Monograph 4.) Cluj-Napoca: National History Museum of Transylvania, 1994.

BARKÓCZI–ERDÉLYI ET AL. 1954

Barkóczi László – Erdélyi Gizella – Ferenczy Endre – Fülep Ferenc – Nemeskéry János – R. Alföldy Mária – Sági Károly: *Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban I*. (Archaeologia Hungarica 33.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954.

BÓZSA 2016

Bózsa Anikó: *A szépségápolás tárgyi emlékei Pannonia Magyarországra eső részén*. (PhD disszertáció.) Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2016.

BÓZSA–SZABÓ 2013

Bózsa Anikó – Szabó Ádám: *„Ajándék a szépnek”. A Magyar Nemzeti Múzeum római gyűjteményének „ólomtükrei”*. (Libelli Archaeologici, Seria Nova Supplementum I.) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2013.

CAMMERER 1969

Cammerer, Bernhard: Spiegel mit Porträt Emblem des Kaisers Domitian. In: *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg* 6 (1969), 282–285.

CSE GREAT BRITAIN 1

Swadding, Judith: *The Etruscan Mirrors*. (Corpus Speculorum Etruscorum. Great Britain 1. The British Museum 1.) London: British Museum Press, 2001.

CSE, HONGRIE–TCHÉCOSLOVAQUIE

Szilágyi János György – Bouzek, Jan: *Corpus Speculorum Etruscorum. Hongrie: Budapest, Szépművészeti Múzeum (Musée des beaux-arts), Debrecen, Déri Múzeum (Musée*

Déri). Tchécoslovaquie: Prague, Universita Karlova (Université Charles IV, Národní Muzeum (Musée national), Brno, Moravské muzeum (Galerie de Moravie), Liberec, Severočeské muzeum (Musée de la Bohême du Nord). Róma: „L’Erma” di Bretschneider, 1992.

CÜPPERS 1983

Cüppers, Heinz (Hrsg.): *Die Römer an Mosel und Saar. Zeugnisse die Römerzeit in Lothringen, in Luxemburg, im Raum Trier und im Saarland*. Mainz: Philipp von Zabern, 1983.

HAFFNER 1989

Haffner, Albert (Hrsg.): *Gräber. Spiegel des Lebens. Zum Totenbrauchtum der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wederath-Belginum*. (Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier 2.) Mainz: Philipp von Zabern, 1989.

HUMER 2009

Humer, Franz (Hrsg.): *Von Kaisern und Bürgern. Antike Kostbarkeit aus Carnuntum*. St. Pölten: Amt der NÖ Landesregierung, 2009.

ISTENIČ 2000

Istenič, Janka: *Poetovio, zahodna grobišča II. Poetovio, The Western Cemeteries*. (Catalogi et Monographiae 33.) Ljubljana: Narodni Muzej, 2000.

KELBERT 2007

Kelbert Krisztina: Római tükrök Savariában. In: *Savaria* 31 (2007) 172–233.

KONRAD 1997

Konrad, Michaela: *Das Römische Gräberfeld von Bregenz-Brigantium. I. Die Körpergräber des 3. bis 5. Jahrhunderts*. München: C. H. Beck, 1997.

KRUNIĆ 2000

Крунић, Славица: Римски медицински, фармацеутски и козметички инструменти на територији горње мезије. (PhD disszertáció.) Београд, 2000.

LLOYD-MORGAN 1977A

Lloyd-Morgan, Glenys: Mirrors in Roman Britain. In: Munby, Julien – Henig, Martin (eds.): *Roman Life and Art in Britain. A Celebration in honour of the eightieth birthday of Jocelyn Toynbee*. (British Archaeological Reports 41.) Oxford: British Archaeological Reports, 1977, 231–252.

LLOYD-MORGAN 1977B

Lloyd-Morgan, Glenys: Two Roman Mirrors from Corbridge. In: *Britannia* 8 (1977) 335–338.

LLOYD-MORGAN 1978

Lloyd-Morgan, Glenys: The Antecedents and Developments of the Roman Hand Mirror. In: Blake, Hugo McK. – Potter, Timothy W. – Whitehouse, David B. (eds.): *Papers in Italian Archaeology: The Lancaster Seminar*. (British Archaeological Reports Supplementum Series 41.) Oxford: British Archaeological Reports, 1978, 227–235.

LLOYD-MORGAN 1980

Lloyd-Morgan, Glenys: Roman Mirrors and Pictish Symbols: a Note on Trade and Contact. In: Hanson, William S. – Keppie, Lawrence J. F. (eds.): *Roman Frontier Studies. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies*. (British Archaeological Reports 71.) Oxford: British Archaeological Reports, 1980, 97–106.

LLOYD-MORGAN 1981A

Lloyd-Morgan, Glenys: *The Mirrors, including a Description of the Roman Mirrors found in the Netherlands, in other Dutch Museums*. (Description of the Collection in the Rijkmuseum G. M. Kam at Nijmegen. 9.) Nijmegen: Ministry of Culture, Recreation and Social Welfare, 1981.

LLOYD-MORGAN 1981B

Lloyd-Morgan, Glenys: Roman Mirrors in the Third Century. In: King, Anthony – Henig, Martin (eds.): *The Roman West in the Third Century. Contributions from Archaeology and History*. (British Archaeological Reports International Series 10.) Oxford: British Archaeological Reports, 1981, 145–157.

LLOYD-MORGAN 1993

Lloyd-Morgan, Glenys: The Celtic Mirrors. In: Rodwell, Warwick. J. – Rodwell, Kirsty. A. (eds.): *Rivenhall: Investigations of a Roman Villa, Church and Village, 1950–1977*. (CBA Research Reports 80.) London: Chelmsford Archaeological Trust and the Council of British Archaeology, 1993, 29–33.

PETRU 1972

Petru, Sonja: *Emonske nekropole (odkrite med leti 1635–1960)*. (Catalogi et monographie 7). Ljubljana: Narodni Muzej, 1972.

RIHA 1986

Riha, Emilie: *Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*. (Forschungen in Augst 6.) Augst: Römermuseum Augst, 1986.

ROTH-RUBI 1974

Roth-Rubi, K., Zur Typologie römischer Griffspiegel. In: *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire* 46 (1974), 31–41.

SIMONETT 1941

Simonett, Christoph: *Tessiner Graberfelder. Ausgrabungen des archäologischen Arbeitsdienstes in Solduno, Locarno-Muralto, Minusio und Stabio 1936 und 1937*. Basel: Birkhauser 1941.

TREISTER 1994

Treister, Michail Ju: Italic and Provincial-Roman Mirrors in Eastern Europe. In: *Akten der 10. Internationalen Tagung über die Antike Bronzen. Freiburg, 18–22. Juli 1988*. (Forschungen und Berichterstattung Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 45.) Stuttgart: Konrad Theiss, 1994, 417–428.

TOPÁL 1981

Topál Judit: *The Southern Cemetery of Matrica (Százhalombatta-Dunafüred)*. (Fontes Archeologici Hungariae) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

TOPÁL 1993

Topál Judit: *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi road) I. (Aquincum Nostrum)*. Budapest: Budapest Történeti Múzeum, 1993.

TOPÁL 2003

Topál Judit: *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi road) II. (Aquincum Nostrum)*. Budapest: Budapest Történeti Múzeum, 2003.

BÓZSA ANIKÓ

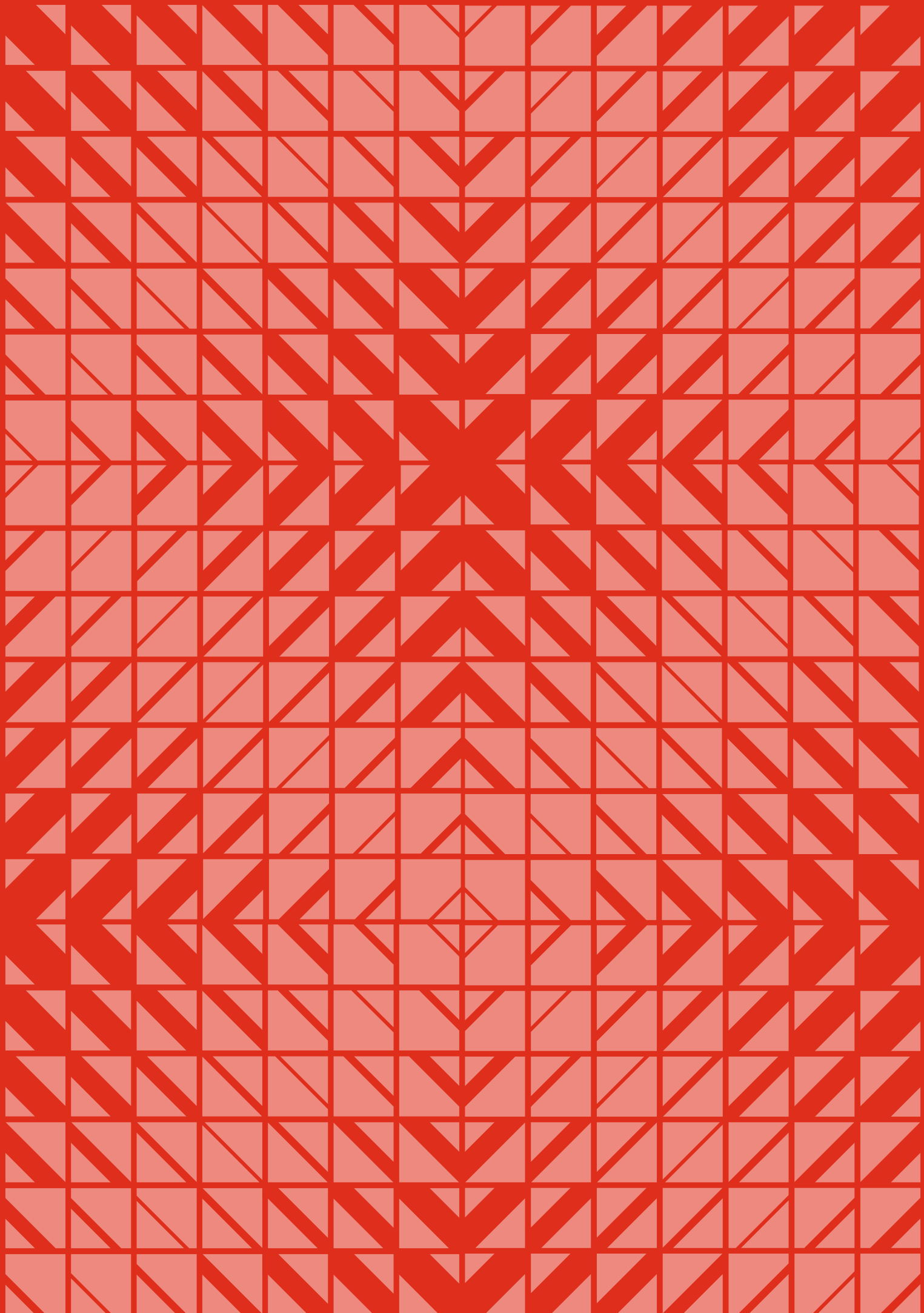
Római kori tükörtípusok Pannoniában

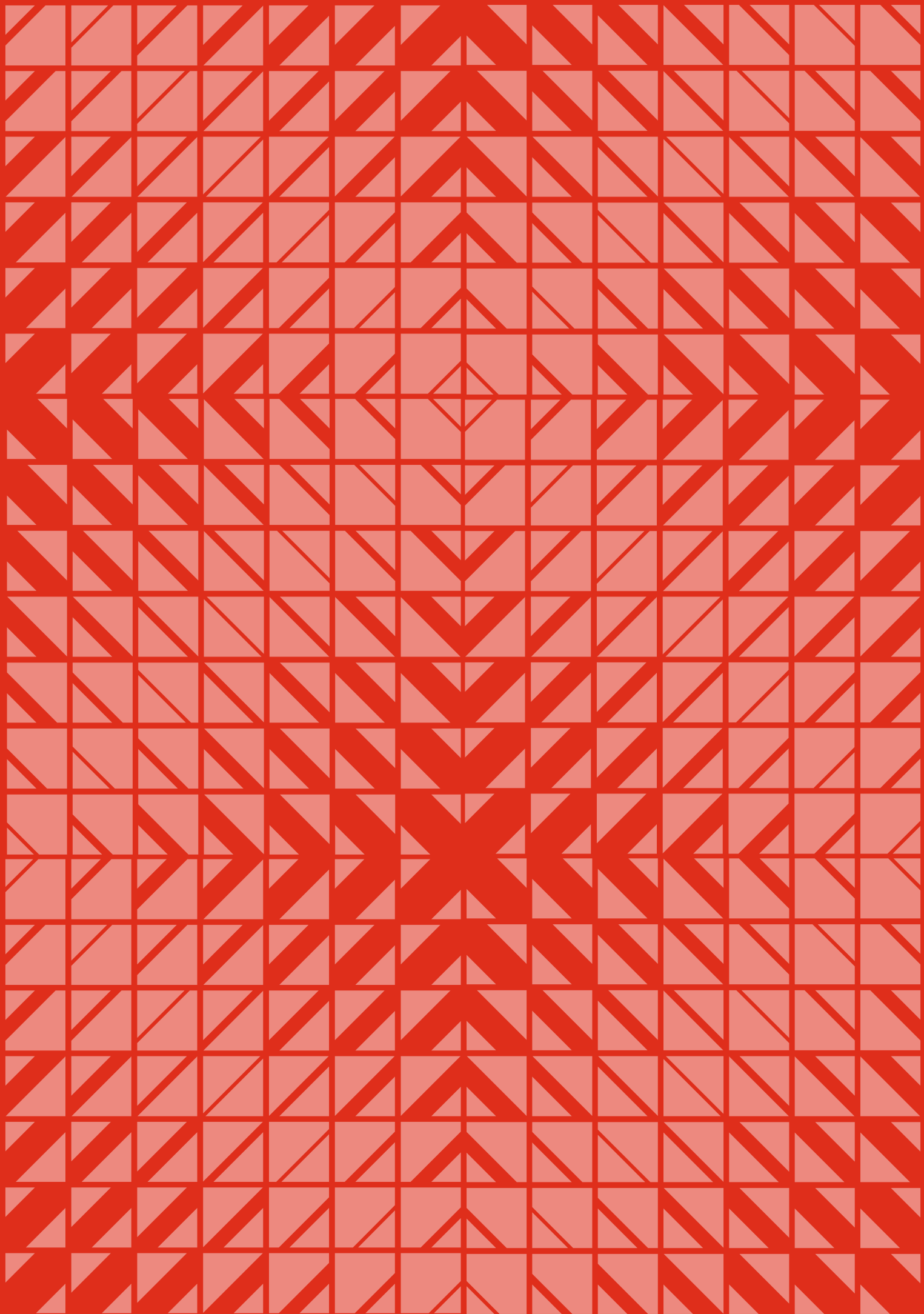
A tanulmányban Pannonia provinciában előkerült tükrök formai alapú tipológiáját ismertetem. Ez a következő: 1. csoport: négyszögletes, 2. csoport: kerek tükrök. A kerek tükröknek lehet nyelük (2.2.) vagy fogójuk (2.3.), állhatnak ezek nélkül (2.1.), lehetnek díszítettek vagy díszítetlenek. A legegyszerűbb típus a díszítetlen, kerek tükröké (2.1.1.). Analógia nélküli a 2.1.2. típus egyetlen magas peremű tükre. A 2.1.3. típus tükrének gömbölyű peremét bekarcolt cikcakkminta díszíti. A 2.1.4. és a 2.1.5. típusok hátoldalán bekarcolt koncentrikus kördíszítés van. A 2.1.4. típus darabjain a szegély mentén egy bekarcolt körvonal fut. A 2.1.5. típus bekarcolt kördíszítése a kéztükrökön megfigyelhető általános sémát követi. A 2.1.6. típus tükreinek hátoldalán bekarcolt, összetettebb geometrikus díszítés van. Különlegesen a 2.1.7. típus magas peremű, vastag, nehéz, esztergált bordákkal díszített darabjai, amelyek a hellénisztikus görög tükrökhöz állnak közel, konkrét analógiák nélkül. A legáltalánosabb antik kéztükör-forma a 2.2-es nyeles kéztükröké. A nyél Pannoniában kétféle: többszörösen tagolt, baluszter alakú elemekből álló és huroknyél. A 2.2.1. típus korongjának hátlapját esztergált körbordák díszítik. Pannoniában (is) a lyukszegélyes tükrök (2.2.2.) aránya a legmagasabb (mintegy 40%). A 2.3-as alcsoportba soroltam a kéztükröket fogóval – ez a tükrőlapon hátoldalán van, lábasfedő-fogóhoz hasonló. A lapok többsége ma már nem rendelkezik fogóval, de rajtuk azok egykori létezésének egyértelmű nyoma látható. A 2.3.1. altípus korongja díszítetlen. A 2.3.2. típust egy bekarcolt körvonal keretezi a hátsó oldalán. A 2.3.3. típushoz tartozik az egyetlen pannoniai ép, bekarcolt körvonalakkal díszített, erősen domború, fogós tükrök. A 2.3.4. típus tükreit szegélyük mentén bekarcolt többszörös, egymást metsző félkörívek koszorúja díszíti. A pannoniai kétrészes tükrök (2.4.) a zsanérokkal összekapcsolt kagylószerű típusokhoz tartoznak. 3. csoport: ide tartoznak az önmagukban előkerült vagy ma már önálló nyelek (3.1.) és fogók (3.2.). A 4. csoportba egy unikális, csepp alakú fémlemez sorolható.

ANIKÓ BÓZSA

Mirror types from the Roman period in Pannonia

I outline the form-based typology of mirrors excavated from the province of Pannonia. These are the following: 1st group: rectangular, 2nd group: disc mirrors. Disc mirrors can have handles (2.2.) or grips (2.3.), or can stand without these (2.1.), can be decorated or not decorated. The simplest type is the disc mirror without decoration (2.1.1.). The high-rimmed mirror of type 2.1.2. has no analogy. The round rim of mirror type 2.1.3. is decorated with engraved zigzag design. The back of types 2.1.4. and 2.1.5. are decorated with engraved concentric circles. Pieces of type 2.1.4. have an engraved circular line along the edge. The engraved circle decoration of type 2.1.5. follows the general patterns observed on hand mirrors. The backs of the mirrors of type 2.1.6. have more complex geometrical decoration engraved. The high-rimmed, thick, heavy pieces, decorated with turned ribs of type 2.1.7. are special; they are close to the Hellenistic Greek mirrors, without real analogies. The most general antique hand mirror shape is the 2.2. hand mirror with handle. There are two types of handles in Pannonia: multi jointed handle with baluster-type grip and handle with loop-type grip. The back of the disc of type 2.2.1. is decorated with turned circular ribs. In Pannonia (too) the ratio of hand mirrors with border of holes (2.2.2.) is the highest (circa 40%). I included hand mirrors with grip in subgroup 2.3. – the grip is in the back of the mirror plate, similar to the handle of lids. Most of the plates no longer have a grip but still have the unambiguous traces characteristic of grips. Disc of subtype 2.3.1. is not decorated. Type 2.3.2. is framed with an engraved circular line in the back. The only one intact, strongly round mirror with grip, decorated with engraved contours belongs in type 2.3.3. Mirrors of type 2.3.4. are decorated along the edges with engraved garland of multiple semicircular lines intersecting each other. Two-part mirrors of Pannonia (2.4.) belong to the shell-shaped type connected with hinges. 3rd group: handles excavated separately, or those stand alone by today (3.1.) and grips belong here. 4th group contains a unique, drop-shaped metal plate.

A PÁTY–MALOM–DÜLŐBEN FELTÁRT TEMETŐ RÓMAI KORI FIBULÁI*

- Merczi Mónika
régész, antropológus
MNM Balassa Bálint Múzeuma, Esztergom
moni.merczi@gmail.com

Bevezetés

Páty–Malom-dűlő lelőhely Páty község déli szélénél, a Füzes-patak nyugati partján húzódó alacsony dombvonulaton található.¹ Ezen a területen 1982–84-ben az M1-es autópályát építését megelőző feltárás során egy római település részlete vált ismertté. Újabb régészeti kutatásokat az M1-es autópálya és a 100-as út közötti területen 1997 és 1999 között Maróti Éva, majd Ottományi Katalin vezetésével végeztek. Ennek során a római település 300 × 250–300 m-es nagyságú részletének megkutatására nyílt lehetőség.²

A területen a Kr. e. 1. század közepe táján telepedtek meg a kelta eraviscusok, akik a rómaiakkal már a foglalás előtti időszakban is kereskedelmi kapcsolatban álltak. Gödörházakból álló településük virágkora Augustus uralkodásának idejére tehető. A leletanyag alapján a továbbélő bennszülött lakosság a Kr. u. 2. század utolsó harmadáig követhető nyomon.³ A település falusias jellege a római foglalást követő időszakban (Kr. u. 1. század utolsó harmada – 2. század eleje) is megmaradt, de a leletanyagban a bennszülött jellegű leletek mellett római típusok is megjelentek.⁴ Az írott forrásanyag tanúsága szerint lakosai között bennszülött származású veteránok is találhatók.⁵ A település 2. századi, markomann háborúig terjedő periódusa idején a teljes domboldal benépesült, és ekkor létesültek az első (osztatlan vagy csak egy belső fallal osztott) kőépületek is. A római település első virágkora is erre az időszakra tehető, ekkor a település bennszülött faluból vicussá alakult.⁶

A markomann háborúkat követő, újabb virágkort jelentő időszakban (2. század utolsó harmada – a 3. század első harmada/első fele) megjelentek a többhelyiséges kőépületek, illetve a cölöp- és gerendaszerkezetes házak;⁷ a leletanyagban pedig a bennszülött formákat teljesen felváltják a római

típusok.⁸ A város lakosságának jelentős részét tették ki a veteránok és családtagjaik, a kis- és középbirtokok városi tisztségviselők tulajdonát képezték, akik között egyre több volt a keleti származású.⁹ Ennek a virágzó periódusnak a 3. század közepső harmadában bekövetkezett barbár betörések vetettek véget. Ezt követően azonban a települést ismét újjáépítették, a kőépületeket a 4. század közepéig, esetenként végéig használták.¹⁰ Az éremforgalom ugyancsak a 4. század végéig volt folyamatos.¹¹ A leletanyag alapján a települést még az 5. század első felében is lakták, lakosai között a továbbélő rómaiak mellett betelepülő barbárok jelenlétét is bizonyítani lehetett.¹² A településtől nyugatra egy 911 síros temető is előkerült. A feltárt temetkezések közül 127-et a kora, illetve közepső császárkorra, 56-ot pedig a késő római korra lehetett keltezni. A sírok legnagyobb része azonban az avar korban létesült, de a temető még a honfoglalás és az Árpád-korban is használatban volt. A kora római korban a legkorábbi temetkezéseket a bennszülött lakosság csontvázas földsírhajlái képezték, amelyek között néhány padmalyos sír is előfordul. Római hatásra tértek át a hamvasztásra, de ezt a 2. század első felében még a korhasztásos temetkezési rítussal párhuzamosan gyakorolták. A hamvasztásos temetkezések többsége szórt hamvas sír, a korábbra keltezhető urnasírok ritkábbak. Az 1–2. század fordulójától a sírok egy részét négyzetes vagy kör alakú árokkal vették körül. Ezt a sírformát a 3. század közepe után már nem alkalmazták.¹³ A késő római sírok négy kisebb csoportban helyezkednek el, ezeket a kora római és a honfoglalás kori sírok veszik körül. A 3. század közepe táján ismét megváltoztak a temetkezési szokások, aminek következtében a késő római korban újból a korhasztásos temetkezési rítus vált uralkodóvá.¹⁴ Ebben az időszakban az egyszerű vagy kőpakolásos földsírok mellett épített sírokba

* Ezúton szeretném megköszönni Ottományi Katalinnak, hogy a budaörsi leletek után a pátyi fibulák feldolgozását is lehetővé tette számomra, és a leletek keltezéséhez szükséges régészeti adatokat rendelkezésemre bocsátotta, megjelenés alatt álló kézírataiba betekintést nyújtott, felmerülő kérdéseimre mindig készségesen válaszolt.

¹ MRT 7: 128–129, 13/9. lelőhely.

² Ottományi 2007: 7.

³ Ottományi 2007: 124–128, 136–17.

⁴ Ottományi 2007: 140–141.

⁵ Ottományi 2007: 156, 160.

⁶ Ottományi 2007: 163, 170.

⁷ Ottományi 2007: 170, 173.

⁸ Ottományi 2007: 192.

⁹ Ottományi 2007: 189.

¹⁰ Ottományi 2007: 189–190.

¹¹ Ottományi 2007: 193.

¹² Ottományi 2007: 203.

¹³ Ottományi 2019: 36–44.

¹⁴ Ottományi 2019: 207.

(tégla- vagy kőládások) temették a halottakat, de előfordulnak padmalyos sírok is. A legkésőbbi temetkezések a 4. század végére keltezhetők, de az éremmellékletek időbeli megoszlása alapján a kisszámú késő római sír többsége a 4. század első felében és a század közepső harmadában létesült.¹⁵

A temető területén 39 fibula került elő, ezek közül 29 darab a római sírokból (Kat. 1–29), nyolc darab pedig az avar kori temetkezésekből származik (Kat. 30, 32–38), két fibula esetében (Kat. 31, 39) a temetőn belüli pontosabb lelőhely nem ismert. Északkelet-Pannónia területéről már több római lelőhely, köztük temetők leletanyaga is bemutatásra került, ezek közül a közeli budaörsi temető ugyancsak négy évszázadon keresztül volt használatban. Így összehasonlítási alapul elsősorban az itt előkerült leletek szolgálnak.¹⁶

A pátyi temető fibuláinak tipológiája

1. típus: Csuklós szárnyas fibula (Kat. 1)

Az 572. számú, egyszerű földsírhoz eltemetett felnőtt nő¹⁷ bal vállán lévő fibula (1. tábla 1) hüvelycsuklós zárszerkezetű, a tű tengelyét tartó hengeres hüvelyt hajlítással alakították ki.¹⁸ A nagyméretű, 6 cm-nél hosszabb fibula széles, trapéz alakú, peremén sima bordákkal határolt kengyelének végéhez a típus jellegzetességeként eredetileg egy-egy egyszerűen tagolt, szárnynak tekintett toldalék kapcsolódott. Ezek elhelyezkedése alapján a fibula Riha 5.7.4. változatába sorolható, amelyre a pátyi fibulához hasonlóan hosszában tagolt kengyel jellemző. A fibulatípus kengyeléhez változatos alakítású lábrész kapcsolódhat, a pátyi leletnél ez a rész igen keskeny, két vége bordákkal határolt, két oldalán 3-3 szegecs

maradványával. A láb teljes hosszára kiterjedő, háromszögletes tűtartót egy kerek átlukasztás díszíti.¹⁹ A fibulák felületét ónozták, aminek nyoma a pátyi fibulán már nem figyelhető meg. Ez a Galliában és a Rajna-vidéken elterjedt fibulatípus²⁰ Északkelet-Pannónia településeiről (Budaörs, Zsámbék) már ismert, ezek szárnyai azonban a kengyel elülső sarkain helyezkednek el.²¹ Egyedinek tekinthető a kengyel középső részének két egyszerű lécc között futó hullámvonalas bordából álló díszítése is, amelynek párhuzama egyelőre a fő elterjedési területen közzétett csuklós szárnyas fibulák között sem ismert, de előfordul Aucissa fibuláknál²² és utánzataiknál,²³ valamint a hosszában tagolt kengyelű fibuláknál.²⁴ Ugyancsak ritkának tekinthető a lábrész két oldalának szegecsekkel történő díszítése.²⁵

Ez az Augustus korában megjelenő fibulatípus Claudius uralkodásának idején és az 1. század harmadik negyedében volt igazán elterjedt.²⁶ Mivel a csuklós zárszerkezetű fibulák elterjesztésében kezdetben a hadsereg és a katonák kíséretében érkezők játszottak szerepet,²⁷ az itt bemutatott szárnyas fibula legkorábban a római foglalás idejében juthatott el Északkelet-Pannoniába. Ennek a halott bal vállához helyezett kézzel formált fazék sem mond ellent, amely az 1. században is készülhetett.²⁸

2. típus: Medaillonos fibula (Kat. 2)

Az 584. számú csontvázhoz földsírhoz nyugvó gyermek mellkasán egy ugyancsak korai csuklós zárszerkezettel, de annak szorítópoftás változatával készített fibula került elő (1. tábla 2).²⁹ Az egy szimmetriatengelyű korongfibula központi részét egy kerek, megvastagított peremű korong alkotja. A perem által körülvett, bemélyedő mezőt

¹⁵ Ottományi 2019: 123–139, 207.

¹⁶ Merczi 2016b: 432–489.

¹⁷ A csontmaradványok antropológiai vizsgálatát Mende Balázs Gusztáv végezte, nemre és életkorra vonatkozó adatait tanulmányában Ottományi Katalin közli.

¹⁸ Riha 1979: 15–16.

¹⁹ Riha 1979: 126, 129–130; Riha 1994: 112.

²⁰ Riha 1979: 127; Boellicke 2002: 106.

²¹ Budaörs: Merczi 2012: 476–477, 1. kép 5; Zsámbék: Merczi 2017a: 73, 5. tábla 2. Pannónia más területeiről: Merczi 2012: 477, 70. lábjegyzet, további irodalommal.

²² Riha 1979: 118, Taf. 25, 663; Riha 1994: 105–106, Taf. 20, 2287, 2294; Boellicke 2002: 98, Taf. 41, 867; Gaspar 2007: 161, Taf. 63, 1289–1294; 165, Taf. 65, 1337; 166–168, Taf. 66, 1358A, 1366–1373; 168–169, Taf. 67, 1374–1377, 1382.

²³ Riha 1979: 123, Taf. 29, 753–758; Gaspar 2007: 170–171, Taf. 68, 1399–1406.

²⁴ Riha 1979: 138–139, Taf. 38, 1011–1037; Boellicke 2002: 110, Taf. 47, 990; 111, Taf. 48, 1003; Gaspar 2007: 172–174, Taf. 69, 1419–1420, 1423–1424, 1426–1428, 1432–1435, 1437–1438; 174, Taf. 70, 1452; 176–177, Taf. 71, 1475–1476, 1481–1482, 1484, 1505; 178, Taf. 72, 1511, 1520–1521.

²⁵ Riha 1979: 128, Taf. 25, 826. A niello-berakásos kengyel és a láb két oldalát díszítő három-három szegecs miatt egyedi darabnak tekinti. A szárnyak a pátyi fibulától eltérően a kengyel elülső részén helyezkednek el.

²⁶ Rieckhoff 1975: 52; Riha 1979: 126; Riha 1994, 112; Sedlmayer 2009: 44, 157, Abb. 103.

²⁷ Rieckhoff 1975: 46.

²⁸ Ottományi 2019: 56.

²⁹ Riha 1979: 16.

valamilyen rátét töltötte ki, ezt a fibula közepén lévő lyuk tanúsága szerint egykor szegeccsel rögzítették. A korong két oldalához egy-egy felfelé néző, pontkörrel jelzett szemű delfin kapcsolódik. A két delfin egy sematikusan kidolgozott emberi fej felé néz. A zárszerkezet elemei: a tű tengelyét tartó fülek és az alacsony, feltehetően balra nyíló tűtartó a delfinek alatt helyezkednek el.

A fibula a korongfibulák legkorábbi csoportjába sorolható, medaillonnal díszített kapcsolótűk képviselője.³⁰ Megfelel Riha 7.21. változatának.³¹ A medaillon egyetlen ide sorolható fibula esetében sem őrződött meg, így csak feltételezhető, hogy ez préselt lemez, üveg- vagy csontlátét lehetett. Az általában ónozott felületű fibulák pereméhez többnyire növényi motívumok (makk és inda)³² vagy állatalakok (hattyú,³³ delfin) kapcsolódnak.³⁴ A kis méret (3 cm körüli hosszuk) alapján ezeket a fibulákat nők brossként viselték.³⁵ Az előző típushoz hasonlóan a gall kultúrkör készítményei,³⁶ de keletebbre fekvő területekre is eljutottak.³⁷ A pátyi fibula pontos párhuzamai a felső-germaniai Augstból³⁸ és a raetiai Cambodunumból³⁹ ismertek. Más fibulák esetében a delfinek lefelé néznek vagy a korong felső részén helyezkednek el.⁴⁰ Használati idejük Claudius korára és az 1. század második felére tehető.⁴¹ Ugyanerre az időszakra keltezik az alsó-moesiai medaillonos fibulát is,⁴² és ebben az időben juthatott el az itt bemutatott fibula is Pátyra. A gyermek sírja a fibulán kívül csak egy pontosabban nem keltezhető, hiányos, narancsvörös festésű korsót tartalmazott. Elhelyezkedését tekintve a sír a temető északnyugati szélén, a legkorábbra keltezhető temetkezések között található.⁴³

3. típus: *Idrija-típusú fibula* (Kat. 3)

A 112. számú urnasírban két különböző típusú fibulából összeállított fibulapár került elő. Közülük a 3. számú fibula (1. tábla 3) a noricum-pannoniai térség 1. századi fibuláira jellemző módon egytagú, rugója 2 × 4 csavarulatos, felső húrozású, téglalap alakú támlappal védett. A támlaphoz tagolatlan, téglalap átmetszetű, szalagszerű, vége felé fokozatosan elkeskenyedő fibulatest csatlakozik, ami egy vízszintes állású, egyszerű, ovális gombban végződik. Az alacsony, háromszögletes tűtartó díszítése egy kerek és három téglalap alakú átlukasztásból áll, az utóbbiak között lépcsőzetes válaszfalak találhatók.

Az itt vázolt felépítés a budaörsi telepről már ismert Idrija vagy novo mestoi típusú fibulákat jellemzi.⁴⁴ Ezek a fibulák kezdetben sem húrhoroggal, sem támlappal nem rendelkeztek (Demetz Idrija la változat). A húrhorog a tipológiailag későbbi Ib, a támlap pedig a II. változatnál jelent meg. Szalagszerű vagy robusztusabb, felső oldalon barázdált testtel, kezdetben négyszögletes, később kerek áttörésekkel díszített tűtartóval készültek.⁴⁵ Budaörsre a húrhorog megléte és a támlap hiánya alapján a korábbi Ib változat képviselője jutott el. A pátyi fibula viszont már mindkét alkotóelemmel rendelkezik, így a később kialakult II., azon belül a tűtartó díszítése alapján a IIa változatba sorolható, amely kizárólag az Alpok délkeleti térségében terjedt el.⁴⁶ A pátyi lelet párhuzamai is ebből a régióból ismertek.⁴⁷ A változatot Augustus korának korai és középső⁴⁸ vagy középső és késői szakaszára helyezik.⁴⁹ A pátyi fibula azonban a vele párt alkotó noricum-pannoniai szárnyas fibula alapján (Kat. 13) ennél később,

■ 30 Rieckhoff 1975: 66.

31 Riha 1979: 197–198; Riha 1994: 169.

32 Rieckhoff 1975: 93, Taf. 9, 141; Fauduet 1979: 240, Pl. IV, 41; Riha 1979: 198, Taf. 66, 1704–1705; Ortisi 2002: 40, Taf. 20, 357; Gencseva 2004: 186, Tabl. XXV, 11.

33 Riha 1979: 198, Taf. 66, 1706; Schleiermacher 1993: 37, Taf. 21, 280.

34 Egyéb motívumokkal: Riha 1994: 169, Taf. 45, 2887–2889; Boellicke 2002: 127, Taf. 52, 1107–1109; Ortisi 2002: 40, Taf. 20, 358; Gaspar 2007: 220, Taf. 96, 2171, 2173.

35 Riha 1979: 198; Boellicke 2002: 127; Ortisi 2002: 39.

36 Riha 1979: 198; Boellicke 2002: 127.

37 Raetia: Schleiermacher 1993: 37; Alsó-Moesia: Gencseva 2004: 116.

38 Riha 1979: 198, Taf. 66, 1700; Riha 1994: 169, Taf. 45, 2891.

39 Schleiermacher 1993: 37, Taf. 21, 279.

40 Riha 1979: 198, Taf. 66, 1701–1702; Schleiermacher 1993: 37, Taf. 21, 281.

41 Riha 1979: 198; Riha 1994: 169; Rieckhoff 1975: 66–67; Claudius – (kora) Flavius kor.

42 Gencseva 2004: 116–117.

43 Ottományi 2019: 34, 78.

44 Merczi 2012: 474–475, 1. kép 2.

45 Demetz 1999: 123–124.

46 Demetz 1999: 124.

47 Demetz 1999: 259, Taf. 34, 1 = Sedlmayer 2009: 242, Taf. 6, 166.

48 Sedlmayer 2009: 22–23, 57–58.

49 Demetz 1999: 126.

az 1. század utolsó harmada – 2. század közepe közötti időszakban kerülhetett a sírba. A temetőben a hamvasztásos temetkezési rítusra a 2. század első felében tértek át,⁵⁰ ami ugyancsak megerősíti a fibula hosszú használati idejét.

Mivel ezek a fibulák egyesével és párosával egyaránt előkerültek, férfiak és nők is viselhették.⁵¹ A pátyi fibula egy nő, a vele párba állított szárnyas fibula alapján bennszülött nő viseletének képezte részét, akit azonban római hatásra már elhamvasztottak. Hamvait egy lassú korongolt fazék alsó részéből átalakított urnában a temető délnyugati szélén, a legkorábbi hamvasztásos sírcsoportban temették el.⁵²

4. típus: Egygombos erősprofilú fibulák (Kat. 4, 30–36)

1. változat: Almgren 67 (Kat. 30)

A temető tipológiailag legkorábbi, támlappal rendelkező egygombos, erősprofilú fibulája (1. tábla 4) nem egy római, hanem a 193. számú avar kori sírban került elő. Az egytagú fibula rövid, erősen meghajlított, zsákszerű fejrésze és tagolt, kerek, kengyelt teljesen körbevevő kengyelgombja a tűtartó töredékessége ellenére elárulja, hogy a fibula Demetz A 67a1 változatába sorolható. A besorolás alapján a hosszan elnyúló lábrész vízszintes állású gombban végződött, a tűtartót 3–4 vagy annál több négyszögletes áttörés díszítette.⁵³ Noha Pannoniában ritkábbnak tekintik,⁵⁴ több eddig közzétett északkelet-pannoniai település anyagában⁵⁵ is felbukkant ez az Augustus korában használt változat.⁵⁶ Keltezésük alapján ezek a fibulák a lelőhelyek római foglалás előtti periódusához köthetők.⁵⁷ A pátyi töredékes fibula az avar kori halott medencéjét övező bronz övveretek alatt, a medence bal oldalán, vastöredékek közelében feküdt. Ezt a rugóval, tűvel és tűtartóval már nem rendelkező, egykor valószínűleg a római település területén talált fibulát eredeti funkciójában már nem használhatták. Síron belüli helye alapján feltételezhető, hogy övről lecsüngő tarsolyban hordták.

2. változat: Almgren 68 (Kat. 31)

A 31. számú fibula (1. tábla 5) szórványként került elő a temető területén. Fejrésze az Almgren 68-as formára jellemző módon az elülső és középső harmadban rombusz alakban kiszélesedik, lábrésze rézsútos állású gombban végződik, a tűtartót pedig két kerek átlukasztás töri át. A fejrész felső oldala azonban még nem facettált, hanem csak a középvonalában húzódik egy alig kivehető gerinc, a lábrész is viszonylag hosszú, ami alapján ez a fibula az Almgren 68-as formán belül még egy korábbi fejlődési fázist jelenít meg.⁵⁸ Hasonló felépítésű fibulák az északkelet-pannoniai leletanyagban a települések római foglалás előtti időszakához köthetők.⁵⁹ Rugójának jobb oldala a tűvel letört. A hiányt vashuzzal pótolták, a tű azonban nem a legbelső, hanem a legkülső csavarulat folytatása lett.

3. változat: Almgren 68 (Kat. 32–35)

Az Almgren 68-as forma Északkelet-Pannoniában leginkább elterjedt változata⁶⁰ a pátyi temetőben csak avar kori sírokban fordult elő: a 353. sírból (Kat. 32; 2. tábla 1) egy nagyobb (5 cm-nél hosszabb), a 311. (Kat. 33; 2. tábla 2), 375. (Kat. 34; 2. tábla 3) és a 871/A sírból (Kat. 35; 2. tábla 4) pedig egy-egy kisebb (4,5 cm-nél rövidebb) darab vált ismertté. A fibulák mérettől függetlenül rombusz alakú, felső oldalon facettált fejrésszel, viszonylag rövid lábrésszel, egy vagy két kerekded átlukasztással díszített tűtartóval készültek. A pátyi fibulák párhuzamai Budaörsön és Érden az 1. század második felére – 2. század elejére, első harmadára keltezett objektumok leletanyagához tartoztak, így a római foglалás idejéhez és a kora római időszakhoz köthetők.⁶¹ A budaörsi csontvázas sírokban – a rítus alapján bennszülöttekhez köthető temetkezésekben – egyesével vagy párosával a női sírok mellékletét képezték.⁶² Solymáron viszont férfisírból is ismert, a helyzete alapján (bal medencelapát) azonban ez a fibula nem a viselet részét képezte, hanem inkább a halotti leplet fogta össze.⁶³ A pátyi 353. sír fibulája a sírgödör betöltésében volt, és nem ismert a

⁵⁰ Ottományi 2019: 78.

⁵¹ Demetz 1999: 124.

⁵² Ottományi 2019: 13, 40.

⁵³ Demetz 1999: 128.

⁵⁴ Demetz 1999: 133.

⁵⁵ Budaörs: Merczi 2012: 480, Kat. Nr. 9, 1. kép 9; Zsámbék: Merczi 2017a: 79, 104, Kat. Nr. 6, 5. tábla 4.

⁵⁶ Demetz 1999: 133; Sedlmayer 2009: 128–136, Abb. 83.

⁵⁷ Merczi 2012: 506; Merczi 2017a: 99.

⁵⁸ Merczi 2016b: 472–473.

⁵⁹ Merczi 2017a: 80, 83, további irodalommal.

⁶⁰ Merczi 2017a: 83, további irodalommal.

⁶¹ Merczi 2017a: 83, 5. típus 7–8. változatok, további irodalommal.

⁶² Merczi 2016b: 436.

⁶³ Kocztur 1991: 203, 96. kép, Taf. XXXVI, 14, 148. sír.

311. sír fibulájának pontos előkerülési helye sem. A 375. sír fibulája a koponya felett feküdt, a 871/A számú, bolygatott sír fibulája viszont a mellkason helyezkedhetett el. A zárszerkezet mind a négy fibula esetében hiányos, így szövet összefogására már egyik darab sem volt alkalmas.

4. változat (Kat. 36)

Budaörshez hasonlóan⁶⁴ kéttagú, támlapos, egygombos erősprofilú fibula a pátyi temetőben is előkerült (2. tábla 5), de itt ez is egy avar sír (884. sír) melléklete volt. A két fibula közös sajátossága a sokcsavarulatós rugó, a támlap és a fejrész közé beékelődő négyzetes összekötő tag, a tagolatlan, félköríves kengyelgomb. A pátyi fibula esetében a fej- és lábrészen egyaránt gerinc húzódik, így mindkét alkotóelem keresztmetszete háromszögletes, a budaörsi fibulánál viszont a fejrésztől hiányzik a gerinc. Budaörsön a telepen is előkerült egy kisebb töredék, a fejrészen ugyancsak gerinc nélkül.⁶⁵ Pannonia területén a pátyi fibulához hasonló, de tagolt kengyelgombbal rendelkező darabokat Tolna megyéből tettek közzé.⁶⁶

A négyzetes összekötő tag alapján ezek a fibulák egy olyan, déli területeken (Dél-Pannonia, Felső-Moesia, Dacia) elterjedt formához sorolhatóak, amelynek képviselői csak ritkán jutottak el északabbra.⁶⁷ A változat használati idejét a 2. század első felére teszik,⁶⁸ ez alapján ebből az időszakból származik a Budaörsön eltemetett nő sírja is. A pátyi fibulánál – az előző változat képviselőivel ellentétben – a zárszerkezet ép, tűje a tűfészekbe illeszkedik, ami alapján valószínűleg még az avar korban is rendeltetésszerűen lehetett használni. A sírban a halott mellkasán helyezkedett el, ami alapján feltételezhető, hogy a viselet része volt.

5. változat: Almgren 84 (Kat. 4)

Az 579. számú római kori hamvasztásos sír keleti végében mindössze egy narancsvörös festésű edény töredékei és középtájt egy valószínűleg kéttagú, támlap nélküli, megégett bronzfibula

(2. tábla 6) felső húrozású, vasból készített rugóval és háromszögletes alakú, háromszögletes keresztmetszetű fejrészrel rendelkező töredéke került elő. Az itt vázolt felépítés alapján ez a fibula leginkább az Almgren 84-es formával azonosítható, amelyre ezen kívül tagolatlan, félköríves kengyelgomb, ugyancsak háromszögletes keresztmetszetű lábrész, magas, kitöltött tűtartó jellemző.⁶⁹ Ez a birodalom határain belül kialakult egygombos, erősprofilú fibulaváltozat⁷⁰ Pannonia egész területéről,⁷¹ így az Aquincum környéki római telepekről is ismert.⁷² A változat a tűtartó alakja és a kéttagúság alapján a 2. századra keltezhető, de használata átnyúlik még a 3. századra is.⁷³

5. típus: Noricum-i-pannoniai szárnyas fibulák (Kat. 5–14)

1. változat: A 238c (Kat. 5–7)

A 248. (Kat. 5; 2. tábla 7), 279. (Kat. 7; 3. tábla 2) és 302. számú (Kat. 6; 3. tábla 1) római földsírból származó, támlap nélküli, egytagú, felső húrozású szárnyas fibulákat a 2–2,5 cm közötti fejszélesség,⁷⁴ a tagolatlan kengyelgomb, a különálló szárnyakat díszítő egy-egy felszegecscelt gomb és X alakú bekarcolás, a vízszintes lyuksorokkal díszített tűtartó, a közepes hosszúság köti össze, ami alapján Garbsch A 238c változatába sorolhatók.⁷⁵ A lábrész felső pereme huzalszerű, keresztmetszete általában csepp alakú, a pátyi leleteknél viszont lécszerű perem is előfordul (Kat. 5). A lábrészt a vizsgálható eseteknél (Kat. 5, 7) az elülső, keskenyebb szakasz alsó peremén kis szakasz visszahajlításával megerősítették, ami felett cikcakkdísz is megfigyelhető.

Pannonia teljes területén kimutatható változat,⁷⁶ így a legtöbb északkelet-pannoniai leletegyüttesben felbukkan.⁷⁷ A felső húrt többnyire keskeny húrhorog tartotta, a pátyi 7. számú leletnél viszont a szélesebb húrsapka is megjelenik, amit cikcakkvonallal és V alakban összefutó barázdákkal díszítettek. A fibula legközelebbi párhuzamát egy érdi lelet képezi.⁷⁸

⁶⁴ Merczi 2016b: 438, 2. kép 9.

⁶⁵ Merczi 2012: 486, 4. kép 7.

⁶⁶ Sáró 2014: 164, 188–189, 191–192, 5. tábla 5–7, Kat. Nr. 39, 42, 56.

⁶⁷ Merczi 2016b: 438, további irodalommal.

⁶⁸ Cociş 2004: 58.

⁶⁹ Merczi 2014: 17–18, további irodalommal.

⁷⁰ Almgren 1923: 43; Dabrowska 1998: 149.

⁷¹ Merczi 2014: 18–19; Merczi 2017a: 87, további irodalommal.

⁷² Budaörs: Merczi 2012: 486–487, Kat. 54, 4. kép 8; Zsámbék: Merczi 2017a: 87–88, 108, Kat. 43, 2. tábla 8 (a publikációban helytelenül 2. tábla 9 szerepel!); Érd: Merczi 2016a: 75, 83–84, Kat. 40–41, 5. tábla 7–8.

⁷³ Merczi 2014: 20, további irodalommal.

⁷⁴ Merczi 2016b: 444.

⁷⁵ Garbsch 1965: 52–53.

⁷⁶ Garbsch 1965: 53–54; Sedlmayer 2009: 36–37.

⁷⁷ Merczi 2017a: 88; Merczi 2017b: 148, további irodalommal.

⁷⁸ Merczi 2016a: 76, 84, 6. tábla 1.

A bennszülött női viselet szerves részét képező szárnyas fibulapárokat többnyire azonos kidolgozású darabokból állították össze.⁷⁹ A sírrajz alapján valószínűleg azonos kivitelű lehetett a 279. számú sírban eltemetett felnőtt nő fibulapárja is, de közülük csak az egyik vizsgálata volt lehetséges. Ezzel szemben a 248. sírban fibula csak a halott bal vállán volt. A fejnél lévő edényeket és a koponyát humuszoslaskor a gép törte össze, talán ekkor tűnt el a fibulapár hiányzó tagja is. A 302. sírban eltemetett 14–16 éves lány egyedinek tekinthető fibulapárját pedig a változatba sorolt szárnyas fibula mellett egy jóval korábbi noricum-pannoniai kétgombos fibulából (*Kat.* 15) állították össze.

A magdalensbergi leletanyagban a Claudius-kori változatok közé sorolják.⁸⁰ A 279. számú pátyi sír fibulája Caligula éremmel (37–41) együtt került elő, ami megerősíti a változat korai keltezését. A sír kerámiaanyaga ugyancsak az 1. századra jellemző.⁸¹ A vele párt alkotó kétgombos fibula alapján a változat korábbi képviselője lehet a 302. sír szárnyas fibulája is. Későbbi éremleletek alapján azonban ezeket a fibulákat (hosszú ideig használatban levő darabokként?) még az 1. század második felében és a 2. század elején, első harmadában is viselték.⁸² Ezt erősíti meg a már említett érdi lelet is.⁸³ A 248. sírba egy kelta hagyományokra visszavezethető S profilú tálat is helyeztek, amelynek használata a 2. század végéig igazolható.⁸⁴ Ez alapján a sír és a benne lévő fibula a római foglалás idejére és a kora római idősakra egyaránt keltezhető, viszont a másik edény, egy festett korsó töredéke alapján⁸⁵ ez a sír már inkább a település kora római periódusához köthető.

2. változat: A 238e (*Kat.* 8)

A kör alakú árokkal körülvett 120a sírban nyugvó, 40 évnél idősebb nő egyik – a sírrajz alapján bal vállán lévő – szárnyas fibuláját (*4. tábla 1*) az előző változattól a nagyobb méret, a szélesebb fejrész, a szárnyakon lévő felszegecsezt gombok száma

(2 + 1) különíti el. A lábrész felső pereme ugyan csak huzalszerű, de ezt a perem két oldalán végigfutó, benyomott pontsor kismértékben módosítja. Az elülső keskenyebb szakasz esetében az alsó perem kis szakaszon visszahajlítással történő megerősítése és a felette húzódo cikcakkdísz ennél a darabnál is megfigyelhető. A tűtartó díszítése viszont nemcsak vízszintes sorokba rendezett kerek átlukasztásokból áll, hanem egy hat részre tagolódó rozettával is kiegészül. A tűtartón megjelenő rozetta, a szárnyakat díszítő gombok száma és a nagyobb méret alapján a fibula már Garbsch A 238e változatába sorolható, és megfelel Kovrig II. tábla 14,⁸⁶ illetve Patek II. tábla 5.⁸⁷ számú fibulájának. A szélesebb fejjel és a hosszabb húrral összefüggésben ennél a változatnál minden esetben húrsapkát alakítottak ki. A tűtartó lyuksorai a 6–8 tagú rozettán kívül négyzetes csillagokkal is kiegészülhettek.⁸⁸ A változat fő elterjedési területe Délnyugat-Pannonia, de innen Délkelet-Noricumba és kisebb számban Északnyugat-Pannoniába is eljutott, északkelet-pannoniai előfordulásra viszont J. Garbsch egyetlen példát sem talált.⁸⁹ Ezzel szemben Patek E. aquincumi és brigetói leletekről is említést tesz.⁹⁰ A változat nem ismert Budaörsről és nem fordul elő a solymári, illetve a sárbogárdi kora római temetőben sem.

Használati ideje Claudius korában vette kezdetét, de az Almgren 69-es fibulával való együttes előfordulása alapján még az 1. század második felében is viselhették.⁹¹ A pátyi fibula azonban ennél valamivel később kerülhetett a sírba, ugyanis párját egy 1. század utolsó harmada – 2. század közepe közötti idősakra keltezhető változatba tartozó szárnyas fibula (*Kat.* 12) képezte. A hosszabb használatot a sírforma is megerősíti, ugyanis a kör vagy négyzetes árokkal körülvett sírok megjelenése az 1–2. század fordulójára tehető.

3. változat: *Merczi 2016b*, 2. változat (*Kat.* 9–14)
Az egymással nagy hasonlóságot mutató 1–2. változattal ellentétben a 9–14. számú, ugyancsak

⁷⁹ Merczi 2016b: 444, további irodalommal.

⁸⁰ Sedlmayer 2009: 29.

⁸¹ Ottományi 2019: 26, 58.

⁸² Garbsch 1965: 53.

⁸³ Merczi 2016a: 85.

⁸⁴ Ottományi 2019: 58.

⁸⁵ Ottományi 2012: 228.

⁸⁶ Kovrig 1937: 37.

⁸⁷ Patek 1942: 157.

⁸⁸ Garbsch 1965: 57.

⁸⁹ Kovrig 1937: 10; Patek 1942: 15; Garbsch 1965: 57. Újabb magdalensbergi előfordulás: Sedlmayer 2009: 260, Taf. 15, 312–313.

⁹⁰ Patek 1942: 157–158.

⁹¹ Garbsch 1965: 57. Sedlmayer 2009: 29.

egytagú fibulák (5. tábla 1-2; 6. tábla 1-2; 7. tábla 1-2) fejrésze keskenyebb, a szárnyakon a gombokat mindössze egy-egy félgömb alakú kidomborítás jelzi. A lábrész felső pereme lécszerű, a tűtartó nagyobb felületű, díszítése függőlegesen bebökődött pontsorokból áll, ami függőlegesen és X alakban elrendezett cikcakkvonalakkal egészülhet ki (Kat. 9-12), de a cikcakkdísz hiányozhat is (Kat. 13-14). A 12. és 14. számú leleteknél húrhorog helyett még viszonylag keskeny, díszítetlen húrsapkát alakítottak ki. A lábrész elülső, keskenyebb részének alsó peremét annak teljes hosszában visszahajlítással erősítették meg. Ezen a részen – egyik vagy mindkét oldalon – rézsútos lefutású és a visszahajlítást szegélyező cikcakkdísz lehet megfigyelni, ami a 12. számú fibulánál egy nagyobb, benyomott ponttal, a 11. számú darabnál pedig virágszerűen elrendezett pontokkal egészült ki.

Az ilyen felépítésű fibulák először a budaörsi temető leletanyagában jelentek meg önálló változatként, amelynek elterjedési területe egyelőre Északkelet-Pannoniára korlátozódik.⁹² A pátyi és budaörsi leletek párhuzamai legnagyobb számban a solymári kora római temetőből ismertek.⁹³ A változat használati ideje az 1. század utolsó harmada – 2. század közepe közötti időszakra tehető.⁹⁴ A pátyi leletek közül a fibulapár mindkét tagját csak a 164. számú földsírban eltemetett 8-9 éves gyermeknél lehetett ebbe a változatba sorolni (Kat. 9-10; 5. tábla 1-2), a két fibula között csak a cikcakkvonalak számában mutatkozott eltérés. A kislány fejénél elhelyezett edények közül a pannoniai szürke, agyagmázás, belül bepecsételt levelekkel díszített, lapos tál Aquincumból kerülhetett Pátyra az 1-2. század fordulóján,⁹⁵ ami összhangban áll a fibulaváltozatra megadott használati idővel.

A 120a sírban eltemetett, idősebb nőnél viszont a jobb vállon előkerült, változatba tartozó fibulát (Kat. 12; 6. tábla 2) az előző változatnál bemutatott fibulával (Kat. 8; 4. tábla 1) állították párba. Ez a lelet valamivel korábbra keltezhető, de a két változat között van időbeli átfedés. A sír egyéb, keltezhető leletanyagot nem tartalmazott, de a sírforma alapján (körárokka körülvett sír) a temetkezés az 1-2. század fordulójánál nem keletkezhetett korábban. A két fibula esetében felmerül

annak lehetősége, hogy karika fogta őket össze, ennek azonban ellentmond az, hogy a nagyobb méretű vaskarikát a rajta csüngő kis bronzgyűrűvel csak a jobb vállon lévő fibula tűjén fűzték át. A bal vállon fekvő fibula alatt gyöngyök voltak. A 112. számú hamvasztásos sírban a szárnyas fibula (Kat. 13; 7. tábla 1) párját a már bemutatott, jóval korábbra keltezhető Idrja-típusú fibula képezi (Kat. 3; 1. tábla 3). Azonban a hamvasztásos temetkezési rítus, amire a temetőben a 2. század első felében tértek át, megerősíti a változatra megadott használati időt. A 112. és 120. számú sírok egymás közelében helyezkedtek el.⁹⁶

A 162. számú padmalyos sírban az egyszerű díszítésű fibula (Kat. 14; 7. tábla 2) – vasdarabok kíséretében – a halott jobb vállán feküdt, a másik vállon viszont csak vasdarabok mutatkoztak. A meglévő fibula javított, tűjét vasból készülttel pótolták, ennek töredéke belerozdásodott a tűtartóba. Az idősebb korú, felnőtt nő fejéhez ládikát, simított felületű, kelta eredetű, 2. század végéig használatban lévő S profilú tálalt⁹⁷ és nyersszínű korsót helyeztek. Ezek az edények a változat keltezéséhez nem nyújtanak újabb támpontot. A 292. számú földsírban a csontok nagy része felszívódott, a meglévő, rugóján javított fibula (Kat. 11; 6. tábla 1) a halott bal vállán helyezkedett el. Párját valószínűleg a gép vitte el.⁹⁸ A sír egyéb keltezhető leletanyagot nem tartalmazott.

6. típus: Noricum-pannoniai kétgombos fibulák (Kat. 15, 37)

1. változat: A 236a (Kat. 15)

A 302. sírból ismertetett 6. számú szárnyas fibula (3. tábla 1) párját egy noricum-pannoniai kétgombos fibula képezte (8. tábla 1). Ez a fibula a szárnyas fibulákhoz hasonlóan egytagú, felső húrozású és támlap nélküli, a fibulatestet azonban nem egy, hanem egy nagyobb, ovális és egy kisebb, kerek gomb tagolja. A fibula egyenes vonalú lábrésze vízszintes állású, félgömb alakú gombban végződik. A háromszögletes tűtartó díszítése három vagy négy négyzetes és egy kerek átlyukasztásból áll, ami Garbsch A 236a és 237a változatánál egyaránt előfordul.⁹⁹ Az előbbi változatra inkább zömökebb, zsákszerű, alul erősen visszahajló fejrész jellemző, az utóbbinál viszont

⁹² Merczi 2016b: 445; Merczi 2017b: 149.

⁹³ Merczi 2016b: 445–446; Merczi 2017b: 149–150, 153, Taf. 2, további irodalommal.

⁹⁴ Merczi 2016b: 446; Merczi 2017b: 150.

⁹⁵ Ottományi 2019: 56, 78.

⁹⁶ Ottományi 2019: 61.

⁹⁷ Ottományi 2019: 54.

⁹⁸ Ottományi 2019: 28.

⁹⁹ Garbsch 1965: 27, 43.

többnyire vékonyabb és szélesebb (szalagszerűnek ható), alul alig visszahajló fejrészt alakítottak ki. A pátyi fibula viszonylag széles és rövid, alul kevésbé visszahajló fejrésze alapján átmenetet képez a két változat között, a húrsapka megléte azonban Garbsch A236a változathoz tartozását erősíti meg.¹⁰⁰

A változat fő elterjedési területe Noricum és Dél-nyugat-Pannonia,¹⁰¹ használati idejét Augustus uralkodásának korai és középső szakaszára teszi.¹⁰² Északkelet-Pannoniából mindeddig nem volt ismert. Noha keltezése alapján a fibula még a település késő kelta periódusához lenne köthető, a párját képező szárnyas fibula alapján – a vele azonos időszakra keltezhető és azonos módon díszített tűtartójú Idria-típusú fibulához hasonlóan – hosszú használat után, legkorábban Claudius uralkodásának idején kerülhetett a 14–16 éves lány sírjába, de az sem kizárt, hogy egészen a 2. század elejéig őrizgették.

2. változat (Kat. 37)

A 723. számú avar kori sír falában előkerült kis fibulatöredékről (8. tábla 2) mindössze annyi állapítható meg, hogy a lábrész végén vízszintes állású, csúcsos gombbal és keretes tűtartóval készült. A keretes tűtartó alapján a töredék ugyancsak a noricum-pannoniai kétgombos fibulákhoz tartozhatott, de az Almgren 236 formán belüli pontosabb besorolása nem lehetséges. Mivel azonban Északkelet-Pannonia területén leginkább Garbsch A 236c változat mutatható ki,¹⁰³ feltételezhető, hogy a pátyi lelet is ezt az 1. században folyamatosan használatban lévő változatot képviselte.¹⁰⁴

7. típus: Pannoniai trombitafejes fibulák (Kat. 38, 16–19)

1. változat: Kovrig VII. t. 62 (Kat. 38)

A 785. számú avar sírban előkerült mellékletek között két fibula is volt. Ezek – egy kisebb és egy nagyobb vasdarab társaságában – a halott jobb combjának két oldalán helyezkedtek el. A comb külső oldalánál fekvő fibula (8. tábla 3) kisméretű, rugója sokcsavarulatos, húrja körültekert, fejré-

sze felülnézetben kerek, lábrészének oldalai íveltek, végéhez rézsútos állású gomb kapcsolódik. Az ilyen, egységes felépítésű trombitafejes fibulák az északkelet-pannoniai telepek leletanyagában a típus leggyakoribb változatának bizonyultak.¹⁰⁵ A változat az 1. század utolsó harmadában jelent meg, és használatban volt a 2. század folyamán is.¹⁰⁶ A pátyi fibula ép, tűje a tűfészekbe illeszkedik, így még az avar korban is használhatták. A sírban lévő másik, eltérő típusú, derékszögben meghajlított testű fibula ugyancsak teljes, de ennek vizsgálatára nem volt lehetőség. Elhelyezkedésük alapján azonban a két fibula nem a viselet részét képezte.

2. változat (Kat. 16)

A kisméretű, 588. számú római földsír nyésésekor egy az előző változat képviselőihez sok tekintetben nagyon hasonló trombitafejes fibula került elő (8. tábla 4). Közös vonásuk a kis méret, a sokcsavarulatos rugó, a körültekert húr, a keskeny, felülnézetben kerek fej, a trapéz alakú, kitöltött tűtartó. Új elemként vájatot alakítottak ki a fejrész peremén, a kerek kengyelgombon és az egyenes vonalú lábrészt lezáró kúpos gomb peremén. A lábrész oldalai kismértékben ennél a fibulánál is íveltek, de középvonalában gerinc húzódik, így az előző fibuláétól eltérően háromszögletes keresztmetszettel jellemezhető.

A fibula legszembeütőbb sajátosságának a három helyen is megfigyelhető vájat tekinthető, amelyekbe eredetileg gyöngyfüzért imitáló (ezüst)huzalt tekertek, ez azonban egyik helyen sem maradt meg. Ezt a díszítésmódot alkalmazták a Római Birodalomtól északra, barbaricum területéken kialakult, támlap nélkül és trombita alakú fejjel készített, Almgren 75–79-es formájú egygombos, erősprofilú fibuláknál.¹⁰⁷ Ezekre a fibulákra azonban többnyire magasabb peremű, zömökebb fejrész, valamint ívelt vonalú, hosszabb lábrész jellemző, és tűtartójuk sem közvetlenül a kengyelgomb mögül indult. Körültekert hűrt az Almgren 75–76-os formáknál alakítottak ki,¹⁰⁸ a 79-es forma viszont már kéttagú volt.¹⁰⁹

Almgren 75–79-es formák a Római Birodalom területén, ezen belül elsősorban a határvidéken is

¹⁰⁰ Garbsch 1965: 27, 43; Demetz 1999: 50.

¹⁰¹ Demetz 1999: 54, 228–229, Karte 9.

¹⁰² Demetz 1999: 55; Sedlmayer 2009: 128–130.

¹⁰³ Merczi 2017a: 89, további irodalommal.

¹⁰⁴ Demetz 1999: 49.

¹⁰⁵ Merczi 2017a: 90–91, további irodalommal.

¹⁰⁶ Merczi 2017a: 91, további irodalommal.

¹⁰⁷ Almgren 1923: 39–41; Dabrowska 1998: 150.

¹⁰⁸ Almgren 1923: 34–35.

¹⁰⁹ Almgren 1923: 45.

felbukkannak.¹¹⁰ A solymári kora római temető 31. számú csontvázas gyermeksírában az előző változatba sorolható trombitafejes fibulán kívül egy feltehetően Almgren 77-es formájú fibula is előkerült.¹¹¹ A tipológiaiilag későbbinek tekintett huzalberakásos darabokat az 1. század vége – 2. század harmadik negyede közötti időszakban készítették.¹¹² Ez egybeesik a trombitafejes fibulák előző változatának használati idejével. Egyidejű használatukra utal a solymári sír is. Az előző változattal és Almgren 75–79-es formáival mutatott hasonlóság alapján az 588. számú sírhoz köthető, egyelőre pontos párhuzam nélkül álló fibula is ugyanebből az időszakból származhat. A sír egyéb, keltezésben felhasználható leletanyagot nem tartalmazott.

3. változat: Kovrig VI. t. 60, 60a (Kat. 17–19)

A 233. sírban, egy szinte teljesen elkorhadtszontváz vállrészénél egy-egy azonos kidolgozású és csaknem azonos méretű trombitafejes fibula került elő (Kat. 17–18; 8. tábla 5–6). Az előző változatokkal ellentétben ezek a leletek már kéttagúak, és rugójuk kismértékben megrövidült. A fejrész kisméretű, igen keskeny és felülnézetben kerek, de a hátsó szakasza vaskosabb, mint az első változat fibuláinál. A tagolatlan, félköríves kengyelgomb, a háromszögletes keresztmetszetű lábrész, a rézsútos állású, kúpos, csúcsos végű gomb, a keskeny, magas, kitöltött tűtartó alapján viszont a temetőben ugyancsak kimutatható, Almgren 84-es formájú egygombos, erősprofilú fibulákkal állíthatók párhuzamba. Azonos alakítású, de jóval szélesebb fejrész, tagolatlan kengyelgomb figyelhető meg a 220. számú szórthamvas sír nyelésékor előkerült, nagyobb méretű fibulatöredéknél is (Kat. 19; 8. tábla 7), amelynél a lábrészt ugyancsak az Almgren 84-es formára jellemző módon alakíthatták.

Hasonló felépítésű, kisebb és nagyobb méretű fibulák előfordulása Pannonián kívül szórva nyosnak tekinthető.¹¹³ A 220. sírhoz kötött fibula párhuzama Sikátoron ugyancsak hamvasztásos sír melléklete volt.¹¹⁴ A 233. sír fibuláinál megfigyelhető ívelt oldalú lábrész a változaton belül egyelőre párhuzam nélkül áll. Pontosan keltez-

hető darabokat nem ismerünk, de az Almgren 84-es fibulákkal mutatott nagyfokú hasonlóságuk alapján, azokkal egy időben, a 2. században és a 3. század elején lehettek használatban.¹¹⁵ A sikátori temető leleteinek többsége a 2. század első felére–közepére, illetve a század második harmadára volt jellemző.¹¹⁶

Pátyon a bennszülött eredetű lakosság csontvázas földsírhajói szórva nyosan még a 3. század első felében, esetleg közepén is felbukkanhattak, de a 233. számú csontvázas gyereksír edénymellékletei között előforduló, 1–2. század fordulójára keltezhető Resatus névbélyeges, pannoniai pecsételt tál¹¹⁷ arra enged következtetni, hogy a sír ennél korábban (a 2. század első felében?) létesült. Ez alapján a használati idő ennél a kisméretű fejrészszel, ívelt oldalú lábrészszel készített fibulapárnál ugyanerre az időszakra szűkíthető le. A sírgödör mérete és a mellékletek alapján kislánként meghatározott halott a fibulákon kívül gyöngysort is viselt.¹¹⁸ A 220. számú férfisír viszont rítusa és a mellékletei alapján (mécse, két üvegedény töredékei, ládika maradványai) már nem a bennszülöttekhez köthető.¹¹⁹ Ez alapján valószínűleg a sír mellékletének tekintett fibulatöredék is későbbre (2. század második felére – 3. század elejére?) keltezhető, mint a 233. sír fibulapárja.

8. típus: Térd alakban meghajlított testű fibula (Kat. 20)

Az 573. számú padmalyos sírban egy 40 év feletti nő mellkasán elhelyezkedő erősen korrodálódott vasfibula (9. tábla 1) esetében leginkább egytagúság és körültekert húr tétélezhető fel. A fibula egyik legszembevetőbb sajátossága az előző harmadban tompaszögben meghajlított, tagolatlan, téglalap átmetszetű, szalagszerű, vége felé fokozatosan elkeskenyedő fibulatest. A viszonylag nagy méret, valamint a széles és magas tűtartó alapján nagyobb mennyiségű és vastagabb szövet összefogására volt alkalmas. Két nagyon hasonló felépítésű, de valamivel kisebb darab a budaörsi temetőben Severus-kori sírokból vált ismertté, de feltehetően ide sorol-

¹¹⁰ Patek 1942: 40; Peškař 1972: 83; Cociș 2004: 112; Schmid 2010: 26–27; Sáró 2014: 166.

¹¹¹ Kocztur 1991: 179, VIII. tábla 2–3. Egyéb pannoniai előfordulás: Kovrig 1937: 69–70, XIII. tábla 133–135; Patek 1942: 197, XII. tábla 2–3.

¹¹² Peškař 1972: 84; Jobst 1975: 40; Cociș 2004: 112; Schmid 2010: 27.

¹¹³ Merczi 2017a: 91, további irodalommal.

¹¹⁴ Palágyi 2014: 107, 122, 63. ábra 5, 105. ábra.

¹¹⁵ Merczi 2012: 494.

¹¹⁶ Palágyi 2014: 125.

¹¹⁷ Ottományi 2019: 56.

¹¹⁸ Ottományi 2019: 20.

¹¹⁹ Ottományi 2019: 70.

ható egy 2. századon belül pontosabban nem keltezhető töredék is. Ezeknél körütekert és alsó húrozás egyaránt valószínűsíthető volt. A pátyi fibulával ellentétben a budaörsi darabok – hamvasztásos és csontvázas sírban egyaránt – felnőtt férfiak viseletéhez tartoztak.¹²⁰ A pátyi és budaörsi fibulák a test vonalvezetése alapján az elbai germánoknál elterjedt, hosszú életű, térd alakban meghajlított testű fibulákhoz állnak közel, de azoknál nem fordul elő fokozatosan elkeskenyedő fibulatest.¹²¹

A fibulatípus a budaörsi leletek alapján a kora császárkor idején, valamikor a 2. század folyamán jelent meg, de leginkább a középső császárkorban volt elterjedt.¹²² A pátyi sírban a halott fejéhez nyersszínű korsón kívül Resatus névbélyeges tálat is helyeztek. A tál keltezéséhez hasonlóan a padmalyos sírforma megjelenését is az 1–2. század fordulójára teszik,¹²³ de a fibula alapján valószínűbb, hogy ez a sír később, már a 2. század folyamán létesült. A sír másik, nyersszínű kerámiája is inkább a későbbi keltezés mellett szól.¹²⁴

9. típus: Rugós T-fibula téglalap alakú lábrésszel (Kat. 21)

Egy másik, eredetileg ugyancsak rugós zárszerkezettel ellátott vasfibula töredéke (9. tábla 2) már a késő római korra keltezhető 257. számú kőpakolósos sírból származik. A felnőtt korú férfi jobb vállán elhelyezkedő fibula félkör alakban ívelt és félköríves keresztmetszetű kengyellel, valamint rövid, téglalap alakú lábrésszel készült. Az eredetileg felső húrozású, húrhorog nélküli, 2 × 2 csavarulatos rugó nem maradt meg. Az ilyen felépítésű vas- és bronzfibulák változatos keresztmetszetű kengyellel legnagyobb számban a mai Délnyugat-Szlovákia és Morvaország területéről ismertek,¹²⁵ de szóróványosan Északkelet-Pannoniába is eljutottak.¹²⁶ Budaörsön egy keskeny, háromszögletes keresztmetszetű

kengyellel készült darab ugyancsak egy felnőtt férfi viseletéhez tartozott.¹²⁷

A téglalap alakú lábrésszel rendelkező fibulák használati idejét a 3. század utolsó negyede – 4. század vége közötti időszakra teszik.¹²⁸ A dél-nyugat-szlovákiai leletanyag legújabb elemzése azt mutatta, hogy ez a típus az azonos zárszerkezetű, de tölcséres lábú T-fibulákat váltja fel, amire már a 4. század közepe előtt sor került.¹²⁹ A budaörsi sírt elhelyezkedése alapján a 3–4. század fordulójára lehetett keltezni.¹³⁰ A 312 és 317 között vert Constantinus és Licinius érmek alapján¹³¹ a pátyi sírlelet ugyancsak a típus egy korábbi képviselőjének tekinthető. Ezek az Aquincum környéki leletek nemcsak azt erősítik meg, hogy a téglalap alakú lábbal rendelkező rugós T-fibulák már a 4. század elején kialakultak, hanem azt is, hogy már a legkorábbi képviselőik is eljutottak Pannoniába.

10. típus: Gyűrű alakú fibulák (Kat. 22–23)

1. változat: Nyitott gyűrűfibula rombusz alakú keresztmetszettel (Kat. 22)

A kövekkel, téglákkal fedett 132. számú földsisírban, egy férfias jellegeket mutató csontváz jobb vállán előkerült vastöredékek (9. tábla 4) egy nyitott, feltekercselt végű gyűrűfibula részét képezték, amelynek gyűrűjét valószínűleg rombusz alakú keresztmetszet jellemezte. A rombusz átmetsetű gyűrűfibulák elterjedési területe a Római Birodalmon belül Felső-Germaniától Pannoniáig, illetve Dalmatiáig terjedt.¹³² Ezeket a fibulákat férfiak mellett nők és gyermekek is viselhették.¹³³ Használati idejüket vagy a 4. század első felére¹³⁴ vagy a 4. századra és az 5. század első felére teszik.¹³⁵ A budaörsi sírleletek alapján ilyen felépítésű gyűrűfibulákat a 4. században folyamatosan viseltek.¹³⁶ Noha a pátyi 132. sír a legkorábbi és leggazdagabb, 4. század közepéig használt 1. sírcsoportban helyezkedik el, a halott bal vállához

¹²⁰ Merczi 2016b: 448, 451, 8. kép 25–27.

¹²¹ Gupte 2004: 3–4, 101–104.

¹²² Merczi 2016b: 475–477.

¹²³ Ottományi 2019: 38, 56.

¹²⁴ Ottományi 2012: 236.

¹²⁵ Peškař 1972: 122.

¹²⁶ Merczi 2017a: 94, további irodalommal.

¹²⁷ Merczi 2016b: 451.

¹²⁸ Peškař 1972: 122–125.

¹²⁹ Varsik 2017: 336–337.

¹³⁰ Ottományi 2016: 79, 161; Merczi 2016b: 451, 8. kép 29.

¹³¹ Ottományi 2019: 112.

¹³² Merczi 2016b: 458, további irodalommal.

¹³³ Merczi 2016b: 458.

¹³⁴ Fazekas 2008: 326.

¹³⁵ Höck 2013: 352.

¹³⁶ Merczi 2016b: 458.

helyezett, vízszintesen kihajló peremű tál kavicssos anyaga alapján a temetkezés csak a század második felében vagy még később létesülhetett.¹³⁷ Ez a fibulát is a 4. század közepe utáni időszakra keltezi.

2. változat: Zárt gyűrűfibula áttört toldalékkal (Kat. 23)

A 266. számú, tetején néhány kővel fedett földsrban fekvő, idősebb nőt jobb vállán egy zárt gyűrűfibulával temették el (9. tábla 5), lábához kerek, kagyló és pelta alakú veretekkel díszített övet helyeztek.¹³⁸ A fibula testét alkotó gyűrű díszítetlen, keresztmetszete háromszögletes, végein egy-egy kúpos kiemelkedést alakítottak ki. A gyűrű végeihez kapcsolódó toldalék alapját egy kettős szárú, T alakú nyúlvány képezi,¹³⁹ ami a fibula nyílásával szemben egy kis trapéz alakú, felső oldalán facettált füllel egészül ki, a téglalap száraiból kiinduló ágak pedig egy-egy pelta alakú áttörést formáznak. Noha pelta alakú áttöréseket Sellye több változatánál is meg lehet figyelni,¹⁴⁰ a fibula pontos párhuzama nem fordult elő közöttük.

A változatos alakítású toldalékkal készített, zárt gyűrűfibulák elsősorban Pannoniában terjedtek el, de felbukkannak a szomszédos tartományokban is.¹⁴¹ A változat használati idejét a 3. század második fele és a 4. század közepe közötti időszakra¹⁴² vagy a 4. század első felére és a század középső harmadára teszik.¹⁴³ A pátyi 266. sír az ugyancsak korán induló, de a 4. század végéig használt 3. sírcsoportban helyezkedik el.¹⁴⁴ A halott lábához helyezett bögre formáját és díszítésmódját tekintve a 4. század második felére és a század végére jellemző sajátosságokat mutat,¹⁴⁵ ami alapján a temetkezés már a század közepe utáni időszakban létesülhetett. A sír keltezése ennél a gyűrűfibula-változatnál is arra enged következtetni, hogy a zárt gyűrűfibulák még a század második felében is használatban voltak.

11. típus: Cikádafibulák (Kat. 24, 39)

1. változat (Kat. 24)

Az 575. számú, kisméretű földsrban nyeléskor egy apró, alig 2 cm hosszúságú, kéttagú, felső húrozású, rovar, ezen belül leginkább cikádát formázó fibula került elő (9. tábla 3). Az állat teste három részre tagolódik, a fejen csak a szemek jelzetek, a tor barázdákkal tagolt, a potroh rész háromszögletesen elkeskenyedik, díszítetlen, a két kismértékben kiterjesztett szárny alakja ugyancsak háromszögletes. A rugó a test végén, a magas, keskeny tűtartó az állat feje alatt helyezkedik el. A cikádafibulák a római korban hosszú ideig, a 2–4. században folyamatosan használatban voltak.¹⁴⁶ A pátyi cikádához hasonló kidolgozású rovart jelenítettek meg a pusztaszabolcs-felsőcikolai 1. számú halomból előkerült csokorfibulán (Nagy 2A csoport).¹⁴⁷ A halomba a leletanyag alapján a Hadrianus-kor vége – Antoninusok kora közötti időszakban temetkeztek, de az sem zárható ki, hogy a temetkezés csak a 2. század végén létesült.¹⁴⁸ A pátyi sír edénymellékletei közül a Drag. 31-es formát utánzó, vörös festésű tál a 2. század első felének készítménye.¹⁴⁹ A tálhoz hasonlóan a kéttagúság és a tűtartó mérete is megerősíti azt, hogy a pátyi cikádafibula a 2. századi leletek közé sorolható.

2. változat (Kat. 39)

A temető déli részén került elő az a fibulatöredék, amely a két kiterjesztett, háromszögletes szárny-töredék alapján ugyancsak egy cikádafibula részét képezte (9. tábla 6). Az állat elkeskenyedő, bekarcolt rácsmintával díszített testét kétoldalt borda szegélyezi, az előző fibulához hasonlóan ez alatt helyezkedik el a kéttagú, felső húrozású zárszerkezet. A fibula felső része a fejrész és a tűtartóval letört. Zsámbékon egy ugyanilyen felépítésű fibula felső fele vált ismertté.¹⁵⁰ A pátyihoz és a zsámbékihoz hasonló, nagyméretű (5–8 cm hosszúságú) cikádafibulák a késő római

¹³⁷ Ottományi 2019: 170.

¹³⁸ Ottományi 2019: 114.

¹³⁹ Sellye 1990: 59–60, II. típus.

¹⁴⁰ Sellye 1990: 75–80.

¹⁴¹ Merczi 2016b: 459, további irodalommal.

¹⁴² Sellye 1990: 26.

¹⁴³ Fazekas 2008: 328; Schmid 2010: 53.

¹⁴⁴ Ottományi 2019: 114, 207.

¹⁴⁵ Ottományi 2019: 169.

¹⁴⁶ Kissné Cseh-Prohászka 2002: 117–123.

¹⁴⁷ Nagy 2001: 148.

¹⁴⁸ Nagy 2001: 150.

¹⁴⁹ Ottományi 2007: 150.

¹⁵⁰ Merczi 2017a: 97–98, 10. tábla 1.

korban Pannoniában voltak népszerűek.¹⁵¹ A két északkelet-pannoniai fibula szórványleletként nem szolgáltatott újabb adatokat a változat keltezéséhez.

12. típus: Hagymafejes fibulák (Kat. 25–29)

1. változat: Keller-Pröttel 1/A–B (Kat. 25–28)

A 24. (Kat. 27; 10. tábla 2), 131 (Kat. 28; 11. tábla 1), 245. (Kat. 25; 9. tábla 7) és 271. sírból (Kat. 26; 10. tábla 1) származó, késői csuklós zárszerkezetű¹⁵² hagymafejes fibuláknál a kengyel elején és a karok végén lévő gombok még kisméretűek, többnyire gömbölydedek, ritkábban hosszúkásak, még nem emlékeztetnek a névadó hagymafejekre. A középső gomb egy szélesebb, az oldalsók két-két keskenyebb gyűrűre illeszkednek. A kengyel csak a 25. számú fibulánál viszonylag keskeny és díszítetlen, a többi leletnél már csaknem azonos szélességű a lábbal, felső oldalukon háromszög-sor fut végig, a végük gyűrűvel tagolt. A fibulák lábrésze rövidebb a kengyelnél, felső oldalukat lineáris díszítés jellemzi.

Az itt vázolt felépítés a hagymafejes fibulák legkorábbi darabjaira jellemző. Ezeknél a hat- vagy nyolcszögletes keresztmetszetű karok még rátét nélkül (Keller-Pröttel 1/A típus) vagy a kengyel két oldalán egy-egy rövid rátéttel készültek (Keller-Pröttel 1/B típus).¹⁵³ A pátyi fibulák esetében csak a 28. számú leletnél lehetett rövid rátéteket megfigyelni. Mindkét típus egy időben, 280 és 320 között volt használatban.¹⁵⁴ A leletek többsége idősebb korú, felnőtt férfiak viseletéhez tartozott (Kat. 27–28), a fej felett előkerült 25. számú fibula viszont inkább a halotti leplet foghatta össze. A 26. számú fibula egy csontváz nélküli sírban, kövek közül került elő.¹⁵⁵ A korai hagymafejes fibulát tartalmazó föld- (245. sír), téglá- (24. sír) és részleges kőládások (131., 271. sír) a legkorábban induló, 1. és 3. sírcsoportban helyezkedtek el. Érmek egyik sír sem tartalmazott. A 131. és a 245. sírban előkerült edények sem szolgáltatnak újabb adatot a legkorábbi hagymafejes fibulák keltezéséhez.

2. változat: Keller-Pröttel 2/C típus (Kat. 29)

A 254. számú kőládásírban a hagymafejes fibula (11. tábla 2) ugyancsak egy idősebb (40–60 év

közötti) férfi köpenyét fogta össze a jobb vállon. A fibula az előző változattól eltérően hatszorosan facettált, gömbölyded gombokkal készült, és hatszögletes keresztmetszetű karjait csaknem teljes hosszúságban tagolt rátét díszíti. A gombok kettős korongra illeszkednek, a középső esetben a korongok közé tekert bronzhuzal is megörződött. A fibula kengyel- és lábrésze azonos szélességű és hosszúságú, a lábrész díszítése három volutapárból áll.

Az itt vázolt sajátosságok már a hagymafejes fibulák fejlettebb formáit jellemzik (Keller-Pröttel 2/A–C típusok),¹⁵⁶ amelyeket a lábrész díszítésmódjától függetlenül a 300 és 340 közötti időszakban készítettek.¹⁵⁷ A pátyi sírban a változatra eddig elfogadott használati időt a férfi medencéjénél előkerült 315–316 közötti Licinius és Constantinus érmek, és a vele egy sírban eltemetett nő mellkasára helyezett 326–328 közötti Helena Augusta érem¹⁵⁸ egyaránt megerősíti. A sírból előkerült üvegpohár hosszú életű forma, az üvegpohár viszont a 4. század első felére helyezi a sírt,¹⁵⁹ ami a fibulaváltozat korai keltezését is megerősíti.

A pátyi temető leletanyagának értékelése

Budaörshez hasonlóan Páty-Malom-dűlő lelőhelyen nemcsak a négy évszázadon át lakott, kelta előzményekkel is rendelkező római települést, hanem a hozzátartozó temetőt is fel lehetett tárni. A több korszakban is használt temető sírjai közül 183-at lehetett a római korra keltezni, ezek közül 127 sír (69,4%) a kora és középső császárkori időszakában létesült, 56 temetkezést (30,6%) pedig késő római korinak lehetett meghatározni. Ezzel szemben Budaörsön a sírok több mint fele (267/449 = 59,5%) a késő római időszakból származott. A pátyi temetőben 24 sírból 29 fibulát lehetett megvizsgálni, két további lelet a temető területéről származó szórvány volt. Közülük több sír (162., 248., 279., 292. sír) esetében is valószínűsíthető, hogy eredetileg nem egy, hanem két fibulát tartalmaztak. Két fibulával temették el a 137–138. sír halottját is, ezek vizsgálatára azonban egyelőre nem nyílt lehetőség. A dokumentáció adatait figyelembe véve 25 sírba került fibula,

¹⁵¹ Kissné Cseh-Prohászka 2002: 118, 11. kép.

¹⁵² Riha 1979: 16.

¹⁵³ Keller 1971: 32–33; Pröttel 1988: 349–350.

¹⁵⁴ Paul 2011: 27–28, 43; Merczi 2016b: 464.

¹⁵⁵ Ottományi 2019: 116.

¹⁵⁶ Keller 1971: 35; Pröttel 1988: 353.

¹⁵⁷ Pröttel 1988: 353–357; Paul 2011: 44–45; Merczi 2016b: 464–465.

¹⁵⁸ Ottományi 2019: 112.

¹⁵⁹ Ottományi 2019: 176.

amelyek száma eredetileg 35 lehetett. Budaörsön 43 sírból 52 fibula vált ismertté, a szórványleletek száma 3 volt. Mindezek alapján a fibulát tartalmazó sírok aránya Pátyon magasabb volt ($25/183 = 13,7\%$), mint Budaörsön ($43/449 = 9,6\%$), ami a kora római sírok arányában mutatkozó eltérésre vezethető vissza. Pátyon római kori fibulák nyolc avar kori temetkezésből is előkerültek, közülük az egyik sír eredetileg két fibulát tartalmazott, de a vizsgálatba csak nyolc fibulát lehetett bevonni. A tipológiai elemzésbe ezek a fibulák szintén bekerültek, a típusok százalékos megoszlásánál (1. táblázat) viszont csak a római sírok fibuláit és a szórványnak tekinthető leleteket vettem figyelembe.

A pátyi római temetőhöz kapcsolható 31 fibula közül 22 darabot (71%) lehetett a kora és a középső császárkor időszakára keltezni, a késő római korból származó fibulák a leletanyag alig egyharmadát ($9/31 = 29,0\%$) tették ki. Budaörsön a korai és késői fibulák egymáshoz viszonyított arányában jóval kisebb különbség mutatkozott, de itt is a korai leletanyag volt gyakoribb ($29/55 = 52,7\%$).

A korai ($10/22 = 45,5\%$) és a teljes leletanyagot ($10/31 = 32,2\%$) tekintve is a noricum-pannoniai szárnyas fibulák (5. típus) bizonyultak a legnépszerűbbnek. Ez a tíz fibula nyolc sírből (112., 120., 162., 164., 248., 279., 292., 302. sír) származik. A bennszülött női viselet részének tekintett szárnyas fibulákat párosával viselték, a párokat pedig többnyire azonos kidolgozású darabokból állították össze. Ez Pátyon mindössze a 164. sírban volt igazolható (Kat. 9–10). Két szárnyas fibula volt a 120. sírban is (Kat. 8, 12), ezek azonban nem ugyanahhoz a változathoz tartoztak. A 112. (Kat. 3, 13) és a 302. sírban (Kat. 6, 15) a szárnyas fibulát más típusba sorolható és jóval korábbra keltezhető fibulákkal állították párba. További négy sírban a feltárás során csak egy-egy szárnyas fibula került elő. A 279. sír (Kat. 7) azonban a rajz alapján biztosan két darab, és valószínűleg azonos kidolgozású szárnyas fibulát tartalmazott, a 248. (Kat. 5) és a 292. sír (Kat. 11) esetében pedig feltételezhető, hogy a meglévő fibula párját a gép vitte el a humusztól. A 162. sír esetében viszont nem tisztázható, hogy a sírba eredetileg is csak egy szárnyas fibulát (Kat. 14) helyeztek-e. Itt kell megemlíteni a 137–138. sírt is, amelyből a szárnyas fibulapár egyik tagját sem lehetett megvizsgálni. A fibulatípus bennszülött

voltát megerősíti, hogy az itt megemlített kilenc sír többsége ($8/9 = 88,9\%$) a bennszülött lakossághoz köthető csontvázas sír volt. Mindössze egyetlen olyan temetkezés fordult elő (112. sír), amelyben a fibulái alapján bennszülött származású nőt római hatásra már elhamvasztották. Avar sírokból szárnyas fibula nem került elő.

A pátyi szárnyas fibulákon belül három egytagú változatot lehetett elkülöníteni. A leletek 30%-a Garbsch A 238c változatával azonosítható (1. változat, Kat. 5–7), amelynél a különálló szárnyak díszítése egy-egy felszegecsett gombból áll, a lábrész felső pereme huzalszerű, a tűtartót vízszintes lyuksorok törik át. A láb elülső keskenyebb részét kis szakaszon visszahajlítással erősíthették meg. Ez a Pannonia teljes területén kimutatható változat Budaörsön és Sárbogárdon valamivel alacsonyabb arányban volt jelen, a később induló solymári temetőből viszont csaknem teljesen hiányzott.¹⁶⁰ A 2. változat fibulája (Kat. 8) a valamivel nagyobb méret, a felszegecsett gombok megnövekedett száma ($2 + 1$) és a tűtartót díszítő vízszintes lyuksorok között megjelenő háromszögekből álló rozetta alapján már Garbsch A 238e változatának felelt meg. A budaörsi, solymári és sárbogárdi temetők leletanyagában nem fordult elő. A szárnyas fibulák többségét (60%) az először Budaörsön elkülönített 3. változatba lehetett besorolni, amelyet keskenyebb fejrész, a szárnyakon egy-egy kidomborított gomb, a lábrészen lécszerű perem, függőlegesen bebökődött pontsorokkal díszített, nagyobb méretű tűtartó jellemez. A lábrész elülső keskenyebb részét az alsó perem teljes hosszában visszahajlítással erősítették meg. Ez a változat Pátyon kívül Solymáron bizonyult igen népszerűnek,¹⁶¹ Budaörsön pedig kéttagú formában is létezett.¹⁶² Garbsch A 238c változatot Claudius korára keltezik, de térségünkben hosszú ideig, akár a 2. század első harmadáig is használatban maradt, ami alapján nemcsak a települések foglaltság kori, hanem kora római fázisához egyaránt köthető. Azonban a 279. sír Caligula éremmel keltezett fibulája a változat korai (foglaltság kori) képviselője lehet, aminek a sír edénymelléklete sem mond ellent. A vele párba állított noricum-pannoniai kétgombos fibula alapján ugyancsak korábbi darab lehet a 302. sír lelete is, de esetében 2. század eleji keltezés sem zárható ki teljesen. A 248. sír szárnyas fibulája a sírba helyezett edények alapján

¹⁶⁰ Merczi 2017b: 152–153, Taf. 2.

¹⁶¹ Merczi 2017b: 152–153, Taf. 2.

¹⁶² Merczi 2016b: 447, 10. típus, 4. változat.

viszont inkább már a lelőhely kora római fázisához köthető. Ugyancsak a Claudius-kori változatok közé sorolják Garbsch A 238e változatát. A 120a sírból előkerült pátyi lelet azonban a vele párba állított későbbi szárnyas fibula (3. változat) és a sírtípus alapján legkorábban az 1–2. század fordulóján került a sírba. A szárnyas fibulák 3. változatát a kora római időszakban és a település 2. századi periódusában (1. század utolsó harmada – 2. század közepe) egyaránt viselték. A pátyi leletek közül legkorábbra, az 1–2. század fordulójára a 120a és a 164. sír fibulái tehetők, a hamvasztásos temetkezési rítus alapján a 112. sír szárnyas fibulája viszont már a 2. században került a sírba. A többi lelet a változatra megadott használati időn belül nem keltezhető pontosabban. Az ide sorolható fibulákat két esetben eltérő típusú és korábbra keltezhető fibulával állították párba: a 112. sírban Idrija-típusú, a 120. sírban Garbsch A 238e változatú szárnyas fibulával. Az előbbi esetben a két változat között volt nem időbeli átfedés. Ugyancsak a bennszülött női viselet részét képezték a noricum-pannoniai kétgombos fibulák (6. típus), amelyek azonban Északkelet-Pannoniában csak alárendelt szerepet játszottak. Ezzel összhangban Pátyon is mindössze egy római kori sírban (302. sír, *Kat. 15*) lehetett kimutatni ezt a típust (3,2%). Egy további töredék pedig egy avar kori sír falában bukkant elő (*Kat. 37*). A római sír mellékletét képező kétgombos fibulát a viszonylag rövid és zömök fejrész, a három vagy négy négyzetes és egy kerek átllyukasztással díszített háromszögletes tűtartó alapján Garbsch A 236a változatába lehetett sorolni. Ez az Augustus uralkodásának korai és középső szakaszában Noricumban és Délnyugat-Pannoniában viselt fibulaváltozat Páty és Budaörs térségéből eddig nem volt ismert. Noha keltezése alapján a fibulát még a lelőhely késő kelta periódusához lehetne kötni, a vele párba állított Garbsch A 238c változatba sorolható szárnyas fibula és a sír edénymellékletei alapján még a római korban is viselték, majd hosszú használat (vagy megőrzés?) után – legkorábban Claudius korában, legkésőbb a 2. század elején – egy fiatal lány sírjába helyezték. Az avar sírból származó kis töredéket nagy valószínűséggel az 1. században folyamatosan használt, Északkelet-Pannoniában is kimutatható Garbsch A 236c változatba lehet sorolni. A használatra már nem alkalmas fibula egykor a késő kelta és a kora római település leletanyagához egyaránt tartozhatott.

A szárnyas és kétgombos fibulákhoz hasonlóan a noricum-pannoniai kultúrkör készítménye volt az ún. Idrija-típusú fibula is (3. típus, *Kat. 3*).

A típuson belül későbbi, már húrhoroggal és támlappal is rendelkező, tagolatlan szalagszerű testű pátyi fibula a tűtartó alakja és díszítése alapján a 15. számú kétgombos fibulával állítható párhuzamba. Ez az ugyancsak Augustus korában viselt fibula a késő kelta lakosság viseletének képezte részét, de a kétgombos fibulához hasonlóan még a római foglалás után is használatban maradt. Egy késői szárnyas fibulával párba állítva továbbra is egy bennszülött nő viselte (vagy őrizte?), akit azonban a 2. század első felében római hatásra már elhamvasztottak.

A budaörsi temető leletanyaga azt mutatta, hogy a foglалás kori és a kora római viseletben a szárnyas fibulák (12/29 = 41,4%) mellett az egygombos, erősprofilú fibulák (11/29 = 37,9%) ugyanolyan fontos szerepet játszottak. Ezzel szemben Pátyon mindössze egy hamvasztásos sírba (*Kat. 4*) került egygombos, erősprofilú fibula (4. típus). Ez a kéttagú, támlap nélküli, az Almgren 84-es formával azonosítható fibula a lelőhely 2. századi, illetve Severus-kori fázisához egyaránt köthető (4. típus, 5. változat). Budaörsön a sírok többségébe a típus egytagú képviselőit helyezték. Ezzel szemben Pátyon ezek a fibulák (*Kat. 30, 32–35*) az avar kori sírok (193., 311., 353., 375., 871/A sír) mellékletét képezték, egy további fibula pedig a temető területén előkerült szórvány volt (*Kat. 31*). A legkorábbi egygombos, erősprofilú fibulát (4. típus, 1. változat, *Kat. 30*) zsákszerű fejrésze és eredetileg négyzetes áttörésekkel díszített tűtartója alapján Demetz A 67a1 változatával lehetett azonosítani. Az Idrija és a 15. számú noricum-pannoniai kétgombos fibulához hasonlóan ez az ugyancsak Augustus korában készített fibula sem egy késő kelta objektumból került elő. A kerek átllyukasztásokkal díszített Almgren 68-as formával azonosítható leletek (*Kat. 31–35*) már a támlapos egygombos, erősprofilú fibulák fejlődésének következő állomását jelentik. A 31. számú szórványlelet fejrésze már rombusz alakú, de felső oldala még nem facettált, lábrésze viszonylag hosszan elnyúló (4. típus, 2. változat). Az ilyen felépítésű fibulákat az előző változathoz hasonlóan a lelőhelyek római foglалás előtti időszakához lehet kötni. Az Almgren 68-as forma legtipikusabb északkelet-pannoniai képviselőinél a rombusz alakú fejrész felső oldala facettált, a lábrész pedig megrövidült. Kisebb (*Kat. 33–35*) és nagyobb (*Kat. 32*) méretben egyaránt készültek (4. típus, 3. változat). A noricum-pannoniai szárnyas fibulák legkorábbi, Garbsch A 238c változatához hasonlóan ezt az ugyancsak Claudius-kori típust Északkelet-Pannoniában nemcsak a római foglалás idején, hanem a települések kora római

periódusában is viselték még. A támlappal rendelkező, de már kéttagú egygombos, erősprofilú fibulákat Budaörsön és Pátyon is egy dél-pannoniai – felső-moesiai változat képviselte (4. típus, 4. változat), amely azonban Pátyon egy avar sírból vált ismertté (Kat. 36). Az Almgren 84-es formájú, ugyancsak kéttagú, de támlap nélküli változathoz hasonlóan már a 2. században használták, ezen belül a változat a század első felére helyezhető. Az egygombos, erősprofilú fibulákat a budaörsi temető adatai alapján elsősorban nők, a temetkezési rítus alapján bennszülött nők viselték. A pátyi temető erre vonatkozóan nem szolgáltatott újabb adatokat. Az avar sírokból előkerült egygombos, erősprofilú fibulák többsége sérült, hiányos, így ruha szövetének összetűzésére már nem lehettek alkalmasak, a dél-pannoniai eredetű, kéttagú leletet viszont még eredeti funkciójának megfelelően lehetett használni.

A pátyi temetőben a kora és középső császárkorban a szárnyas fibulákon kívül pannoniai trombitafejes fibulák (7. típus) fordulnak elő nagyobb arányban ($4/22 = 18,2\%$, Kat. 16–19). A leletanyag egészét tekintve pedig a harmadik legnépszerűbb fibulatípusnak tekinthetők ($4/31 = 12,9\%$). Egy további darab (Kat. 38) egy avar sír (785. sír) mellékelete volt. A római sírok közül a 233. sír azonos kidolgozású és méretű fibulapárt tartalmazott, a 220. és az 588. sírokból viszont csak egy-egy darab került elő. A három sír közül csak a 220. számú volt hamvasztásos. Trombitafejes fibulák előfordulnak Solymáron is (31., 84., 88., 145. sír),¹⁶³ a budaörsi és a sárbogárdi temetők leletanyagából viszont teljesen hiányoznak.

Az avar sír kisméretű fibulája (6. típus, 1. változat) egy olyan, Pannoniában elterjedt változatba tartozott, amely sokcsavarulatos rugóval, körültekert húrral, kisméretű, kerek fejjel, kerek kengyelgombbal, ívelt oldalú, középvonalában hullámvonallal és beböködött pontokkal díszített lábrésszel jellemezhető. A pátyi szárnyas fibulák 3. változatával egy időben, az 1. század utolsó harmadában és a 2. században voltak használatban. A 2. változatba sorolt és egyelőre párhuzam nélkül álló 16. számú fibula sok tekintetben hasonlít az előző változathoz (sokcsavarulatos rugó, körültekert húr, kis, kerek fej, ívelt oldalú lábrész). A huzalberakásra utaló (a fej peremén, a kengyelgombon és a lábrész végén lévő gomb peremén elhelyezkedő) vájatok alapján azonban kapcsolatba hozhatók a támlap nélküli egygombos, erősprofilú fibulák trombita alakú fejjel készített csoportjával (Almgren 75–79). Ezeket az előző

változattal egy időben készítették. A kisebb vagy nagyobb fejrésszel készített 3. változat fibulái (Kat. 17–19) a tagolatlan, félköríves kengyelgomb és a lábrész alakítása alapján a temetőben szintén kimutatható Almgren 84-es formával állíthatók párhuzamba, ami időbeli elhelyezésüknél a legfontosabb támpontot jelenti.

Keltezésük alapján a trombitafejes fibulák már teljesen a települések római foglалás utáni időszakához köthetők. Az 1–2. változat már az 1. század utolsó harmadában, illetve a század végén megjelenhetett, a 3. változat kezdete viszont nem tehető a 2. századnál korábbra. Ez utóbbi esetében a használat a 3. századra is áterjedhetett. A sírok többsége Pátyon és Solymáron is csontvázas sír, ami alapján ezek a fibulák a noricum-pannoniai szárnyas és az egygombos, erősprofilú fibulákhoz hasonlóan elsősorban a bennszülött lakossághoz köthetők.

A kora római sírleletek között új elemként a pátyi temetőben egy cikádafibula is megjelent (11. típus, 1. változat). A kisméretű ezüsfibula (Kat. 24) kéttagúsága, magas tűtartója alapján már a 2. századi készítmény, az egyik edénymelléklet alapján a sír létesítésének idejét a század első felére lehet szűkíteni. Ezzel összhangban áll annak a pusztaszabolcs-felsőcikolai csokorfibulának a keltezése, amelynek díszítőelemei között egy nagyon hasonló rovar is megfigyelhető.

Az eddig bemutatott fibulatípusok – a noricum-pannoniai térségre jellemző módon – egy- vagy kéttagú, rugós zárszerkezettel, támlappal vagy támlap nélkül készültek. A római foglалás idején és a kora római időszakban idegen elemeket jelentenek azok a fibulák, amelyeknél a gall kultúrkör készítményeként csuklós zárszerkezetet alakítottak ki. Az eddig közlésre került leletanyagok alapján a csuklós ív- vagy korong-fibulák kis számban Északkelet-Pannonia minden településén jelen voltak, sírok mellékeleteként azonban sem Budaörsről, sem Solymárról nem ismertek. A pátyi 572. sír csuklós szárnyas fibulájánál (Kat. 1) – a térség eddig közzétett leleteivel ellentétben – a szárnyak az egyedi díszítésű kengyel hátsó végein helyezkednek el. Az 584. számú gyereksírból előkerült medaillonos fibula (Kat. 2) pereméhez stilizált emberfej és egy-egy felfelé néző delfin kapcsolódik. Mindkét fibula legkorábban a római foglалás idején juthatott el Pátyra. A medaillonos fibulát tartalmazó 584. sír a temető egyik legkorábbi sírcsoportjában helyezkedik el, kézzel formált fazeka alapján az 572. sír is lehet 1. századi.

■ ¹⁶³ Kocztur 1991: 179, VIII. t. 3; 189, XXI. t. 3; 190, XXII. t. 8; 202, XXXV. t. 9. Szórványlelet a temető területéről: Kocztur 1991: 208, XLI. t. 14.

Idegen sajátosságokat mutat az 573. számú sír vasból készült, térd alakban meghajlított fibulája is (Kat. 20), amely a vele párhuzamba állítható budaörsi leletekkel ellentétben egy nő ruházatához tartozott. Körültekert vagy alsó húrral, tagolatlan, szalagszerű, téglalap átmetszetű, vége felé fokozatosan elkeskenyedő testtel készültek. A fibulatest vonalvezetése alapján az elbai germán térdszerűen meghajlított fibulákkal hozhatók kapcsolatba. A típus a budaörsi leletek alapján legkorábban a 2. században alakulhatott ki, de a fibulák többségét a Severus-korra lehetett keltezni. Noha az 573. sír esetében a sírtípus és a Resatus névbélyeges tál 1–2. század fordulójára való keltezést is megengedne, a fibula alapján valószínűbb, hogy ez a sír is már a 2. század folyamán létesült.

A kora és középső császárkor időszakában az idegen eredetű, illetve idegen hatásokat mutató fibulák aránya alig haladja meg a 10%-ot (3/22 = 13,6%). Az Északkelet-Pannoniában idegennek tekinthető fibulák többsége ebben az időszakban a birodalmon belüli területekről érkezett Pátyra. A birodalmon kívüli területekkel kapcsolatot mutató fibulákat sem feltétlenül idegen betelepülők hozták magukkal. Esetükben felmerül annak lehetősége is, hogy ezek kereskedelmi kapcsolatok révén jutottak el Pannoniába vagy idegen elemeket is felhasználva a tartományban készültek. A kérdés megválaszolását megnehezíti az a tény, hogy a vasfibulák az eddig közzétett leletanyagokból szinte teljesen hiányoztak. A kereskedelmi kapcsolatokat vagy a helyi készítést látszik megerősíteni az 573. sír, amelybe a vasfibulán kívül a bennszülött lakossághoz köthető pannoni pecsételt tálát is helyeztek.

A leletanyag alig egyharmadát kitevő (9/31 = 29,0%) késő római fibulákon belül a leggyakoribb fibulatípusnak a hagymafejes fibulák tekinthetők (5/9 = 55,6%). Ezeket a leletanyag egészét tekintve népszerűségben (16,1%) csak a noricum-pannoniai szárnyas fibulák előzték meg. Ugyanilyen arányban (16/26 = 61,5%) fordultak elő hagymafejes fibulák a budaörsi késő római leletanyagban is. A kora és középső császárkorral ellentétben ezek a fibulák (12. típus) már nem rugós, hanem csuklós zárszerkezettel, annak csuklókaros formájával készültek. Az öt pátyi temetkezés közül csak a 271. sír nem tartalmazott emberi csontmaradványokat, a 24., 131. és 245. sírba egy-egy felnőtt, többnyire 40–50 évnél idősebb férfit temettek. A 254. számú kőládásírba két halottat szorítottak be, akik közül a hagymafejes fibula ebben az esetben is a 40–60 év közötti férfihez tartozott.

A pátyi hagymafejes fibulák többsége (Kat. 25–28) kisméretű, gömbölyded vagy hosszúkas gombokkal, hat- vagy nyolcszögletes keresztmetszetű karokkal, rövid lineáris díszítésű lábrésszel készült (12. típus, 1. változat). A karokon csak egy esetben fordult elő rövid rátét (Kat. 28). Ezek a Keller-Pröttel 1/A–B típusba sorolható fibulák 280 és 320 közötti időszakra helyezhetők. A pátyi leletek a változat keltezéséhez nem szolgáltatnak újabb adatokat, de minden esetben a két legkorábbi sírcsoportban (1. és 3. sírcsoport) kerültek elő. A 2. változatba sorolt fibula (Kat. 29) gombjai facettáltak, a karokon végig rátét húzódik, három volutapárral díszített lábrésze a kengyellel azonos hosszúságú. Sajátosságai alapján Keller-Pröttel 2/C típusba sorolható, amelynek 300–340 közötti használati idejét a pátyi sír éremmellékletei is megerősítik. Budaörsön ezeket a korábbi változatokat mindössze egy-egy darab (2/16 = 12,5%) képviselte. Noha a pátyi temetőt a 4. század végéig használták, a hagymafejes fibulák leggyakoribb, hagymafej alakú gombokkal készített, 330 és 400 közé keltezhető formái (Keller-Pröttel 3–4/A–D típusok) egyetlen sírban sem fordultak elő. A sírokba helyezett érmek alapján a temetkezések többsége a 4. század első felére és a század középső harmadára keltezhető, ami összhangban áll a korai hagymafejes fibulák magasabb arányával. Míg a hagymafejes fibulákat kizárólag férfiak viselték, addig a gyűrűfibulák (10. típus) férfiak mellett nők, és igen gyakran gyermekek ruházatához is hozzátartoztak. A késő római fibulákon belül Pátyon (2/9 = 22,2%) és Budaörsön (6/26 = 23,1%) is csaknem azonos arányban fordulnak elő. Pátyon a rombusz átmetszetű gyűrűvel, feltekert végekkel jellemezhető nyitott forma (1. változat, Kat. 22) egy férfi; a háromszögletes keresztmetszetű gyűrűvel, áttört toldalékkal készített zárt forma (2. változat, Kat. 23) pedig egy nő sírjában került elő. Mindkét sírba olyan edényt helyeztek, amelyek alapján a típus használata a 4. század második felében is igazolható volt.

A zárt gyűrűfibulákhoz hasonlóan elsősorban Pannoniában terjedtek el azok a nagyobb méretű cikádafibulák (11. típus, 2. változat), amelyeknél az előző két típussal ellentétben a késő római korban is megőrződött a kéttagú, rugós zárszerkezet. A budaörsi temetőben nem fordult elő, a pátyi fibula (Kat. 39) pedig szórványlelet volt, így a változat pontosabb keltezésénél nem lehetett felhasználni.

A birodalom területén kívül készült fibuláknál a késő római korban is kizárólagos marad a rugós zárszerkezet. Ennek formái közül 2×2 csavarlatos, felső húrozású, húrhorog nélküli rugót

alakíthattak ki a téglalap alakú lábbal rendelkező, vasból készített T-fibulánál (9. típus, *Kat.* 27). A típus, eltérő keresztmetszetű kengyellel, a budaörsi temetőben is megtalálható volt. Ezek a mai Morvaország és Délnyugat-Szlovákia területén gyakori fibulák a budaörsi és a pátyi sírleletek alapján – betelepülőkkel vagy kereskedelmi kapcsolatok révén – a 3–4. század fordulóján és a 4. század elején jutottak el Pannonia határközeli térségébe. Viselői mindkét lelőhelyen férfiak voltak. Az idegen eredetű késő római fibulák aránya Pátyon ($1/9 = 11,1\%$) és Budaörsön is ($4/26 = 15,4\%$) közel azonosnak bizonyult.

Összegzés

Páty–Malom-dűlőben Ottományi Katalin és Maróti Éva 1997–1999-ben kelta-római települést és egy több korszakon át használt temetőt tárt fel. A római korban 24 temetkezésből 29 fibula vált ismertté. A dokumentáció alapján 25 sírba került fibula, amelyek száma eredetileg 35 lehetett. Két további lelet a temető területéről származó szórvány volt. Római kori fibulát nyolc esetben avar kori halottakkal is eltemettek, ezek bekeverültek a tipológiai elemzésbe, de a százalékos megoszlásból kimaradtak. A leletanyagban belül tizenkét típust lehetett elkülöníteni. A kora római időszakban a fibulák elsősorban a nők viseletéhez tartoztak, akik Claudius korától a 2. század utolsó harmadáig noricum-pannoniai szárnyas fibulákat

hordtak. Az 1. század utolsó harmadában kialakult és a valószínűleg még a középső császárkorban is felbukkanó pannoniai trombitafejes fibulákat nők mellett férfiak is viselhették. Meglepő módon a késő kelta településeken megjelenő, és az 1–2. században folyamatosan használt egygombos, erősprofilú fibulák a római kori sírokból szinte teljesen hiányoznak. Ezek Pátyon avar kori sírok mellékletét képezték. Az Idrija-típusú és a noricum-pannoniai kétgombos fibulát Augustus-kori keltezésük alapján még a késő kelta telep lakóihoz kellene kötni, de hosszú ideig használt (vagy őrzött) fibulaként egy-egy szárnyas fibulával párba állítva a foglalás- vagy a kora római kori sírok mellékletét képezték. A cikádafibulák jelenléte a kora és késő császárkorban egyaránt kimutatható volt. A korai csuklós ív- és korongfibulák a birodalom nyugati feléből érkeztek a térségbe. A késő római kor legjellemzőbb fibuláinak a hagymafejes és a gyűrűfibulák tekinthetők, az utóbbit nők is viselhették. A vasból készült fibulák a kora és késő római korban egyaránt idegen sajátosságokat mutatnak, betelepülőkkel vagy kereskedelem útján kerültek Pannoniába. A korai csuklós fibulák és a legkorábbi noricum-pannoniai szárnyas fibulák alapján a temető megnyitására a római foglalás idején (Claudius-kor) kerülhetett sor. Használta az 1–2. században folyamatosan tekinthető, a 3. századi fibulák viszont szinte teljesen hiányoznak. A késő római korban a temető 4. század közepe utáni használatára a gyűrűfibulák utaltak.

1. táblázat: Fibulatípusok százalékos megoszlása Pátyon és Budaörsön

fibulatípusok	Páty		Budaörs	
	N	%	N	%
csuklós ívfibula	1	3,2	—	—
csuklós korongfibula	1	3,2	—	—
Idrija-típusú fibula	1	3,2	—	—
egy gombos erősprofilú fibulák	2	6,5	11	20,0
noricumi-pannoniai szárnyas fibulák	10	32,2	12	21,8
noricumi-pannoniai kétgombos fibulák	1	3,2	—	—
pannoniai trombitafejes fibulák	4	12,9	—	—
térdfibulák	—	—	1	1,8
aláhajtott lábú fibulák	—	—	3	5,5
vasfibulák	2	6,5	5	9,1
hagymafejes fibulák	5	16,1	16	29,1
omegafibula	—	—	1	1,8
gyűrűfibulák	2	6,5	6	10,9
cikádafibulák	2	6,5	—	—
összesen	31	100,0	55	100,0

Hivatkozott irodalom

ALMGREN 1923

Almgren, Oscar: *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen.* (Mannus-Bibliothek 32.) Leipzig: C. Kabitsch, 1923.

BOELICKE 2002

Boelicke, Ulrich: *Die Fibeln aus dem Areal der Colonia Ulpia Traiana.* (Xantener Berichte 10.) Mainz: Verlag Philip von Zabern, 2002.

COCIȘ 2004

Cociș, Sorin: *Fibulele din Dacia Romană. The Brooches from Roman Dacia.* (Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3.) Cluj-Napoca: Editura Mega, 2004.

DABROWSKA 1998

Dabrowska, Teresa: Die kräftig profilierten Fibeln Almgren Gruppe IV, Fig. 74–84 (Trompetenfibeln) – mit einem Ausblick auf die östlichen Formen. In: Kunow, Jürgen (Hrsg.): *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren.* (Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5.), 149–158. Wünsdorf: Verlag Brandenburgisches Landesmuseum für Ur- und Frühgeschichte, 1998.

DEMETZ 1999

Demetz, Stefan: *Fibeln der spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern.* (Frühgeschichtliche und provinziäl-römische Archäologie Materialien und Forschungen 4.) Rahden: Verlag Marie Leidorf, 1999.

FAUDET 1979

Faudet, Isabelle: Contribution à l'étude typologique des fibules gallo-romaines. In: *Revue archéologique de l'est et du centre-est* 30 (1979), 233–241.

FAZEKAS 2008

Fazekas Ferenc: Zur Auswertung spätrömischer Gräberfelder aus Südost-Pannonien: Die Ringfibeln. In: Vargyas Péter – Szabó Ádám (szerk.): *Cultus deorum. Studia religionum ad historiam.* Vol. II: De rebus aetatis graecorum et romanorum. In memoriam István Tóth. In: *Ókortudományi dolgozatok* 2 (2008), 323–342.

GARBSCH 1965

Jochen Garbsch: *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert.* (Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien 5.) München: C. H. Beck, 1965.

GASPAR 2007

Gaspar, Nicolas: *Die keltischen und gallo-römischen Fibeln vom Titelberg.* (Dossiers d'Archeologie du Musée National d'Histoire et d'Art 11.) Luxembourg: Musée National d'Histoire et d'Art, 2007.

GENCSEVA 2004

Gencseva, Jevgenija: *Rimskite fibuli ot Bulgarija. Les fibules romaines de Bulgarie de la fin du Ier s. av. J.-C. à la fin du VIe s. ap. J.-C.* Veliko Tirnovo: Faber, 2004.

GUPTÉ 2004

Gupte, Oliver: *Knieförmig gebogene Fibeln der römischen Kaiserzeit.* (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 110.) Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt, 2004.

HÖCK 2013

Höck, Anton: Zu den Ringfibeln mit seitlich aufgerollten Enden. In: Grabherr, G. – Kainrath, B. – Schierl, Th. (Hrsg.): *Verwandte in der Fremde. Fibeln und Bestandteile als Mittel zur Rekonstruktion von interregionalem Austausch und zur Abgrenzung von Gruppen von Ausgreifen Roms während des 1. Punischen Krieges bis zum Ende des Weströmischen Reiches. Akten des Internationalen Kolloquiums. Innsbruck 27. bis 29. April 2011.* (IKARUS Innsbrucker Klassisch-Archäologische Universitätsschriften 8.), 334–399. Innsbruck: Innsbruck University Press, 2013.

JOBST 1975

Jobst, Werner: *Die römischen Fibeln aus Lauriacum.* (Forschungen in Lauriacum 10.) Linz: Landesmuseum Linz, 1975.

KELLER 1971

Keller, Erwin: *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern.* (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14.) München: Verlag C. H. Beck, 1971.

KISSNÉ CSEH–PROHÁSZKA 2002

Kissné Cseh Julianna – Prohászka Péter: „Cikádafibulák” a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményéből. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 9 (2002), 113–140.

KOCZTUR 1991

V. Kocztur Éva: Kora császárkori temető Solymáron. In: *Studia Comitatus* 21 (1991), 171–334.

KOVRIK 1937

Kovrig Ilona: *A császárkori fibulák főformái Pannoniában.* (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 4.) Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, 1937.

MERCZI 2012

Merczi Mónika: A Budaörs–Kamaraerdei-dűlőben feltárt római vicus fibulái. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Római vicus Budaörsön*. Budapest: Archaeolingua, 2012, 473–528.

MERCZI 2014

Merczi Mónika: Támlap nélküli egygombos, erősprofilú fibulák Északkelet-Pannoniából. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20 (2014), 7–31.

MERCZI 2016A

Merczi Mónika: Római kori fibulák Érdről. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 22 (2016), 69–100.

MERCZI 2016B

Merczi Mónika: A Budaörs–Kamaraerdei-dűlőben feltárt római temető fibulái. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua, 2016, 432–489.

MERCZI 2017A

Merczi Mónika: Római kori fibulák Perbálról és Zsámbékról. In: *Studia Comitatusia. A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve* 35 (2017), 71–119.

MERCZI 2017B

Merczi Mónika: Ergänzungen zur Typologie der norisch-pannonischen Flügelfibeln in Nordost-Pannonien anhand der Grab- und Siedlungsfunden in Budaörs-Kamaraerdei Flur. In: Droberjar, Eduard – Komoróczy Balázs (eds.): *Římské a germánské spony ve Střední Evropě (Archeologie barbarů 2012). Römische und germanische Fibeln in Mitteleuropa (Archäologie der Barbaren 2012)*. (Spisy Archeologického Ústavu av ČR Brno 53.) Brno: Archeologický ústav AV ČR Brno, v. v. i., 2017, 143–155.

MRT 7

Dinnyés István – Kövári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye Régészeti topográfiája XIII/1. A budai és a szentendrei járás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

NAGY 2001

Nagy Levente: Römerzeitliche Hügelgräber in Pusztaszabolcs-Felsőcökola (Komitat Fejér). In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2001), 125–160.

ORTISI 2002

Ortisi, Salvatore: Die früh- und mittelkaiserzeitlichen Fibeln. In: Ortisi, Salvatore – Pröttel, Philipp Marc: *Römische Kleinfunde aus Burghöfe 2*. (Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen 6.) Rahden: Verlag Marie Leidorf, 2002, 9–82.

OTTOMÁNYI 2007

Ottományi Katalin: A pátyi római telep újabb kutatási eredményei. In: *Studia Comitatusia* 30 (2007), 7–238.

OTTOMÁNYI 2012

Ottományi Katalin: Római vicus Budaörsön. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Római vicus Budaörsön*. Budapest: Archaeolingua, 2012, 9–408.

OTTOMÁNYI 2016

Ottományi Katalin: A budaörsi római vicus temetője. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua, 2016, 9–372.

OTTOMÁNYI 2019

Ottományi Katalin: *A pátyi temető római sírjai (Malom-dűlő)*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2019.

PALÁGYI 2014

Palágyi Sylvia: A sikátori kora császárkori temető. In: *A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei* 28 (2014), 95–227.

PATEK 1942

Patek Erzsébet: *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete*. (Dissertationes Pannonicae Ser II. No. 19) A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, 1942.

PAUL 2011

Paul, Martina: *Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus Augusta Vindelicum/Augsburg*. (Münchner Beiträge zur Provinzialrömischen Archäologie 3.) Wiesbaden: Reichert Verlag, 2011.

PEŠKAŘ 1972

Peškař, Ivan: *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Praha: Academia, 1972.

PRÖTTEL 1988

Pröttel, Philipp Marc: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. In: *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseums* 35 (1988) [1991], 347–372.

RIECKHOFF 1975

Rieckhoff, Sabine: Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen (Schwarzwald-Baar-Kreis). In: *Saalburg Jahrbuch* 32 (1975), 5–104.

RIHA 1979

Riha, Emilie: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. (Forschungen in Augst 3.) Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft, 1979.

RIHA 1994

Riha, Emilie: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975.* (Forschungen in Augst 18.) Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft, 1994.

SÁRÓ 2014

Sáró Csilla: Kora császárkori fibulák a Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményéből. In: *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 36 (2014), 159–221.

SCHLEIERMACHER 1993

Schleiermacher, Mathilde: Die römischen Fibeln von Kempten-Cambodunum. In: *Cambodunumforschungen* 5 (1993), 11–44.

SCHMID 2010

Schmid, Sebastian: *Die römischen Fibeln aus Wien.* (Monografien der Stadtarchäologie Wien 6.) Wien: Museen der Stadt Wien – Stadtarchäologie, 2010.

SEDLMAYER 2009

Sedlmayer, Helga: *Die Fibeln von Magdalensberg. Funde der Grabungsjahre 1948–2002 und Altfunde des 19. Jahrhunderts.* (Kärntner Museumsschriften 79; Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 16.) Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Landesmuseums Kärnten, 2009.

SELLYE 1990

Sellye, Ibolya: Ringfibeln mit Ansatz aus Pannonien. In: *Savaria* 1 (1990), 17–102.

VARSÍK 2017

Varsík, Vladimír: Nieľ'ko poznámok k výskytu spôn s hrotitou nôžkou na juhozápadnom Slovensku (Skupina Almgren VI,2). In: Droberjar, Eduard – Komoróczy, Balázs (eds.): *Římské a germánské spony ve Střední Evropě (Archeologie barbarů 2012). Römische und germanische Fibeln in Mitteleuropa (Archäologie der Barbaren 2012).* (Spisy Archeologického Ústavu av ČR Brno 53.) Brno: Archeologický ústav AV ČR Brno, v. v. i., 2017, 321–337.

Katalógus

A. Római temető fibulái

1. típus: Csuklós szárnyas fibula

1. Csuklós szárnyas fibula (1. tábla 1)

Itsz.: 2005.12.572.2.

lelőhely: Páty, 572. sír

méret: h = 6,3 cm; sz = 2,5 cm

Hüvelycsuklós zárszerkezetű, hiányos bronzfibula. A tű tengelyét rejtő hengeres hüvelyt a négy-szögletes fülek felfelé hajlításával alakították ki. A tű ép, az egyszerűen visszahajtott tűfészekbe illeszkedik, a tengely vasból készülhetett. A kengyelrész trapéz alakú, hosszanti oldalait egy-egy borda szegélyezi, középvonalában két lécc között hullámvonalas borda húzódik. A szárnyak egyszerűen tagoltak, a kengyel hátsó végénél helyezkednek el, a bal oldali letört. A láb rész keskeny, végeit bordák zárják le, két oldalán három-három szegecs maradványa figyelhető meg. A tűtartó háromszögletes, alacsony, széles, a láb teljes hosszára kiterjed, egy kerek átlukasztás díszíti.

2. típus: Medaillonos fibula

2. Medaillonos fibula (1. tábla 2)

Itsz.: 2005.12.584.3.

lelőhely: Páty, 584. sír

méret: h = 3,2 cm; sz = 2,6 cm

Szorítóporfás, csuklós zárszerkezetű, egy szimmetriatengelyű fibula. A hiányos tű tengelyét tartó négyzetes korongok közül az egyik sérült. A fibula központi részét egy megvastagított peremű, középen átlukasztott, kerek korong alkotja. Ehhez egy-egy felfelé néző delfin kapcsolódik, szemüket pontkör jelzi. A zárszerkezet elemeit a delfinek alatt helyezték el, a delfinek egy stilizált fej felé néznek. A tűtartó trapéz alakú, a tűfészek egyszerűen visszahajtott, nyílása a bal oldalon volt.

3. típus: Idrija-típusú fibula

3. Idrija-típusú fibula (1. tábla 3)

Itsz.: 2005.12.112.3.

lelőhely: Páty, 112. sír

méret: h = 10,1 cm; sz = 2,35 cm (= fejsz.)

Egytagú, felső húrozású, hiányos, két darabba tört bronzfibula. A rugó eredetileg 2 × 4 csavarulatos volt, a bal oldalon teljes, a torzult jobb oldalon viszont csak a külső csavarulat maradt meg. A húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú. A fibulatest osztatlan, téglalap átmetszetű, vége

felé fokozatosan elkeskenyedik, elülső szakasza ívelt. A végén lévő gomb vízszintes állású, gömbölyded. A tűtartó háromszögletes, alacsony, széles, díszítése három téglalap alakú, és egy kerek átlukasztásból áll, a köztük lévő válaszfalak lépcsőzetesen tagoltak. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

4. típus: Egygombos, erősprofilú fibulák

5. változat

4. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 6)

ltsz.: 2005.12.579.2.

lelőhely: Páty, 579. sír

méret: sz = 2,3 cm

Kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula erősen megégett töredéke. A rugó 4 + 3 csavarulatos, vasból készült, a húrhorog keskeny, a tű hátsó fele letört. A fejrész háromszögletes, felső oldalán gerinc húzódik, így keresztmetszete is háromszögletes. A kengyelgomb a lábrésszel együtt letört.

5. típus: Noricum-pannoniai szárnyas fibulák

1. változat

5. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (2. tábla 7)

ltsz.: 2005.12.248.1.

lelőhely: Páty, 248. sír

méret: h = 4,8 cm; sz = 2,4 cm (fejsz. = 2,15 cm)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, hiányos bronzfibula. A rugó vasból készült tengelye korrodálódott, emiatt a jobb oldali csavarulatok nem vizsgálhatók, de nagy valószínűséggel számuk a bal oldalhoz hasonlóan itt is négy volt. A húrhorog keskeny, a tű letört. A fej háromszögletes, alja visszahajlik. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A szárnyak különállóak, félkör alakban íveltek, végük felé kismértékben kiszélesednek, egymással harapófogószzerűen érintkeznek, a hátulsó keskenyebb. Díszítésük X alakú bekarcolásból és egy-egy felszegecselt, hengeres gombból áll. A lábrész hosszan elnyúló, egyenes vonalú, felső pereme lécszerű. Elülső keskenyebb szakaszának alsó pereme a hátoldalon visszahajtott, a megerősítés felett cikcakkvonal húzódik. A tűtartó díszítése vízszintes sorokba rendezett, kör alakú átlukasztásokból áll.

6. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (3. tábla 1)

ltsz.: 2005.12.302.2.

lelőhely: Páty, 302. sír

méret: h = 10,7 cm; sz = 2,5 cm (fejsz. = 2,1 cm)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, sérült bronzfibula. A rugó 2 × 4 csavarulatos, sérült, de törött a tű is. A húrhorog keskeny. A fejrész háromszögletes, alja visszahajlik, a bal sarka lekerekített. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. Az elülső szárny letört, a hátsó félkör alakban ívelt, vége felé kismértékben kiszélesedik, egy felszegecselt hengeres gomb és X alakú bekarcolás díszíti. A lábrész egyenes vonalú, felső peremének keresztmetszete csepp alakú. A tűtartó díszítése három vízszintes sorba rendezett, kerek átlukasztásokból áll. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

7. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (3. tábla 2)

ltsz.: 2005.12.279.5.

lelőhely: Páty, 279. sír

méret: h = 11,2 cm; sz = 2,4 cm (fejsz. = 2,2 cm)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, jó megtartású, ép bronzfibula. A rugó 2 × 5 csavarulatos, a jobb oldalon a külsőnél törött. A húrsapka háromszögletes, a húrt félig fedi be, díszítése V alakban összefutó barázdákból és cikcakkvonalból áll. A fejrész háromszögletes, félköríves keresztmetszetű, alja visszahajlik. A kengyelgomb félköríves, tagolatlan, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A szárnyak viszonylag rövidek, félkör alakban íveltek, trapéz alakban kiszélesednek, egymáshoz harapófogószzerűen illeszkednek. Díszítésük X alakú bekarcolásból és egy-egy felszegecselt, profilált gombból áll. A lábrész hosszan elnyúló, egyenes vonalú, felső peremének keresztmetszete csepp alakú. Elülső, keskenyebb szakaszának alsó pereme kis szakaszon visszahajtott, itt cikcakkvonal díszíti. A tűtartó díszítése vízszintes sorokba rendezett, kerek átlukasztásokból áll. A tűfészek egyszerűen visszahajtott, a tű ép.

2. változat

8. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (4. tábla 1)

ltsz.: 2005.12.120.14.

lelőhely: Páty, 120a sír

méret: h = 12,9 cm; sz = 2,9 cm (fejsz. = 2,9 cm)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, jó megtartású bronzfibula. A rugó 2 × 5 csavarulatos, a bal oldali csavarulatok különböző nagyságúak, a tű ép. A húrsapka széles, a húrt teljesen elfedi, díszítése két rövid függőleges, egy hosszabb víz-

szintes barázdából, illetve ez utóbbi felett erősen kopott cikcakkvonalból áll. A fejrész háromszögletes, alul visszahajlik. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A szárnyak különállóak, félkör alakban íveltek, trapéz alakban kiszélesednek, az elülső szélesebb, díszítésük 2 + 1 felszegecselt gombból és X alakú bekarcolásból áll. A lábrész egyenes vonalú, hosszan elnyúló, felső peremének keresztmetszete csepp alakú, az elülső $\frac{2}{3}$ részen – mindkét oldalon – benyomott pontsor tagolja. A láb elülső keskenyebb részének alsó pereme a hátoldalon csak rövid szakaszon volt visszahajlítással megerősítve, itt cikcakkdísz is megfigyelhető. A tűtartó díszítése hat részre tagolódo rozettából és vízszintes sorokba rendezett, kerek átlukasztásokból áll. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

3. változat

9. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (5. tábla 1)
Itsz.: 2005.12.164.1.

lelőhely: Páty, 164. sír

méret: h = 12,8 cm; sz = 1,85 cm (fejsz. = 1,3 cm)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, csaknem teljes bronzfibula. A rugó 2 × 4 csavarulatos, a húrhorog keskeny, a tű ép. A fejrész keskeny, háromszögletes, alja alig hajlik vissza. A kengyelgomb ovális, egyszerűen tagolt, a fibulatest felső oldalára terjed ki. A szárnyak különállóak, végük felé szélesednek, íveltek, az elülső a keskenyebb hátulsóra hajlik. Díszítésük egy-egy félgömb alakban kidomborított gombból áll. A lábrész hosszan elnyúló, egyenes vonalú, felső pereme lécszerű. Elülső keskenyebb szakaszának alsó pereme a hátoldalon visszahajtott, díszítése egy átlós és egy az alsó peremet szegélyező cikcakkvonalból áll. A tűtartó téglalap alakú, díszítését 14 egyenetlen, függőleges sorba rendezett, benyomott pontsor alkotja, ezeket két oldalról egy-egy függőleges cikcakkvonal keretezi, ez a láb végén X alakban elrendezett cikcakkvonallal egészül ki. A láb hátoldaláról csak a visszahajlítás mentén húzódó cikcakkvonal hiányzik.

10. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (5. tábla 2)
Itsz.: 2005.12.164.2.

lelőhely: Páty, 164. sír

méret: h = 12,1 cm; sz = 2,2 cm (fejsz. = 1,5 cm)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, az előzővel csaknem azonos kidolgozású, valamivel kopottabb bronzfibula. A rugó 2 × 4 csavarulatos, jobb oldala törött, a húrhorog keskeny. A fej háromszögletes, alul kissé visszahajlik. A kengyel-

gomb ovális, egyszerűen tagolt, a fibulatest felső oldalára terjed ki. A szárnyak különállóak, az előző fibulánál keskenyebbek, félkör alakban íveltek, a végük felé csak kismértékben szélesednek ki, az elülső a hátulsóra hajlik. Díszítésük egy-egy félgömb alakban kidomborított gombból áll. A lábrész hosszan elnyúló, egyenes vonalú, felső pereme lécszerű. Elülső keskenyebb szakaszának alját a fibula hátoldalán, annak teljes hosszában visszahajtották, díszítése egy átlós, valamint az alsó peremet szegélyező cikcakkvonalból áll. A tűtartó téglalap alakú, 10 függőlegesen benyomott pontsor díszíti, ezeket elől függőleges cikcakkvonal szegélyezi, mögöttük X alakban elrendezett cikcakkvonal található. A fibula hátoldala azonos módon díszített. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

11. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (6. tábla 1)
Itsz.: 2005.12.292.1.

lelőhely: Páty, 292. sír

méret: h = 12,8 cm; sz = 1,2 cm (= fejsz.)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, hiányos, két darabba tört bronzfibula. A rugóból csak a bal oldalon maradt meg három csavarulat, a húrhorog keskeny. A fejrész igen keskeny, alja nem hajlik vissza. A kengyelgomb egyszerűen tagolt, a fibulatest felső oldalára terjed ki. A szárnyak különállóak, a hátulsó keskenyebb, mindkettő vége letört, de az elülsőn megfigyelhető félkör alakú bemetszés egy félgömb alakban kidomborított gomb maradványa lehet. A lábrész hosszan elnyúló, egyenes vonalú, felső pereme lécszerű. Elülső keskenyebb szakaszának alját a hátoldalon megerősítésként visszahajtották, díszítése egy átlós, valamint a visszahajlítást szegélyező cikcakkvonalból áll. Ezen a részen egy bebökődött pontokból álló virágmotívumot is kialakítottak. A tűtartó téglalap alakú, díszítése 18 kettesével elrendezett, függőlegesen bebökődött pontsorból áll, ezeket mindkét oldalon egy-egy függőlegesen elrendezett cikcakkvonal keretezi, a láb végét pedig X alakban elrendezett cikcakkvonal zárja le. A fibula hátoldalán csak a visszahajlítást szegélyező cikcakkvonal hiányzik. A tűfészek egyszerűen visszahajtott, a vastű hátsó fele belerozdásodott.

12. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (6. tábla 2)
Itsz.: 2005.12.120.15.

lelőhely: Páty, 120a. sír

méret: h = 12,3 cm; sz = 2,2 cm (fejsz. = 1,55 cm)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, viszonylag jó megtartású, ép bronzfibula. A rugó 2 × 4 csavarulatos, a húr sapka keskeny, díszítetlen. A tű ép, az egyszerűen visszahajtott tűfészek végé-

ig ér. A fejrész háromszögletes, alja visszahajlik. A kengyelgomb kisméretű, félköríves, tagolatlan, a fibulatest felső oldalára terjed ki. A szárnyak félkör alakban íveltek, viszonylag keskenyek, kismértékben kiszélesednek, az elülső a hátulsóra hajlik, díszítésük egy-egy félgömb alakú kidomborításból áll. A lábrész hosszan elnyúló, felső pereme lécszerű. Elülső keskenyebb részének alsó peremét elől cikcakkvonal szegélyezi, alját teljes hosszában visszahajlítással erősítették meg. A tűtartó nagyméretű, díszítése 12 függőlegesen beböködött pontsorból áll. A pontsorok mindkét oldalon a fibula fejrésze felé függőleges, a láb vége felé X alakban elrendezett cikcakkdíszsel egészülnek ki.

13. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (7. tábla 1)
Itsz.: 2005.12.112.2.

lelőhely: Páty, 112. sír

méret: h = 10,4 cm; sz = 1,35 cm (= fejsz.)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, több darabba tört, hiányos bronzfibula. A rugó letört, de három jobb oldali csavarulata és a két darabba tört tű megmaradt belőle. A fej igen keskeny, alja kismértékben visszahajlik. A kengyelgomb ovális, egyszerűen tagolt, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A szárnyak különállóak, végük felé kiszélesednek, a hátsó az elülsőnél keskenyebb, díszítésüket egy-egy félgömb alakban kidomborító gomb adja. A lábrész egyenes vonalú, két darabba tört, torzult, felső pereme lécszerű. Elülső, keskenyebb részének alját megerősítésként elől (!) visszahajtották. A tűtartó nagy része hiányzik, díszítését hat, hátulról beböködött, függőlegesen elrendezett pontsor képezi.

14. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (7. tábla 2)
Itsz.: 2005.12.162.4.

lelőhely: Páty, 162. sír

méret: h = 12,0 cm; sz = 1,45 cm (= fejsz.)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, hiányos, rossz megtartású bronzfibula. A rugó és a húr hiányzik, az utóbbit keskeny, díszítetlen húrsapka fedte. A fej keskeny, alja kismértékben visszahajlik. A kengyelgomb félköríves, egyszerűen tagolt, a fibulatest felső oldalára terjed ki. A szárnyak keskenyek, különállóak, félkör alakban íveltek, kb. azonos szélességűek, az elülső a hátulsóra hajlik, díszítésük egy-egy félgömb alakban kidomborított gombból áll. A lábrész hosszan elnyúló, felső pereme lécszerű, az elülső, keskenyebb szakasz alja a hátoldalon visszahajlított. A tűtartó magas, díszítése függőlegesen benyomott pontsorokból (12?) áll. A tűfészek egyszerűen visszahajtott, a vasból készült tű belerozdásodott.

6. típus: *Noricumi-pannoniai kétgombos fibulák*

1. változat

15. Noricum-pannoniai kétgombos fibula (8. tábla 1)
Itsz.: 2005.12.302.3.

lelőhely: Páty, 302. sír

méret: h = 10,6 cm; sz = 2,75 cm

Egytagú, felső húrozású, több darabba tört, hiányos bronzfibula. A rugó 2 × 4 csavarulatos, a jobb oldalon eltört. A húrsapka keskeny, díszítése három, V alakban összefutó barázdából áll. A fejrész rövid, háromszögletes, alja visszahajlik. Mindkét kengyelgomb tagolt, de az elülső nagyobb méretű, ovális, nagyobb részt a kengyel felső oldalára terjed ki. A hátulsó gomb kerek, a kengyelt teljesen körbeveszi. A gombok közötti kengyelszakasz ovális keresztmetszetű. A lábrész egyenes vonalú, a végén lévő gomb vízszintes állású, félgömb alakú. A tűtartó háromszögletes, alacsony, széles, eredetileg három vagy négy téglalap alakú és egy kerek átlukasztás díszítette. A tűfészek egyszerűen visszahajtott, a tű több darabba tört.

7. típus: *Pannoniai trombitafejes fibulák*

2. változat

16. Trombitafejes fibula (8. tábla 4)

Itsz.: 2016.22.1.4.

lelőhely: Páty, 588. sír

méret: h = 3,1 cm; sz = 2,5 cm

Kisméretű, egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, csaknem teljes, hiányos bronzfibula. A rugó 7 + 8 csavarulatos, a húr körültekert, a tű hátsó harmada letört. A fejrész felülnézetben kerek, peremén barázda fut végig, alul erősen visszahajlik, de nem egyesül a kengyellel. A kengyelgomb kerek, a fibulatestet teljesen körbeveszi, egy barázda két részre osztja. A lábrész egyenes vonalú, rövid, oldalai enyhén íveltek, középvonalában gerinc húzódik. A végén lévő gomb rézsútos állású, kúpos, vágattal tagolt. A tűtartó trapéz alakú, széles, közepmagas, kitöltött, közvetlenül a kengyelgomb mögül indul, belső oldala ívelt, a tűfészek egyszerűen visszahajtott.

3. változat

17. Pannoniai trombitafejes fibula (8. tábla 5)

Itsz.: 2005.12.233.1-2.

lelőhely: Páty, 233. sír

méret: h = 3,05 cm; sz = 2,2 cm

Kisméretű, kéttagú, felső húrozású, támlap nél-

küli, ép, jó megtartású bronzfibula. A rugó 6 + 5 csavarulat, a húrhorog keskeny, a tű ép, az egyszerűen visszahajtott tűfészekbe illeszkedik, és csaknem annak végéig ér. A fej keskeny, felülnézetben kerek, alja visszahajlik, de nem egyesül a kengyellel. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész egyenes vonalú, oldalai enyhén íveltek, felső oldalán gerinc húzódik, így keresztmetszete háromszögletes. A végén lévő gomb rézsútós állású, kúpos, csúcsos végű. A tűtartó téglalap alakú, magas, keskeny, a láb hátsó harmadára terjed ki.

18. Pannoniai trombitafejes fibula (8. tábla 6)

ltsz.: 2005.12.233.1-2.

lelőhely: Páty, 233. sír

méret: h = 3,1 cm; sz = 2,5 cm

Kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli, ép, jó megtartású, az előzővel azonos kidolgozású bronzfibula. A rugó 2 × 6 csavarulat, a húrhorog keskeny. A tű ép, az egyszerűen visszahajtott tűfészekbe illeszkedik, annak végéig ér. A fej keskeny, felülnézetben kerek, alul visszahajlik, de nem egyesül a kengyellel. A kengyelgomb félköríves, tagolatlan, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész egyenes vonalú, oldalai íveltek, középvonalában gerinc húzódik, a végén lévő gomb rézsútós állású, kúpos, csúcsos végű. A tűtartó téglalap alakú, magas, keskeny, a láb hátsó harmadára terjed ki.

19. Trombitafejes fibula (8. tábla 7)

ltsz.: 2005.12.220.7.

lelőhely: Páty, 220. sír

méret: h = 3,2 cm; sz = 1,6 cm

Kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli, jó megtartású bronzfibula töredéke. A rugó hiányzik, a fejrész felülnézetben kerekded, alja erősen visszahajlik, de nem egyesül a kengyellel. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész letört, kezdeti szakasza keskeny, háromszögletes keresztmetszetű.

8. típus: Térd alakban meghajlított testű fibula

20. Térd alakban meghajlított testű fibula (9. tábla 1)

ltsz.: 2005.12.573.2.

lelőhely: Páty, 573. sír

méret: h = 6,6 cm; sz = 2,7 cm

Erősen korrodálódott, három darabból összeragasztott, valószínűleg egytagú vasfibula. A rugó csavarulatainak száma talán 2 × 3 volt, a húr pedig körültekert lehetett, a tű ép. A fibulatest tagolat-

lan, vége felé fokozatosan elkeskenyedik, az első szakaszon tompaszögben hajlik meg, téglalap alakú keresztmetszete miatt szalagszerű. A végéhez rézsútós állású, eredetileg talán bikonikus gomb kapcsolódik. A tűtartó trapéz alakú, magas, széles, a tűfészek egyszerűen visszahajtott, a tű belerozdásodott.

9. típus: Rugós T-fibula téglalap alakú lábrésszel

21. Rugós T-fibula téglalap alakú lábrésszel (9. tábla 2)

ltsz.: 2005.12.257.12.

lelőhely: Páty, 257. sír

méret: th = 5,3 cm; sz = 1,05 cm

Eredetileg egytagú, rugós zárszerkezetű vasfibula töredéke. A rugó valószínűleg 2 × 2 csavarulat, felső húrozású, húrhorog nélküli volt. A tű hiányos, nem illeszthető a fibulához. A kengyel félkör alakban ívelt, félköríves keresztmetszetű, a lábrész rövid, téglalap alakú. A tűtartó a lábbal csaknem azonos hosszúságú, vége valószínűleg nyitott volt.

10. típus: Gyűrűfibulák

1. változat

22. Gyűrűfibula (9. tábla 4)

ltsz.: 2005.12.132.2.

lelőhely: Páty, 132. sír

méret: h = 1,35–3,3 cm; d = 0,5–1,1 cm; becsült eredeti méret: 3,5 × 4,0 cm

Vasból készült, nyitott végű vasfibula össze nem illeszthető töredékei (4 db). Keresztmetszete valószínűleg rombusz alakú lehetett. Az egyik, megvastagodó végű töredék arra utal, hogy végeit ellapítva feltekerték.

2. változat

23. Gyűrűfibula (9. tábla 5)

ltsz.: 2005.12.266.8.

lelőhely: Páty, 266. sír

méret: h = 6,2 cm; sz = 4,6 cm

Zárt, bronzból készített gyűrűfibula. A gyűrű háromszögletes keresztmetszetű, díszítetlen, végein egy-egy hengeres kiemelkedés található. A gyűrűhöz kapcsolódó háromszögletes, tagolt oldalú toldalékot a tű számára szolgáló trapéz alakú nyílás két oldalán egy-egy pelta alakú áttörés díszíti. A tű hiányzik.

11. típus: Cikádafibulák

1. változat

24. Cikádafibula (9. tábla 3)

Ipsz.: 2005.12.575.3.

lelőhely: Páty, 575. sír

méret: h = 1,8 cm; sz = 0,85 cm

Igen kisméretű, kéttagú, felső húrozású, csaknem teljesen ép, jó megtartású ezüstmű. A rugó 4 + 3 csavarulatból áll, a szárnyak alatt helyezkedik el, a tű ép, az egyszerűen visszahajtott tűfészék végéig ér. A fibulatest cikádát mintáz, a fejrészen csak a szemek jelzettek, a tor három barázdával határolt. A potrohrész háromszögletesen elkeskenyedik, a kissé kiterjesztett szárnyak háromszögletesek, a jobb oldali vége letört. A tűtartó téglalap alakú, magas, keskeny, a fejrész alatt helyezkedik el.

12. típus: Hagymafejes fibulák

1. változat

25. Hagymafejes fibula (9. tábla 7)

Ipsz.: 2005.12.245.2.

lelőhely: Páty, 245. sír

méret: h = 6,8 cm; sz = 5,45 cm

Csuklókaros, öntött bronzfibula. A gombok bikonikusak, facettáltak (?), a középső kisebb, egy korongra illeszkedik, az oldalsók nagyobbak és nyújtottabbak, kettős korongon ülnek. A karok hatszögletes keresztmetszetűek (a kiindulási alap négyzetes, de a két felső élt lesarkították, így lett hatszögletes a keresztmetszete), felső oldaluk teljesen díszítetlen. A kengyel félkör alakban ívelt, keskeny, trapéz keresztmetszetű, felső oldala és vége is díszítetlen. A lábrész a kengyelnél rövidebb, lineáris díszítésű. A tűtartó nyitott végű, a lábnál rövidebb, sérült, nyílása a jobb oldalon található, a tű ép.

26. Hagymafejes fibula (10. tábla 1)

Ipsz.: 2005.12.271.1.

lelőhely: Páty, 271. sír

méret: h = 5,7 cm; sz = 4,05 cm

Csuklókaros, öntött bronzfibula. A gombok gömbölydedek, a középső egy vaskosabb, az oldalsók két vékony korongra illeszkednek. A karok rövidek, nyolcszögletes keresztmetszetűek, rátét nélküliek. A kengyel félkör alakban ívelt, keresztmetszete trapéz alakú, felső oldalát háromszögsor díszíti. Végének három oldalát egyszerű gyűrű zárja le, az alatta lévő rövid kengyelszakasz keskenyebb, bordázottsága rátekerget drótot imitál. A lábrész

a kengyelnél jóval rövidebb, trapéz alakban kismértékben elkeskenyedik, lineáris díszítésű. A tűtartó a lábbal azonos hosszúságú, zárt végű, nyílása a jobb oldalon található, a tű ép, a tűtartó elülső harmadáig ér.

27. Hagymafejes fibula (10. tábla 2)

Ipsz.: 2005.12.24.1.

lelőhely: Páty, 24. sír

méret: h = 8,1 cm; sz = 6,4 cm

Csuklókaros, öntött bronzfibula. A gombok gömbölydedek, a középső egy, a karok végén lévő kettős korongra illeszkednek. A karok nyolcszögletes keresztmetszetűek, erősen kopottak, rátét nélküliek, a bal oldali rész sérült. A kengyel félkör alakban ívelt, keskeny, keresztmetszete trapéz alakú. Felső oldalának két végét háromszögsor díszíti, a középső szakasról a díszítés valószínűleg már lekopott. Végének három oldalát ferdén rovátkolt gyűrű zárja le. A lábrész rövid, trapéz alakban kismértékben elkeskenyedik, lineáris díszítésű. A tűtartó a lábbal azonos hosszúságú, vége nyitott, a nyílása a jobb oldalon van, tűje ép, korrodálódott.

28. Hagymafejes fibula (11. tábla 1)

Ipsz.: 2005.12.131.2.

lelőhely: Páty, 131. sír

méret: h = 8 cm; sz = 6,4 cm

Csuklókaros, öntött bronzfibula. A középső gomb kúpos, egy korongra illeszkedik, az oldalsók gömbölydedek, kettős korongon ülnek, csúcsuk sérült. A karok nyolcszögletes keresztmetszetűek, a kengyel két oldalán rövid rátéttel. A kengyel félkör alakban ívelt, keresztmetszete trapéz alakú, felső oldalán háromszögsor fut végig. Végét három oldalon ferdén rovátkolt gyűrű zárja le, az alatta lévő rövid kengyelszakasz keskenyebb. A lábrész a kengyelnél rövidebb, trapéz alakban elkeskenyedik, felső oldala lineáris díszítésű. A tűtartó nyitott végű, a lábnál rövidebb, nyílása a jobb oldalon található. A tű ép, középtájt szándékosan meggörbített.

2. változat

29. Hagymafejes fibula (11. tábla 2)

Ipsz.: 2005.12.254.8.

lelőhely: Páty, 254. sír

méret: h = 9 cm; sz = 6,6 cm

Csuklókaros, öntött bronzfibula. A gombok határozottan facettáltak, a középső gömbölyded, az oldalsók nyújtottabbak. Kettős korongra illeszkednek, a középsőben megmaradt a beletekert huzal. A keresztirányú hatszögletes keresztmetszetű,

csaknem teljes hosszában ívelt felső oldalú, nyitott kör alakú átlukasztással tagolt rátét díszíti. A kengyel félkör alakban ívelt, keresztmetszete trapéz alakú, felső oldalát háromszögsor díszíti. A vége keskenyebb, ide egyszeresen egy vastagabb és háromszorosán egy vékonyabb bronzhuzalt tekertek. A lábrész téglalap alakú, a kengyellel kb. azonos hosszúságú, középvonalában beböködött pontsor, oldalai mentén három volutapár díszíti. A tűtartó nyitott végű, a lábnál rövidebb, alja facettált, nyílása a jobb oldalon található, a tű letört.

B. Szórványként és avar sírokból előkerült római fibulák

4. típus: Egygombos, erősprofilú fibulák

1. változat

30. Egygombos, erősprofilú fibula (1. tábla 4)
ltsz.: 2016.22.1.1.

lelőhely: Páty, 193. sír

méret: h = 3,9 cm; sz = 1,4 cm

Egytagú, felső húrozású, hiányos bronzfibula. A rugó letört, a húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú, sérült. A fejrész rövid, erősen meghajlított, zsákszerű, hátoldala erősen visszahajlik. A kengyelgomb ovális, tagolt, teljesen körbeveszi a kengyelt. A lábrész enyhén ívelt és hosszan elnyúló lehetett. Hátsó fele letört, így a tűtartóról mindössze annyi állapítható meg, hogy nem közvetlenül a kengyelgomb mögül indult.

2. változat

31. Egygombos, erősprofilú fibula (1. tábla 5)
ltsz.: 2016.22.1.8.

lelőhely: Páty, szórvány a temető területéről

méret: h = 5,8 cm; sz = 2,4 cm

Egytagú, felső húrozású, hiányos bronzfibula. A rugó eredetileg 2 × 4 csavarulatos volt, jobb fele a tűvel együtt letört, csak a felette lévő húrszakasz maradt meg. A hiányt vashuzalból hajlított csavarulatokkal pótolták, amit egy vastengellyel rögzítettek. A tengely a jobb oldalon túlnyúlt a rugón, így visszahajlították. A bal oldalon ívelten hajlították meg, és ez lett a fibula tűje. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldalán mintha gerinc húzódná. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész hosszan elnyúló, enyhén ívelt, kezdeti szakasza ovális keresztmetszetű, a végén lévő gomb kissé már rézsútós állású, lapított, egyszerűen tagolt. A tűtartó trapéz alakú,

alacsony, széles, a láb hátsó $\frac{3}{4}$ -ére terjed ki, két előlről beszúrt kerek átlukasztás díszíti. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

3. változat

32. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 1)
ltsz.: 2016.22.1.2.

lelőhely: Páty, 353. sír

méret: h = 5,15 cm; sz = 1,9 cm

Egytagú, felső húrozású, hiányos bronzfibula. A rugó eredetileg 2 × 4 csavarulatos lehetett, jobb fele letört, a bal oldalon viszont csak a húr hiányzik. A húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú. A fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, felülete erősen kopott. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész erősen ívelt, kezdeti szakasza ovális keresztmetszetű, a végén lévő gomb kerekded, lapított, csúcsos végű, rézsútós állású. A tűtartó trapéz alakú, közép magas, széles, a láb hátsó $\frac{2}{3}$ -ára terjed ki, díszítése két, hátulról benyomott, kerek átlukasztásból áll. A tűtartó nyílása a bal oldalon lehetett, a tűfészek letört.

33. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 2)
ltsz.: 2005.12.311.1.

lelőhely: Páty, 311. sír

méret: h = 3,5 cm; sz = 1,6 cm

Kisméretű, egytagú, felső húrozású, csaknem teljes bronzfibula. A rugó 3 + 4 csavarulatos, a bal oldali külső csavarulatnál eltört, a támlap téglalap alakú. A fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész ívelt, kezdeti szakasza kör keresztmetszetű, a végén lévő gomb még csaknem vízszintes állású, lapított, csúcsos végű. A tűtartó trapéz alakú, közép magas, széles, a láb hátsó felére terjed ki, két előlről átfúrt kerek átlukasztás díszíti. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

34. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 3)
ltsz.: 2016.22.1.3.

lelőhely: Páty, 375. sír

méret: h = 4,15 cm; sz = 1,5 cm

Kisméretű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó eredetileg 2 × 4 csavarulatos volt, a jobb oldalon csak a húr maradt meg, bal fele viszont teljes. A húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú. A fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, a kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész erősen ívelt, kezdeti szakasza ovális keresztmetszetű, a végén lévő gomb rézsútós állású, kúpos, csúcsos

végű. A tűtartó trapéz alakú, középmagas, széles, két kerek átlukasztás díszíti. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

35. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 4)

Itsz.: 2005.12.871/a.1.

lelőhely: Páty, 871/A sír

méret: h = 4,2 cm; sz = 1,8 cm

Egytagú, felső húrozású, jó megtartású, de hiányos bronzfibula. A rugó 2 × 4 csavarulatos, a húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú, a tű letört. A fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, a kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A láb-rész kezdeti szakasza ovális keresztmetszetű, a végén lévő gomb rézsútos állású, tagolt, lapított, csúcsos végű. A tűtartó trapéz alakú, középmagas, széles, a láb-rész hátsó $\frac{2}{3}$ -ára terjed ki, egy ovális átlukasztás díszíti, a tűfészek egyszerűen visszahajtott.

4. változat

36. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 5)

Itsz.: 2016.22.1.7.

lelőhely: Páty, 884. sír

méret: h = 4,3 cm; sz = 2,8 cm

Kéttagú, felső húrozású, ép, kissé korrodálódott felületű bronzfibula. A rugó 6 + 7 csavarulatos, a jobb oldalon törött. A tű ép, csaknem az egyszerűen visszahajtott tűfészek végéig ér. A húrhorog háromszögletesen kiszélesedik, a támlap rövid, téglalap alakú, a rugót alig fedi el. A fej háromszögletes, felső oldalán gerinc húzódik, így keresztmetszete háromszögletes, a fej és a támlap közé kis, négyzetes összekötő tag illeszkedik. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A láb-rész egyenes vonalú, középvonalában erősen megkopott gerinccel. A végén lévő gomb rézsútos állású, kúpos. A tűtartó trapéz alakú, középmagas, széles, a láb hátsó felére kiterjedő, kitöltött.

6. típus: Noricum-pannoniai kétgombos fibulák

2. változat

37. Noricum-pannoniai kétgombos fibula (8. tábla 2)

Itsz.: 2016.22.1.5.

lelőhely: Páty, 723. sír

méret: h = 2,2 cm; sz = 0,7 cm

Bronzfibula töredéke. A fibula fejrésze, kengyelgombja és a láb egy része is letört. A láb végét egy kerekded, lapított, csúcsos végű gomb zárja le. Az eredetileg valószínűleg keretes tűtartó

felső pereme letört, a szintén hiányos tűfészek egyszerűen visszahajtott.

7. típus: Pannoniai trombitafejes fibulák

1. változat

38. Trombitafejes fibula (8. tábla 3)

Itsz.: 2016.22.1.6.

lelőhely: Páty, 785. sír

méret: h = 3,4 cm; sz = 2,4 cm

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, csaknem teljesen ép bronzfibula. A rugó 6 + 7 csavarulatos, a tengely a bal oldalon túlnyúlik a rugón, a húr körütekert. A fej felülnézetben kerekded, alja erősen visszahajlik, de nem egyesül a fibulatesttel. A kengyelgomb tagolatlan, kerek, a fibulatest teljesen körbeveszi. A láb-rész egyenes vonalú, felülnézetben oldalai íveltek, középvonalában bebökődött pontsorról (?) díszített. A tűtartó trapéz alakú, középmagas, széles, kitöltött, a kengyelgomb mögül indul, belső oldala ívelt. A tűfészek egyszerűen visszahajtott, a tű ép, csaknem a tűtartó végéig ér.

11. típus: Cikádafibulák

2. változat

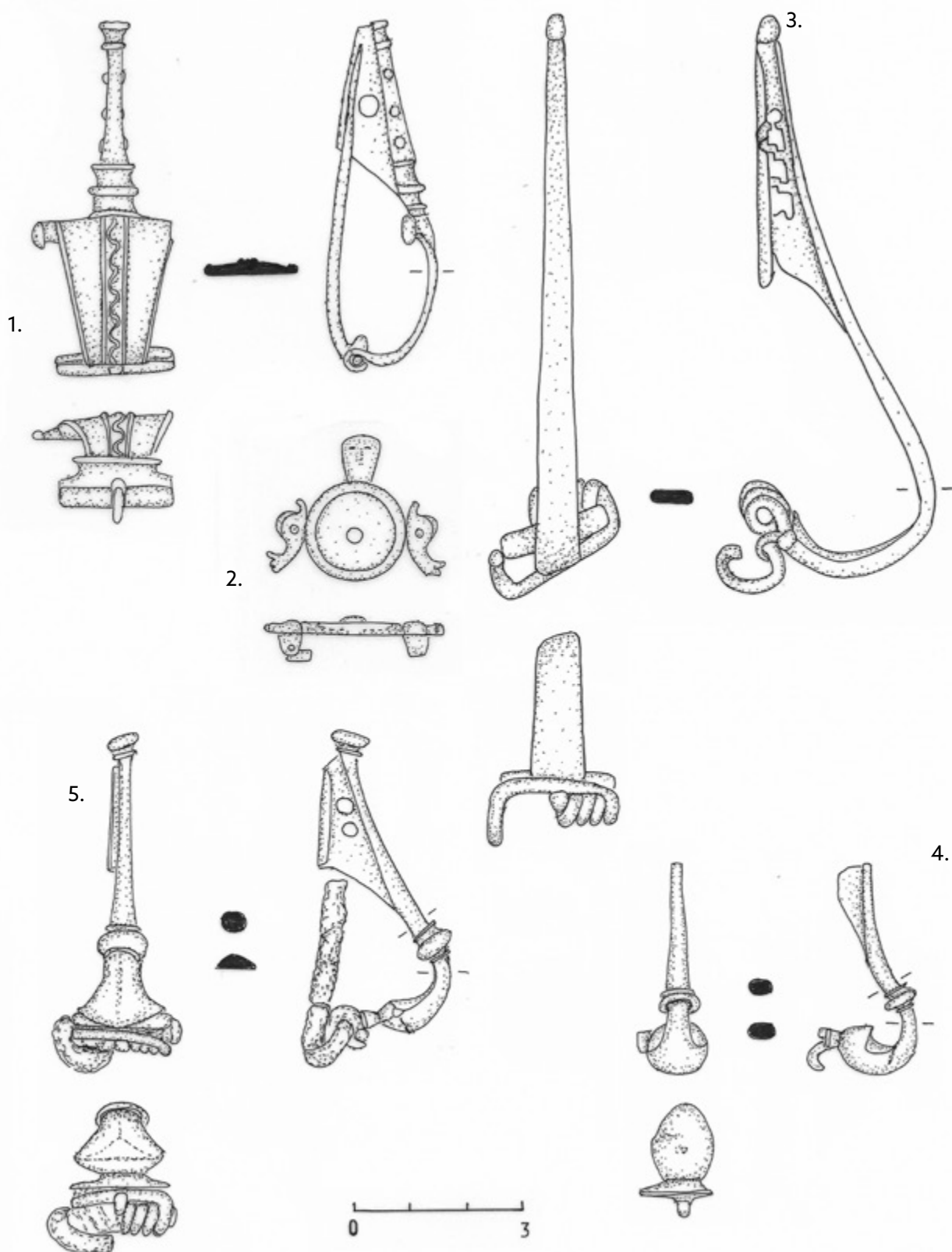
39. Cikádafibula (9. tábla 6)

Itsz.: 2005.12.911.1.

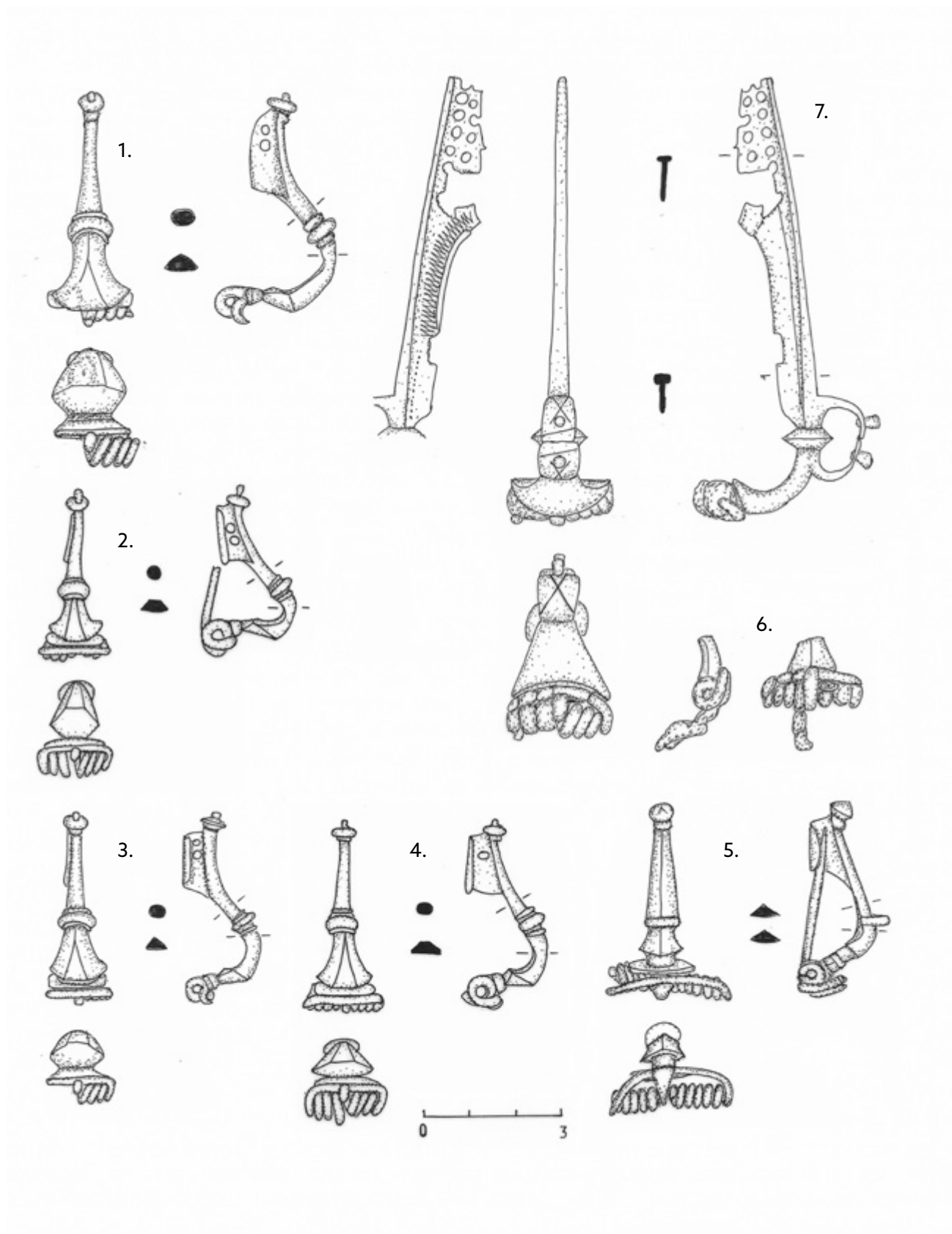
lelőhely: Páty, szórvány a temető déli részéből

méret: h = 3,7 cm; sz = 3,2 cm

Kéttagú, felső húrozású, nagyméretű bronzfibula töredéke. A fibulatest cikádát mintáz, az állat fejrésze a tűtartóval együtt letört. A rugó 2 × 4 csavarulatos, a kiterjesztett szárnyak alatt található. A húrhorog keskeny, a tű letört. A potroh háromszögletesen elkeskenyedek, rácsminta díszíti, kétoldalt egy-egy borda határolja.

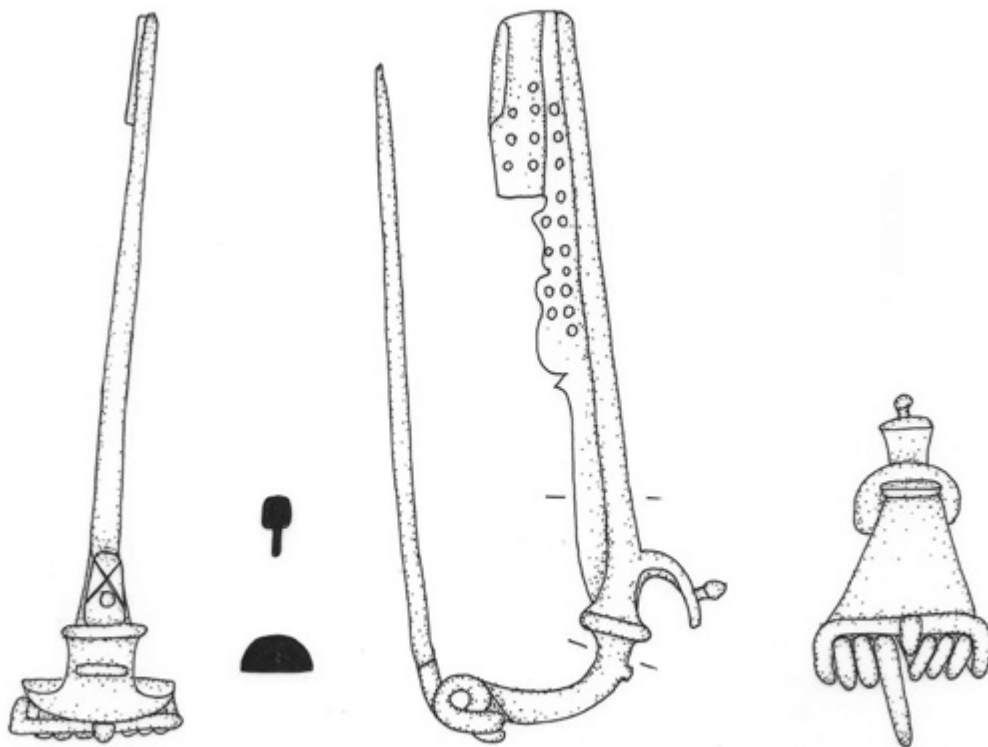

1. tábla: Római fibulák Pátyról: 1: Kat. Nr. 1 = 572. sír; 2: Kat. Nr. 2 = 584. sír; 3: Kat. Nr. 3 = 112. sír; 4: Kat. Nr. 30 = 193. sír (avar); 5: Kat. Nr. 31 (szórvány)

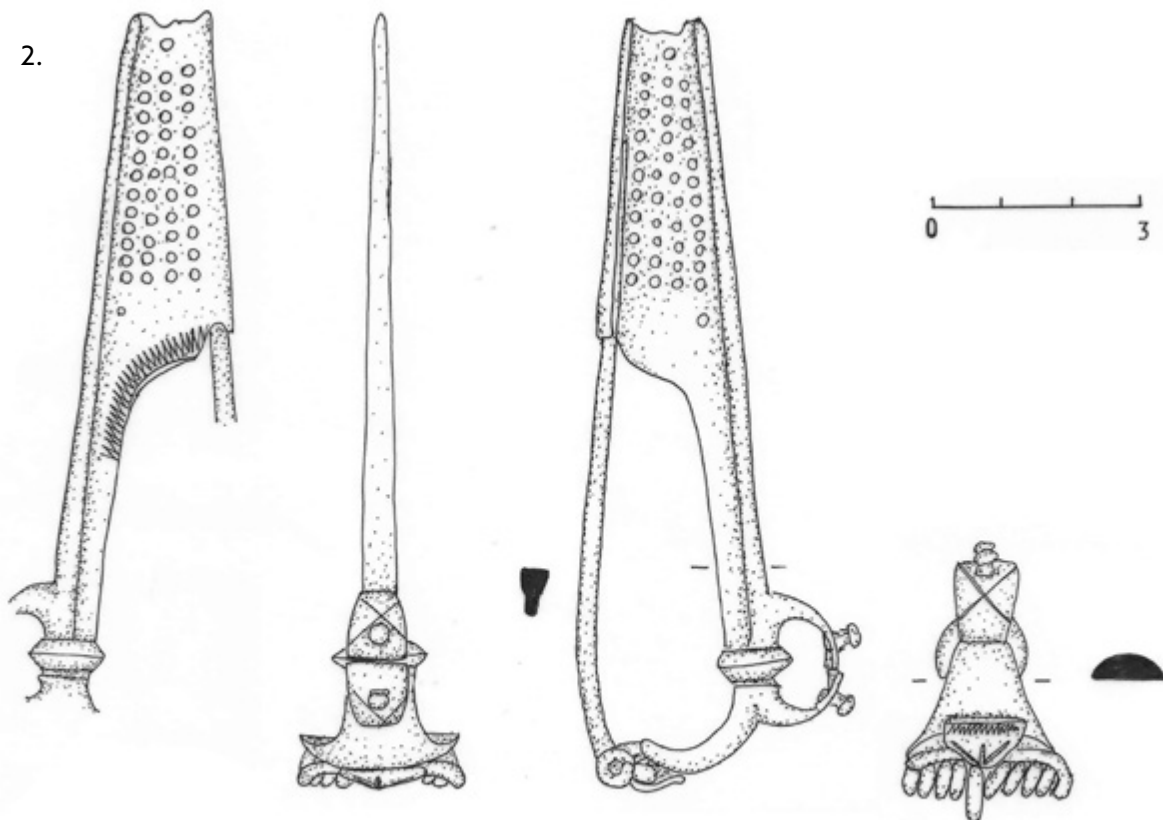

2. tábla: Római fibulák Pátýról: 1: Kat. Nr. 32 = 353. sír (avar); 2: Kat. Nr. 33 = 311. sír (avar); 3: Kat. Nr. 34 = 375. sír (avar); 4: Kat. Nr. 35 = 871/A sír (avar); 5: Kat. Nr. 36 = 884. sír (avar); 6: Kat. Nr. 4 = 579. sír; 7: Kat. Nr. 5 = 248. sír

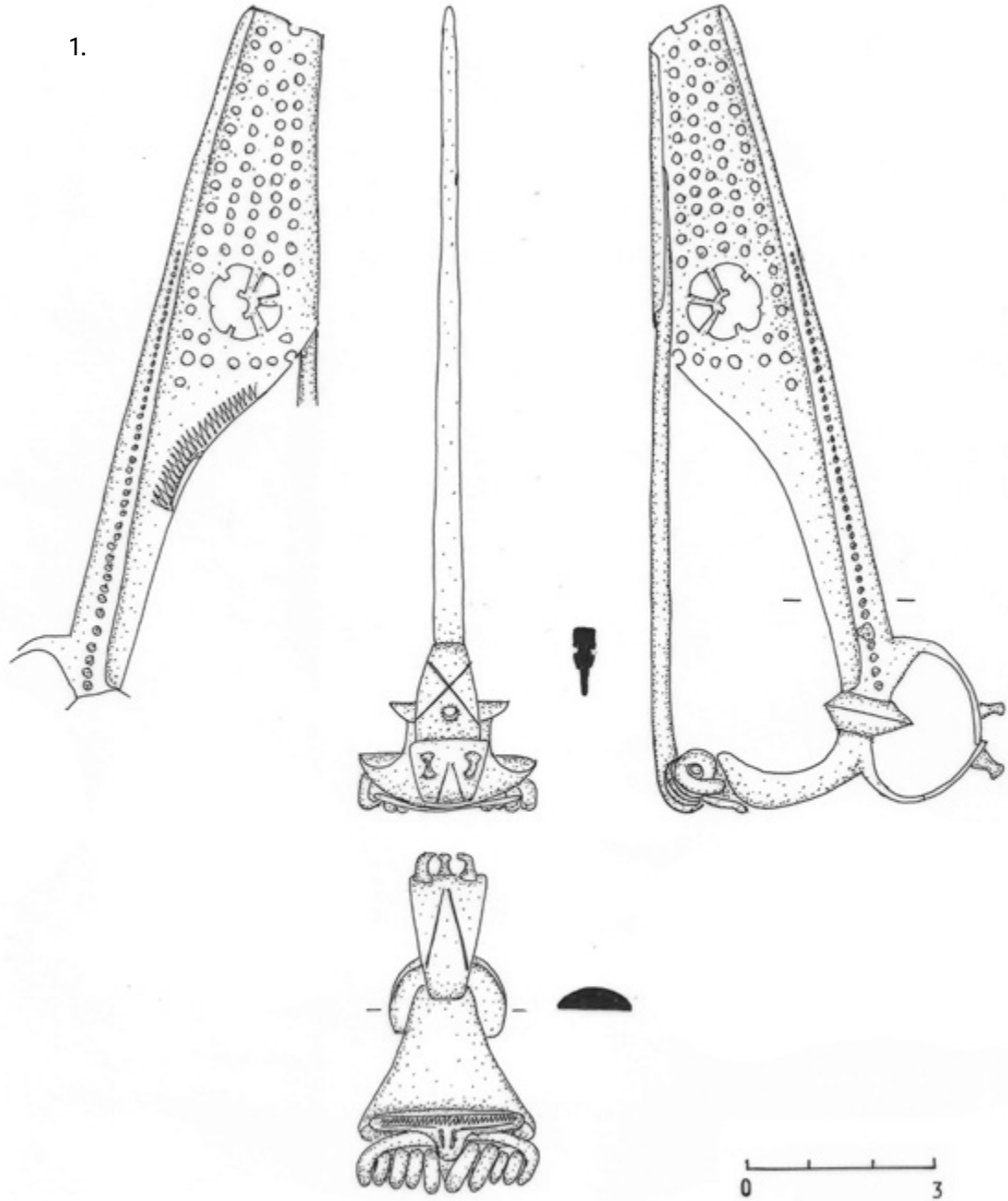
1.

2.

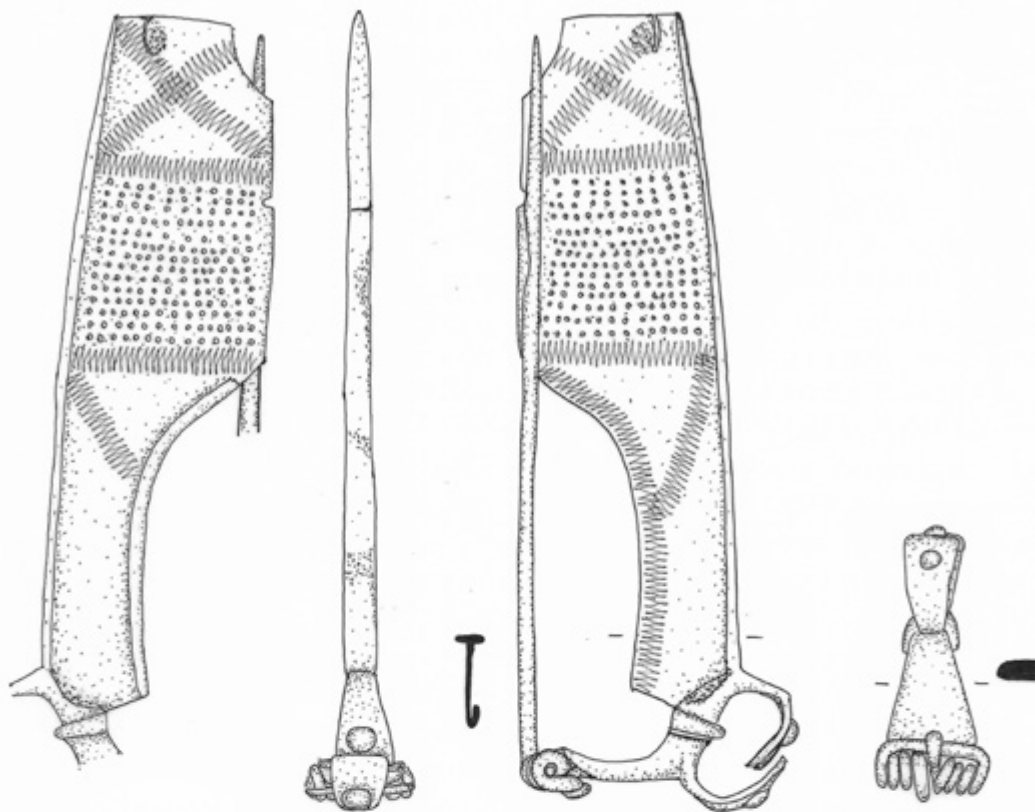

3. tábla: Római fibulák Pátýról: 1: Kat. Nr. 6 = 302. sír; 2: Kat. Nr. 7 = 279. sír

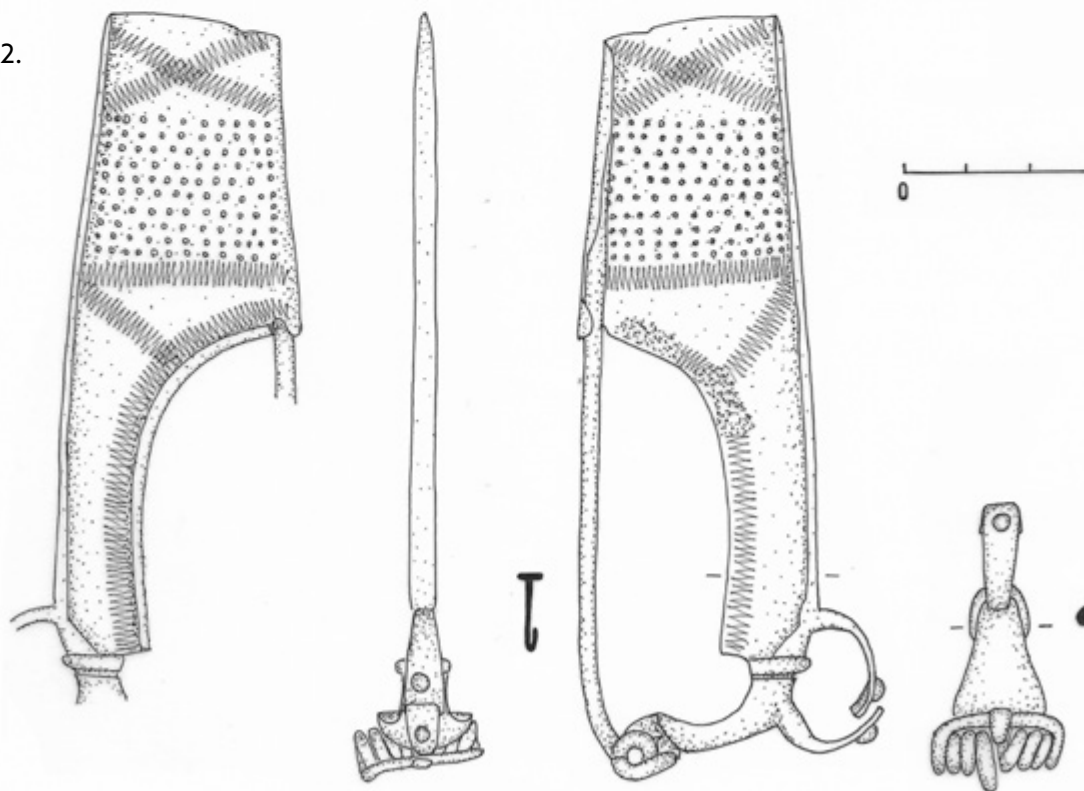

4. tábla: Római fibulák Pátýról: 1: Kat. Nr. 8 = 120a. sír

1.

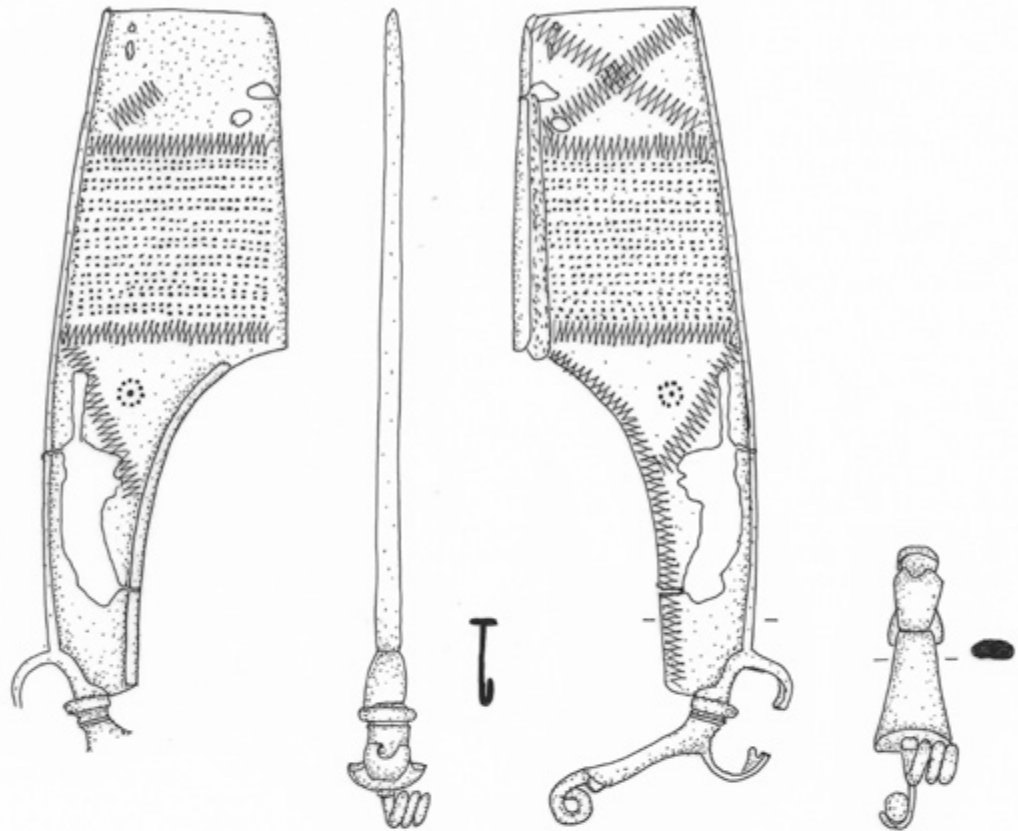

2.

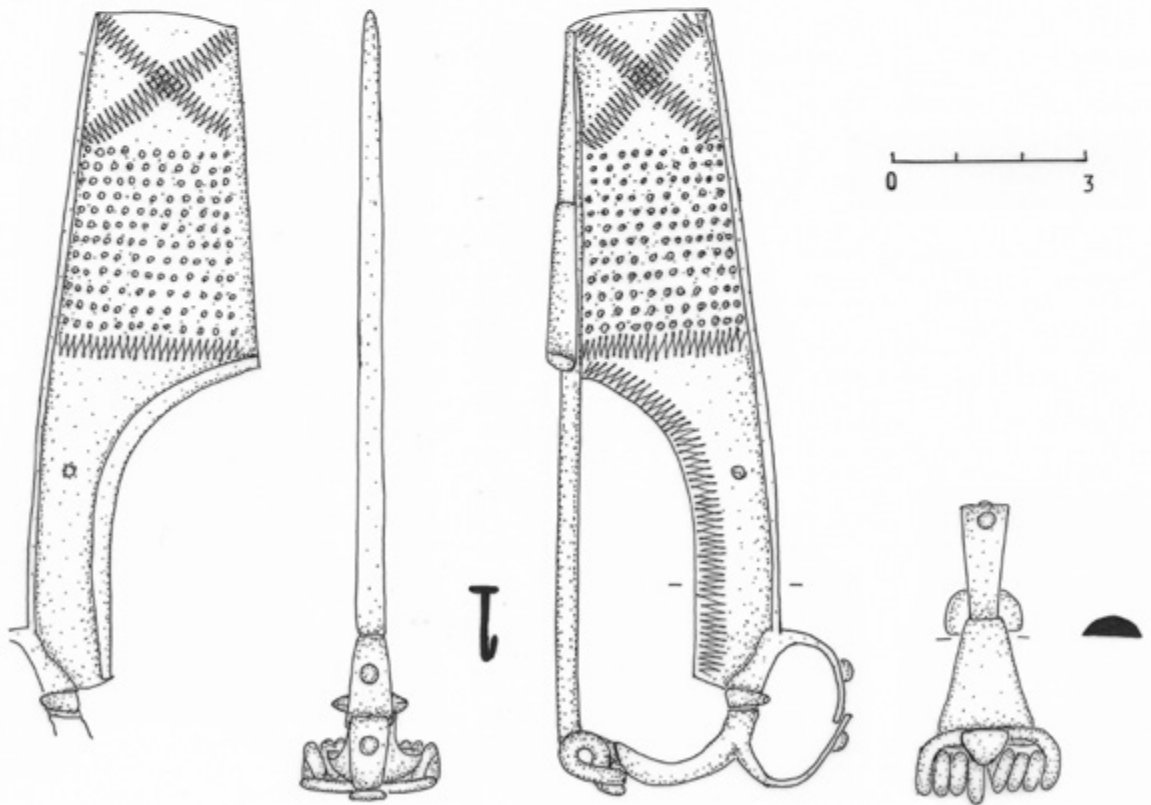

5. tábla: Római fibulák Pátyról: 1: Kat. Nr. 9 = 164. sír; 2: Kat. Nr. 10 = 164. sír

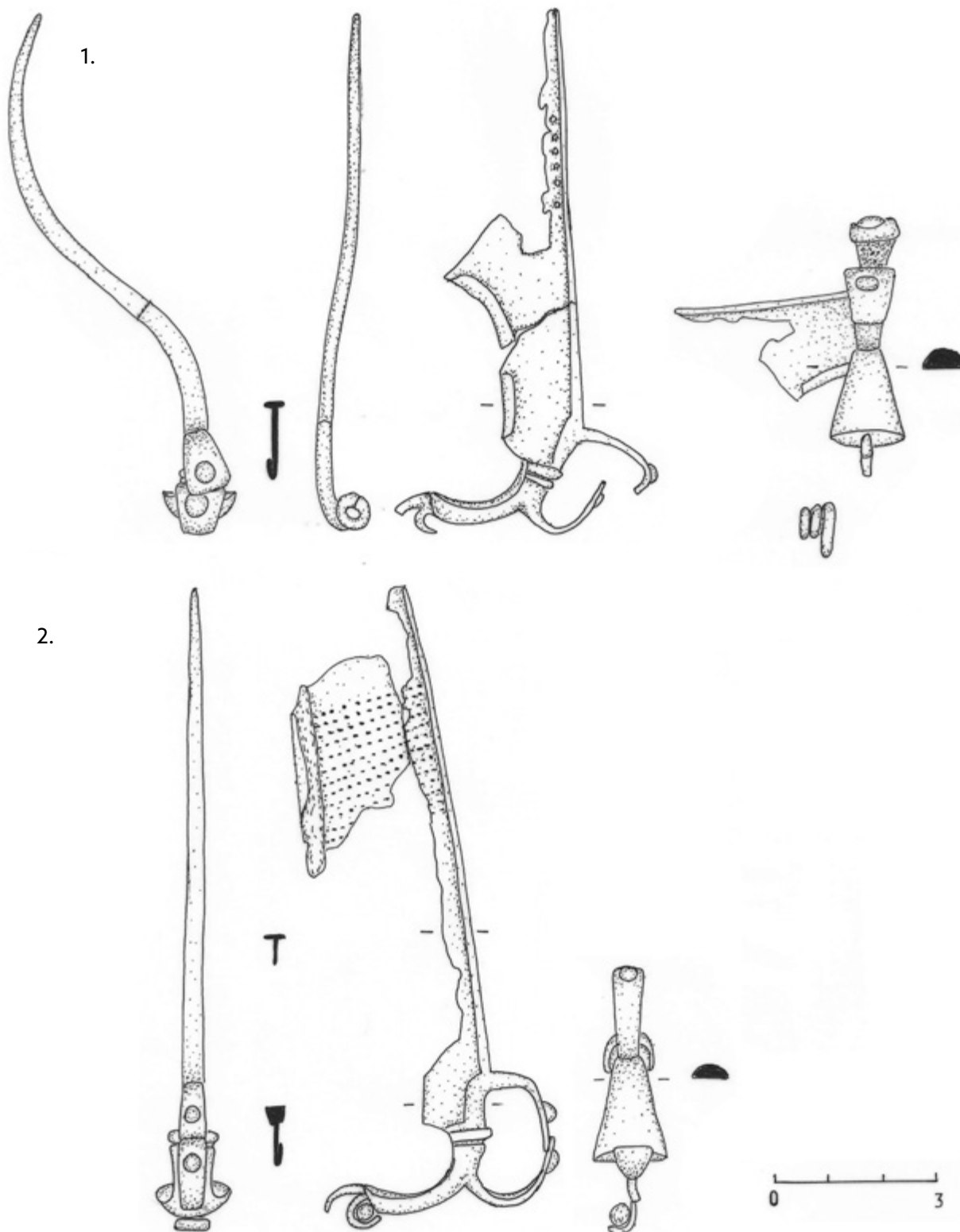
1.

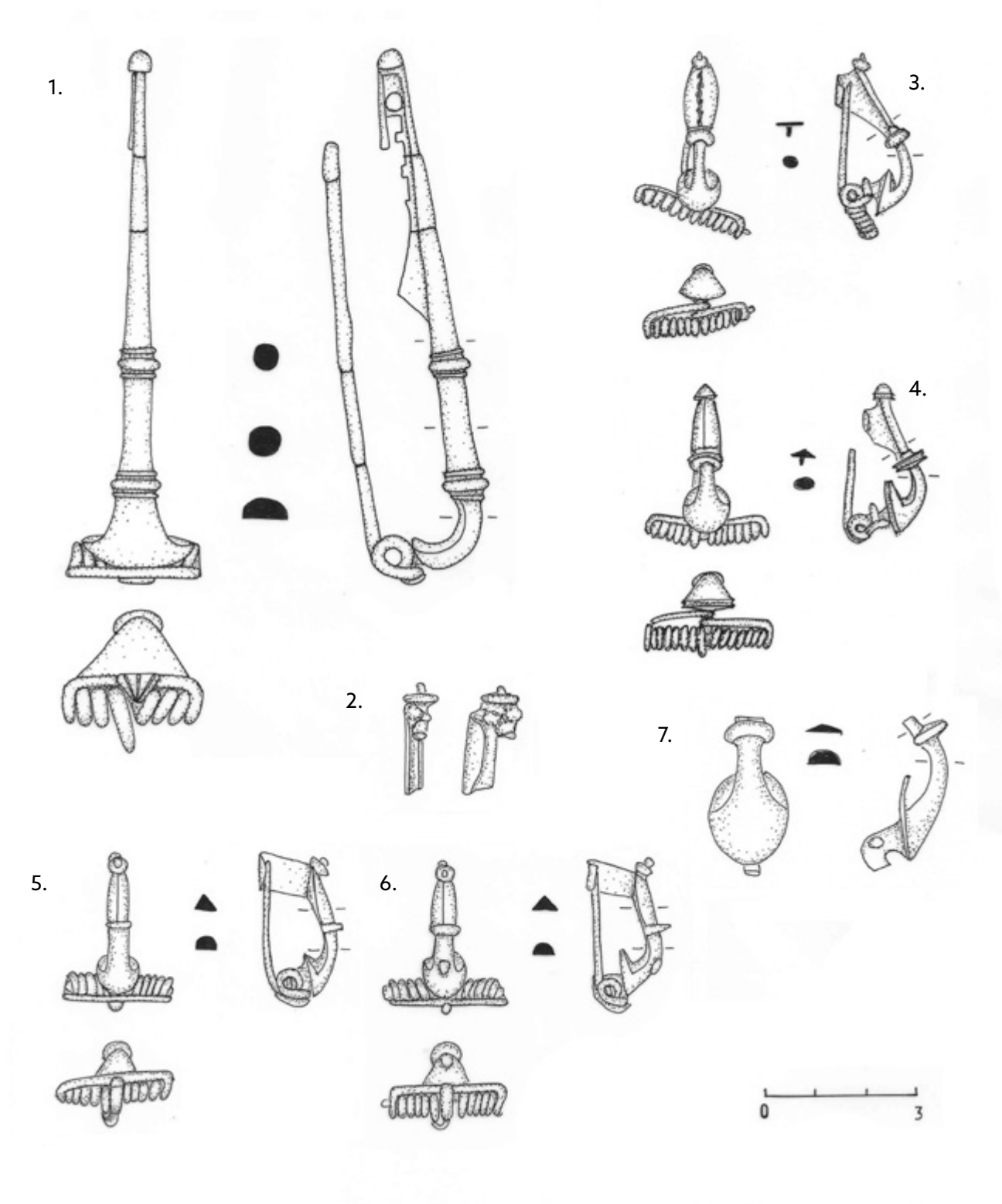
2.

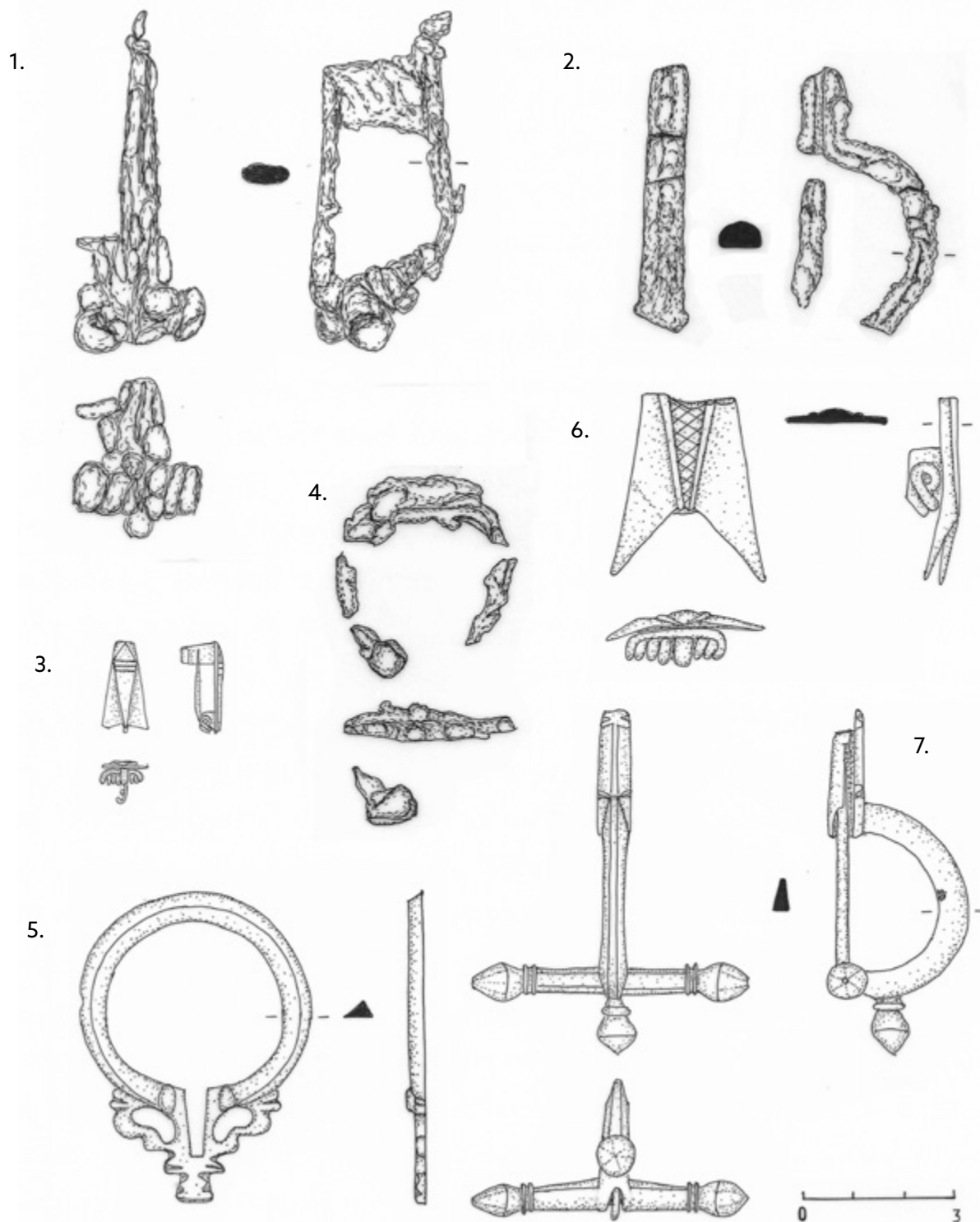
6. tábla: Római fibulák Pátyról: 1: Kat. Nr. 11 = 292. sír; 2: Kat. Nr. 12 = 120a. sír

7. tábla: Római fibulák Pátyról: 1: Kat. Nr. 13 = 112. sír; 2: Kat. Nr. 14 = 162. sír

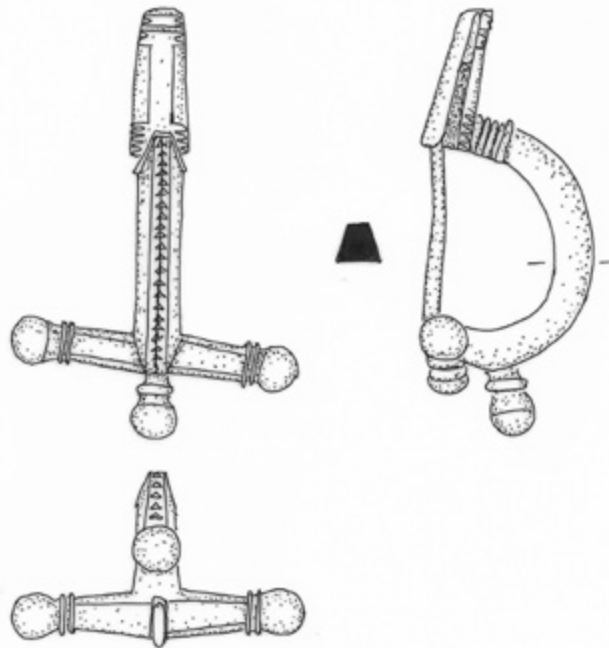

8. tábla: Római fibulák Pátýról: 1: Kat. Nr. 15 = 302. sír; 2: Kat. Nr. 37 = 723. sír (avar); 3: Kat. Nr. 38 = 785. sír (avar); 4: Kat. Nr. 16 = 588 sír; 5: Kat. Nr. 17 = 233. sír; 6: Kat. Nr. 18 = 233. sír; 7: Kat. Nr. 19 = 220. sír

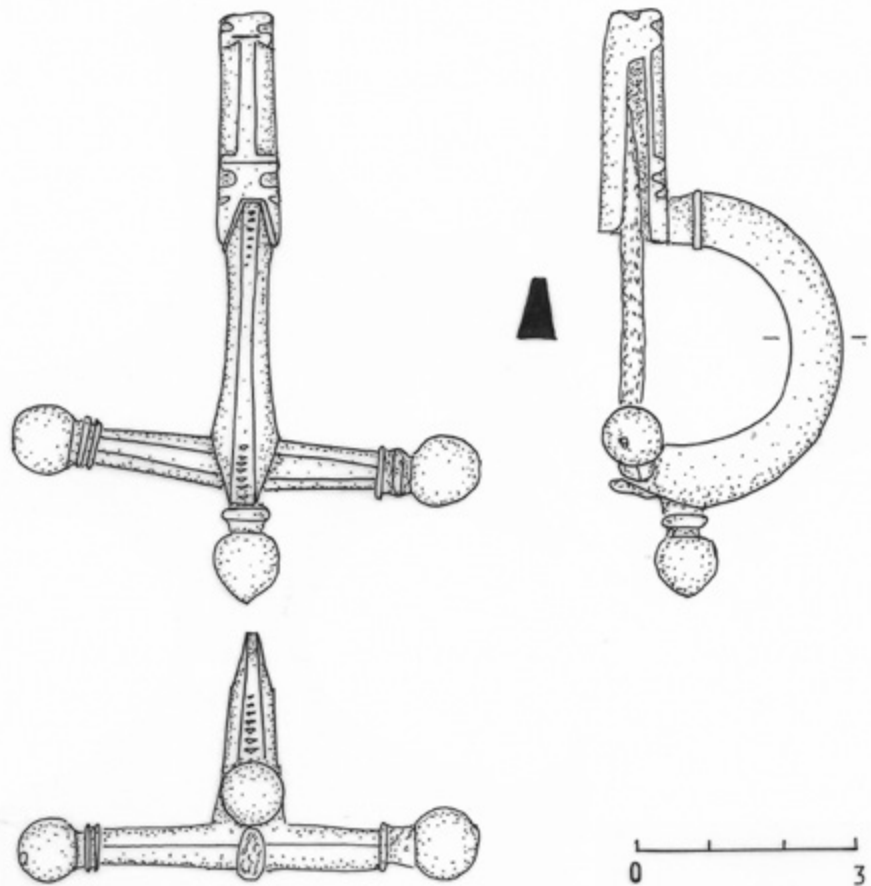

9. tábla: Római fibulák Pátyról: 1: Kat. Nr. 20 = 573. sír; 2: Kat. Nr. 21 = 257. sír; 3: Kat. Nr. 24 = 575. sír; 4: Kat. Nr. 22 = 132. sír; 5: Kat. Nr. 23 = 266. sír; 6: Kat. Nr. 39 (szórvány); 7: Kat. Nr. 25 = 245. sír

1.

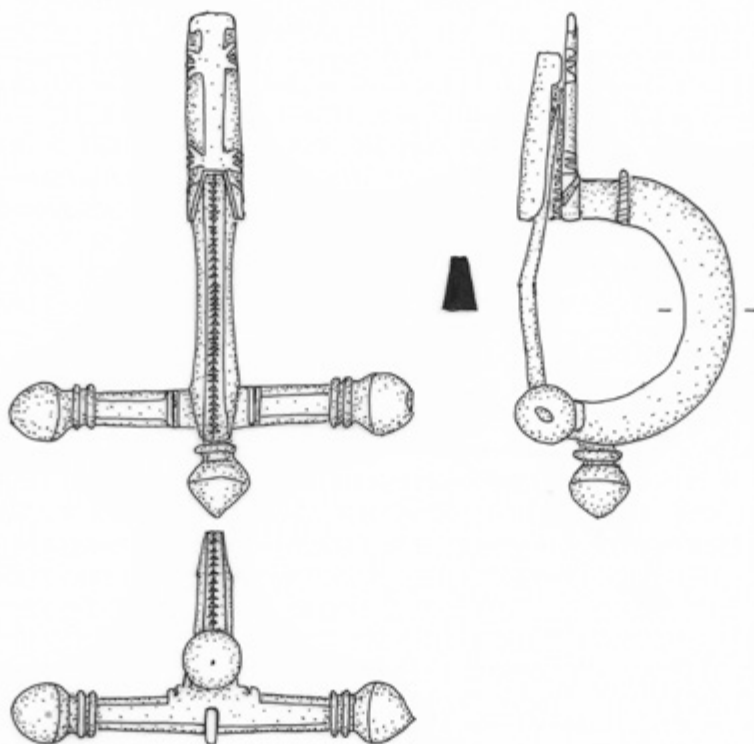

2.

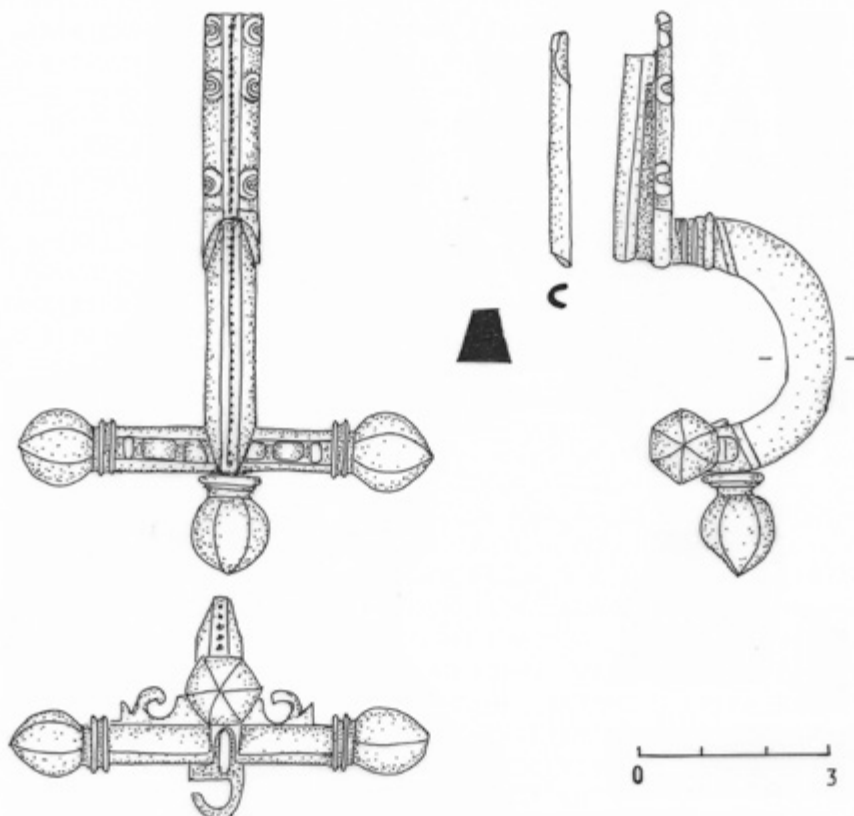

10. tábla: Római fibulák Pátyról: 1: Kat. Nr. 26 = 271. sír; 2: Kat. Nr. 27 = 24. sír

1.

2.

11. tábla: Római fibulák Pátyról: 1: Kat. Nr. 28 = 131. sír; 2: Kat. Nr. 29 = 254. sír

MÓNika MERCZI

**A Páty-Malom-dűlőben feltárt temető
római kori fibulái**

Páty-Malom-dűlőben Ottományi Katalin és Maróti Éva 1997-1999-ben kelta-római települést és egy több korszakon át használt temetőt tárt fel. A római korban 24 temetkezésből 29 fibula vált ismertté. A dokumentáció alapján 25 sírba került fibula, amelyek száma eredetileg 35 lehetett. Két további lelet a temető területéről származó szórvány volt. Római kori fibulát nyolc esetben avar kori halottakkal is eltemettek, ezek bekerültek a tipológiai elemzésbe, de a százalékos megoszlásból kimaradtak.

A leletanyagban belül tizenkét típust lehetett elkülöníteni. A kora római időszakban a fibulák elsősorban a nők viseletéhez tartoztak, akik Claudius korától a 2. század utolsó harmadáig noricum-pannoniai szárnyas fibulákat hordtak. Az 1. század utolsó harmadában kialakult és a valószínűleg még a középső császárkorban is felbukkanó pannoniai trombitafejes fibulákat nők mellett férfiak is viselhették.

Meglepő módon a késő kelta településeken megjelenő, és az 1-2. században folyamatosan használt egygombos, erősprofilú fibulák a római kori sírokból szinte teljesen hiányoznak. Ezek Pátyon avar kori sírok mellékletét képezték. Az Idria-típusú és a noricum-pannoniai kétgombos fibulát Augustus-kori keltezésük alapján még a késő kelta telep lakóihoz kellene kötni, de hosszú ideig használt (vagy őrzött) fibulaként egy-egy szárnyas fibulával párba állítva a foglalás- vagy a kora római kori sírok mellékletét képezték.

A cikádafibulák jelenléte a kora és késő császárkorban egyaránt kimutatható volt. A korai csuklós ív- és korongfibulák a birodalom nyugati feléből érkeztek a térségbe. A késő római kor legjellegzőbb fibuláinak a hagymafejes és a gyűrűfibulák tekinthetők, az utóbbit nők is viselhették.

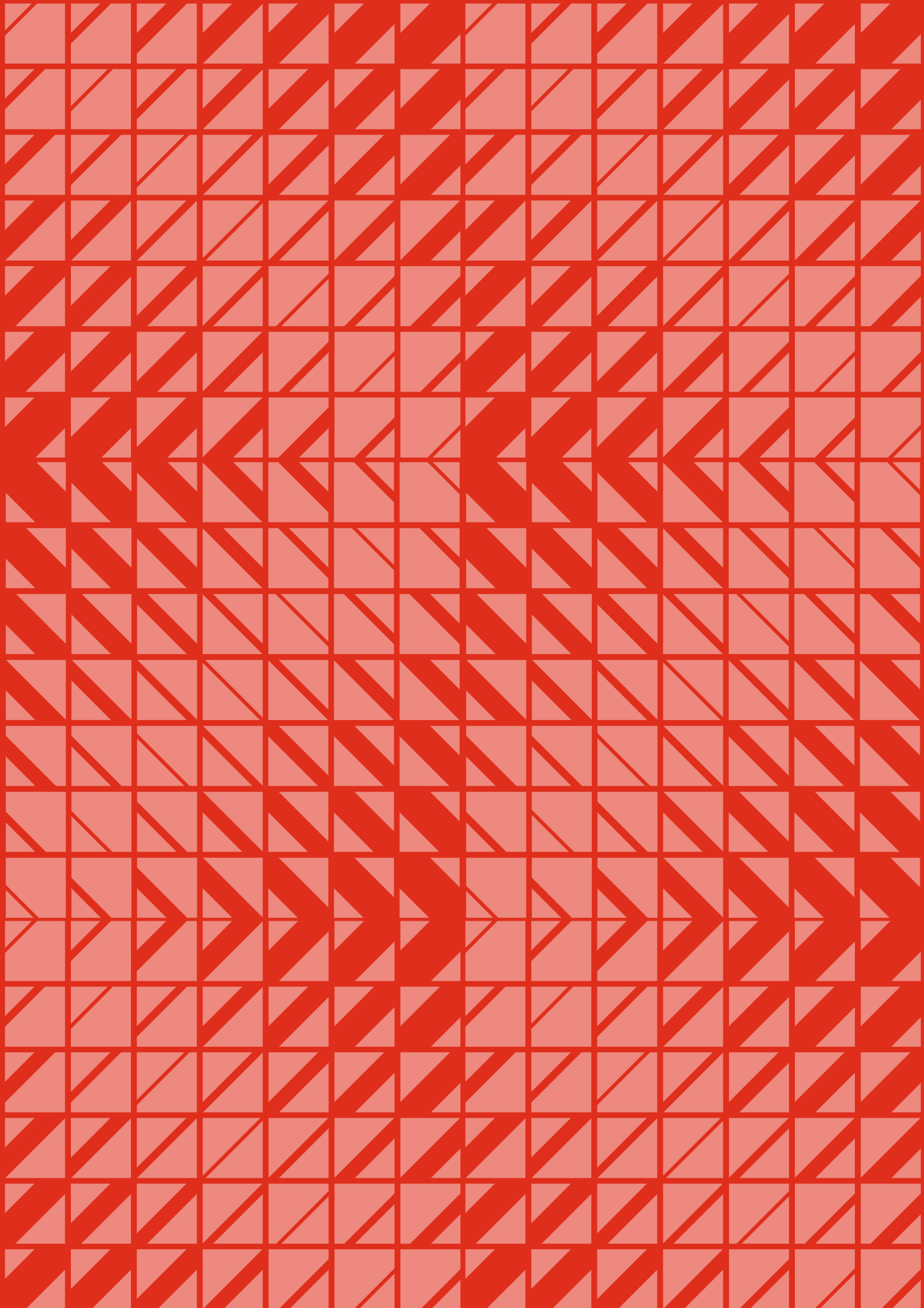
A vasból készült fibulák a kora és késő római korban egyaránt idegen sajátosságokat mutatnak, betelepülőkkel vagy kereskedelem útján kerülhettek Pannoniába. A korai csuklós fibulák és a legkorábbi noricum-pannoniai szárnyas fibulák alapján a temető megnyitására a római foglalás idején (Claudius-kor) kerülhetett sor. Használata az 1-2. században folyamatosnak tekinthető, a 3. századi fibulák viszont szinte teljesen hiányoznak. A késő római korban a temető 4. század közepe utáni használatára a gyűrűfibulák utaltak.

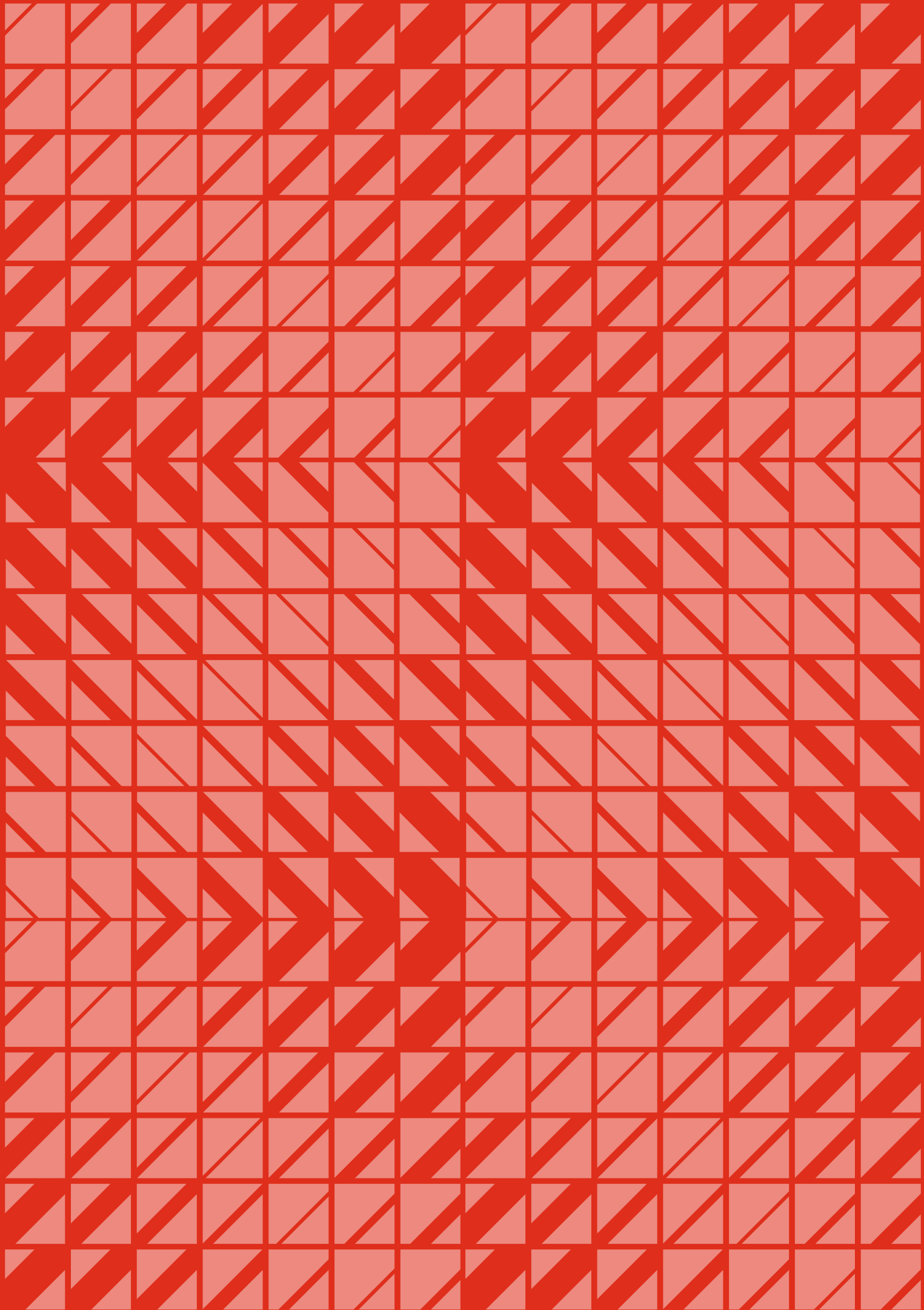
MÓNika MERCZI

**Roman brooches from the graveyard
excavated in Malom-dűlő, Páty**

In Páty, Malom-dűlő, in 1997-1999, Katalin Ottományi and Éva Maróti excavated a Celtic-Roman settlement and a graveyard used through several periods. In the Roman period 29 brooches became known from 24 burials. Based on the documentation, fibulas were put in 25 graves, and the original number could have been 35. Two further pieces were stray finds from the graveyard. In eight cases Roman brooches were buried with the dead from the Avar period, these were included in the typological analysis but were omitted from the percentage share.

Within the material of finds twelve types can be differentiated. In the early Roman period brooches were primarily part of women's dress, who, from the time of Claudius until the last third of the 2nd century wore "norisch-pannonische Flügel-fibeln". Pannonian trumpet brooches developed in the last third of the 1st century, they probably appeared even in the middle of the imperial period, and were also worn by men beside women. Surprisingly, the strongly profiled brooches that appeared in late Celtic settlements and were used throughout the 1st and 2nd centuries were completely missing from the Roman graves. In Páty these belonged to the grave furniture of the Avar tombs. The Idria brooch and the "norisch-pannonische Doppelknopffibel" are dated to the period of Augustus and based on this, they should be connected to the inhabitants of the late Celtic settlement; however, as brooches used (or kept) for a long time, paired with a winged brooch, they were the grave furniture of tombs from the time of the conquest or the early Roman period. The presence of the balm-cricket brooches is provable both in the early and late imperial periods. The early bow and plate brooches with hinged pin arrived to the region from the Western part of the empire. The most characteristic brooches of the late Roman period were the crossbow and the penannular brooches, the latter one could also be worn by women. Brooches made of iron show foreign characteristics both in the early and late Roman period; they could have been brought to Pannonia by settlers or through trade. Based on the early brooches with hinged pin and the earliest "norisch-pannonische Flügel-fibeln", the graveyard was most likely set up during the conquest (Claudius era). It was continuously used throughout the 1st and 2nd centuries, but brooches from the 3rd century are almost completely missing. The penannular brooches suggest that the graveyard was used in the late Roman period, after the mid-4th century.

NAGY KÁROLY MINT MODELL ÉS VÉDŐSZENT A 14. SZÁZADI FRANCIA KIRÁLYI UDVARBAN

▪ Fábíán Laura
történész
Ferenczy Múzeumi Centrum
laura.fabian@muzeumicentrum.hu

Bevezetés

Jean Golein karmelita teológus 1372-ben e szavakkal foglalta össze a francia királyok híres hadilobogójának, az *oriflamme*¹ legendájának eszmetörténeti jelentőségét:

„Mondják, hogy a zászló, amelyet az álomban a konstantinápolyi császár adott Nagy Károlynak, megjósolta, hogy a római nép császárává kell válnia, amint az is lett később, és patrícusnak és császárnak nevezték. Ez a császári jelvény pedig az örökös Birodalom jeleként maradt Franciaországban, melyet férfiágon örököltek, és nem választás útján kaptak, mint a Német-római Birodalmat. A francia császár, akit az égből származó olajjal kentek fel, nagyobb méltóságú, ezt pedig az általa nemzett gyermekek apai örökségként és Isten elrendeléséből kapják meg.”²

Ez a beszámoló amellet, hogy megőrizte az *oriflamme* eredetét Nagy Károlynak tulajdonító legendát, a francia monarchia sajátos szakrális szimbolikáját is összefoglalja.³ A frank császár és a zászló a francia királyi hatalom szuverenitására és a férfiági örökösödés V. (Bölcs) Károly-kori (1364–1380) aktualitására utal, melyeket udvarában is előszeretettel hangoztattak. Az *oriflamme* évszázadok óta ismert jelképe volt a Francia Királyságnak, és például az *utolsó Capeting koronázási ordóban* is megörökítették a lobogó megáldásának jelenetét, de ennek első képi megjelenítésére csak az V. Károly koronázását utólagosan megörökítő *Koronázási könyv* miniatúráján került sor.⁴ Nagy Károly nem csupán a hadilobogó révén vált a koronázás egyik szimbolikus szereplőjévé, de a *Koronázási könyv*ben megörökített jelenetekben V. Károly kezében látható jogar miatt is, melyen a frank császár trónoló szobrát is

ábrázolták. Ugyan a francia monarchia számára Nagy Károly alakja első számú hivatkozási pont volt a dinasztia múltjában, de az V. Károly reprezentációjában ismételtén visszatérő Nagy Károly háttere összetett vonatkozásokkal bír.

Az évszázadok során Nagy Károly legendás személye a középkori emlékezetben egyszerre élt szentként, hadvezérként, zarándokként és nem utolsósorban bölcs uralkodóként. Az ezeket tanúsító források közül kiemelhetőek a *chanson de gestes*-ek (mint például a *Roland ének*) vagy a legendák (*Pseudo-Turpin legendája*), melyek révén irodalmi alakja is formálódott. Így Nagy Károlynak három fő alakja különíthető el a források nyomán: a *chanson de gestes*-ek irodalmi hőse, a szent (ehhez kötődnek a legendái és ereklyéi) és a királymodell (a politikai vonatkozású írásokban és művészeti emlékekben), noha e három oldala gyakran összemosódott. A szent király kultusza a Francia Királyságban csekélyebb és eltérő jellegű volt, mint a Német-római Birodalom területén, mivel már a szentté avatása is problémákat vetett fel: I. (Barbarossa) Frigyes császár 1165. december 29-én III. Paszkál ellenpápával kanonizáltatta, azonban ezt a Szentszék soha nem ismerte el.⁵ Valójában csak V. Károly regnálása idején, a 14. század második felétől mutatható ki hagyományos értelemben vett kultusza a francia területen, de ez is csupán a király szűk, udvari miliőjére terjedt ki. Utóda, VI. (Őrült) Károly (1380–1422) idején a kultusz ugyan veszített korábbi lendületéből, de nem szakadt meg teljesen.⁶ Elengedhetetlen megjegyezni, hogy V. Károly nagybátyjánál, IV. Károly német-római császárnál (1355–1378) Nagy Károly kultusza⁷ látványosabb méreteket öltött,⁸ de ennek jellege eltért a francia hagyománytól. Az alábbiakban többek között arra keresem a választ, hogy milyen források tanúsítják Nagy Károly kultuszának késő középkori fellendülését a francia királyi udvarban, mivel magyarázható és milyen jellegzetességei társultak hozzá.

■ 1 Contamine 1975: 179–244.

2 Ennek a szövegnek Marc Bloch a *Traité du sacre* (Értekezés a felszentelésről) címet adta, és Golein többek között V. Károly koronázási szertartását magyarázza benne, de lényeges részleteket közöl a korban fontos férfiági örökösödés elméletéről, a Nagy Károlyhoz fűződő legendákról és a királyi csodatételről is. Bloch 2005: 384. A szöveg francia kiadása: Jackson 1969: 305–324; Nepote 1985: 217–223.

3 Šmahel 2014: 291.

4 London, British Library, MS Cotton, Tiberius B. VIII fol. 73r, http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_tiberius_b_viii2_fs001r (letöltve: 2018. 12. 10.). O'Meara 2001: 126.

5 Folz 1984: 146–148.

6 Folz 1967: IV, 79.

7 IV. Károly császár, eredeti nevén Vencel, a párizsi udvarban nevelkedve a francia királytól kapta bérmezőzaskor új nevét. Folz 1973: 423–462.

8 Václav Žurek díszszertációjában kitér V. Károly és IV. Károly császár Nagy Károly kultuszára. Žurek 2014; V. és IV. Károly kapcsolatáról: Šmahel 2014.

„Saint Charlemaine” a forrásokban

A Valois-dinasztia harmadik uralkodójaként V. Károly⁹ a megörökölt százéves háborúval és a koronázását közvetlenül megelőző belpolitikai konfliktusokkal¹⁰ terhes időkben kezdhette meg uralkodását. Miután sikeresen megbirkózott a kibontakozó politikai válsággal, a tizenhat éven át regnáló királyt már uralma alatt „Bölcs” melléknévvel illették kortársai, és halála után uralmát nosztalgiával idézték vissza fia, a későbbiekben megtébolyult VI. Károly idején.¹¹ A kiérdemelt „bölcs” jelzőt nem csupán a politikai sikerek hatására érte el, de nagyszabású művészet- és tudománypártoló tevékenységét is rendszerint dicsérték. Többek között az ő nevéhez fűződik a Louvre¹² királyi rezidenciává alakíttatása (1367–1368), ahol egy – ebben a korban egyedülálló – több szintes királyi könyvtárat hozatott létre.¹³ Ugyan a korábban uralkodó (francia) királyok is gyűjtötték a könyveket, mégis a számottevőnek nevezhető mennyiségi növekedés miatt vált ez a gyűjtemény különlegessé.¹⁴ Ennek hátterében többek között az udvarban dolgozó fordítók (Jean Corbechon, Raoul de Presles, Jean Golein, Denis Foulechat), írók és költők (Philippe de Mézières, Christine de Pisan, Eustache Deschamps), filozófusok (például Nicole Oresme) és művészek (Jean Pucelle, Jean le Noir, André Beauneveu) tevékenysége is állt. Az V. Károly által támogatott francia nyelvre lefordított kötetek,¹⁵ a megannyi építkezés és a gazdagon díszített kódexek mind hozzájárultak a róla kialakult bölcsen uralkodó király képéhez – aki idővel maga is a bölcsesség mintaképévé vált. Mindez pedig a monarchia hatalmának és presztízsének a megerősítését szolgálta a kül- és belpolitikai válságok után.¹⁶ Mecenatúrája több szálon összefonódott a dinasztikus szentek tá-

mogatásával is, mely ekkoriban egyre látványosabb formákat öltött.¹⁷

Nagy Károly mellett a másik oltalmazó dinasztikus ősenek, az 1297-ben kanonizált Szent Lajosnak is felkarolta tiszteletét, melynek egyik építészeti példája a hagyományos királyi rezidencián, Vincennes-ban 1379-ben alapított Szent Lajos-féle Sainte-Chapelle kápolna másolata volt.¹⁸ A családi kötődés fontos aspektusa volt a Nagy Károly iránti érdeklődésnek, és V. Károly udvarában előszeretettel hangoztatták, hogy a császár leszármazottja és örököse.¹⁹ Ez azért sem meglepő, mert V. Károly édesanyja, Luxemburgi Bonne révén ténylegesen is az egykori frank uralkodó utóda volt, így a Karoling dinasztikus folytonosság is alapvető és magától értetődő elemét képezte reprezentációjának.²⁰

V. Károly udvarában az 1360-as évektől kezdve jelentek meg nyomai Nagy Károly kultuszának. Egyfelől a szentet a királyi kápolnában aacheni mintára január 28-án és július 30-án ünnepelték.²¹ IV. Károly császár – aki Barbarossa Frigyes követően a kultusz legnagyobb támogatója volt a birodalomban – többek között Nagy Károly ereklyéit is gyűjtötte (mint például Nagy Károly fogait), és 1350-ben Szent Nagy Károly tiszteletére monostort alapított Prága mellett.²² Viszont ehhez hasonló egyházi alapításokat nem találunk V. Károly idején, ellenben a politikai vonatkozású forrásokban többször is említik a frank császárt. Nagy Károlynak a politikai érvelésben betöltött szerepét támasztja alá, hogy ekkor egy korábbi egyházi és világi hatalmi vita szimbóluma is volt. A 13–14. század fordulóján IV. (Szép) Fülöp és VIII. Bonifác pápa között zajló konfliktusban (1285–1314) a francia király elutasította a pápai hatalom felsőbbbségét. A világi hatalom szuverenitásának tétjét jelentő viszályról több értekezés is született,

⁹ V. Károly uralkodásával és főként reprezentációjával kapcsolatban a legfontosabb munkák: Delachenal 1909–1931; Delisle 1907; Cazelles 1982; Autrand 1994; Sherman 1969; Sherman 1971: 83–96; Sherman 1995.

¹⁰ Úgy mint Étienne Marcel lázadása és a Jacquerie (1358), illetve édesapja, II. (Jó) János (1350–1364) király fogsága és halála Angliában.

¹¹ Richarz 2005: 99; Delogu 2008: 153.

¹² Whiteley 2001: 113–121.

¹³ A könyvtár nem csak V. Károly megrendeléseire növekedett, mivel környezete tudta, hogy a király számára a könyv mindig kedves ajándék volt, és a kutatások alapján több jel is utal arra, hogy olvasta, illetve használhatta őket. Delisle 1907: I, 50; Avril 1968: 87; Tesnière 2001: 225–233; Tesnière 2009: 251–264; Daniel 2014: 73–92; Williams 2004: 154.

¹⁴ Krynen 1993: 228–231. Már elődje, II. (Jó) János is nagyobb mennyiségben gyűjtött és fordíttatott francia nyelvű könyveket, de a folyamat fia uralkodása alatt tetőzött igazán. Delisle 1907: I, 2.

¹⁵ Az V. Károly udvarában íródott történetírói munkákról magyarul: Csernus 1999: 51–57.

¹⁶ Sherman 1971: 83.

¹⁷ Klaniczay 2000: 266–267.

¹⁸ Sandron 2001: 91–104; Kiss 2015: 127–149. A politikai diskurzusokban két módon tűnt fel Szent Lajos személye: egyrészt a dinasztia és a királyság védőszentjeként, másrészt példamutató uralkodóként. Žurek 2014: 162–171.

¹⁹ Spiegel 1971: 145–174; Lewis 1981: 104–121.

²⁰ O'Meara 2001: 44.

²¹ Folz 1967: 79.

²² Folz 1973: 443–444; Žurek 2014: 188.

1. kép: Kisméretű tükör hátoldala: Atyaisten, Nagy Károly és Szent János (fotó: Baron-Avril-Chapu 1981: 262, No. 212)

melyek közül a királypárti *A klerikus és a lovag vitája* (*Disputatio inter clericum et militem*, 1297) című írás végső konklúziója, hogy a francia király országában császári hatalmat gyakorol, ahol így a legfőbb hatalommal rendelkezik.²³ Ez a gondolat az V. Károly megrendelésére készült francia nyelvű fordításokba is bekerült. Például e jogi álláspontot ismétli az 1378-ban franciára fordított világi és egyházi hatalom viszonyával foglalkozó *Gyümölcsös kert álma* (*Le songe du verger*) című munka is arra hivatkozva, hogy Nagy Károly soha nem tett hűségesküt a pápának, hatalmát kizárólag Istentől eredeztette.²⁴

V. Károly maga is szentként nevezte meg ösét egy 1378 januárjában tartott beszédében, nagybátyja, IV. Károly császár párizsi látogatásakor.²⁵ A hallgatóságot a királyi tanács és az egyetemi közösség alkotta, és a politikai áthallásokkal átszótt beszédben az angolok provokációira hivatkozott az uralkodó, igazolni akarván a háború folytatásának jogosságát. Noha a Valois-k előtt is központi szempont volt a francia király szuverenitása,

a százéves háború alatt ismét kurrens témává vált az udvari körökben, melynek szimbóluma a frank császár volt.²⁶ Mindjárt a legelején *saint Charlemaine* példáját idézte fel, aki meghódította Gascogne-t és lakosait a keresztény hitre térítette. A szónoklat a százéves háború egyik fő gócpontjára, az angolok hűségeskűjének problémájára épült, mivel mint Guyenne hercegei esküvel tartoztak a francia királynak.²⁷ Ebben az esetben a szentként emlegetett hadvezér az angolokkal vívott harcok jogosságának legelső hivatkozási pontját jelentette. Az említett 1378-as látogatás díszes bevonulási ünnepséggel kezdődött Párizsban, ami utólag a francia királyok illusztrált krónikájába, az V. Károly megrendelésére készített *Grandes Chroniques de France* (Paris, MS fr. 2813) kézirat miniatúrái közé is bekerült. Az esemény képi megörökítése szintén tartogatott a császár irányába is politikai utalást, a francia király szuverenitásának vizuális megjelenítésével.²⁸ A *Grandes Chroniques* miniatúráin (fol. 470r és 470v²⁹) a bevonuláskor IV. Károly és fia, IV. Vencel számára V. Károly a hagyománnyal ellentétben nem fehér lovat választott, hanem barna szőrű paripát. Ő maga viszont fehér lovon vonult be, ami a krónika szerint a Német-római Birodalomban a császári szuverenitás jelképe volt: a császár csak az uralma alá tartozó városokba vonulhatott be fehér lovon.³⁰

További töredékes művészeti emlékek alapján Nagy Károly karizmatikus alakja Párizsban máshol is inspirálóan hatott. V. Károly több királyi rezidenciát is kialakított Párizsban: egyrészt kibővítette a francia királyok hagyományos szajna-parti palotáját, a Palais de la Cité-t és átalakította a Louvre-t, a város keletibb részén a vincennes-i palotát, és végül felépítette a Szajna északi oldalán fekvő L'Hôtel de Saint-Pol-t 1360 és 1364 között. Utóbbi, noha a négy közül az egyik legkisebb rezidencia volt, több épületegyüttesből állt, de mára már csak beszámolók alapján lehetséges a belső dekoráció rekonstruálása. Henri Sauval 17. századi történetíró leírása és levéltári kutatásai alapján a termék egyikét Nagy Károlyról nevezték el. Feltehetően a *chambre de Charlemagne* de-

²³ Canning 2002: 202; Šmahel 2014: 284–285.

²⁴ O'Meara 2001: 46.

²⁵ IV. Károly Szent Vencel tisztelete mellett meglehetősen nagy figyelmet fordított névadó szentje kultuszára. Többek között újjáépíttette Nagy Károly aacheni sírját, és ennek hatására Prágában felépíttette a Karlshof templomát is. A di-nasztikus szentkultusz központjává pedig a Prága melletti Karlšteint tette meg. Klaniczay 2000: 265; Folz 1973: 440–444.

²⁶ O'Meara 2001: 44–48.

²⁷ A beszéd szövegéről és a *Grandes Chroniques de France* miniatúráinak kapcsolatáról: Hedeman 1984: 116–117.

²⁸ Šmahel 2014: 278–279.

²⁹ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84472995/f951.image> (letöltve: 2019. 01. 20.).

³⁰ Delachenal 1910–1920: II, 210–211; a jelenet későbbi ábrázolásairól Šmahel 2014: 325–328; a ciklus részletes elemzéséről: Hedeman 1991: 128–133.

korációja és berendezése a névadó kultuszának volt alárendelve.³¹

Nem csak V. Károly volt lelkes támogatója Nagy Károly emléke fenntartásának a királyi családból, ugyanis testvérehez, I. Lajos Anjou hercegéhez (1339–1384) kapcsolódik a korabeli kultusz egyik dekoratív példája. Szintén Párizsban készült a két részből álló, 1375–1380 körül (de mindenképpen 1379 előtt) készült tükördarab is, ami szorosan kötődik a kultusz királyi környezetéhez (1. kép).³² A tükör I. Lajos inventáriuma alapján hozzávetőlegesen datálható,³³ így feltehetően ő vagy felesége volt a megrendelője, ezen kívül stiláris alapon is V. Károly-kori vonásokat mutat. A két kompozíciót ugyanaz az architektúrális keret fogja közre; az árkádok alatt három-három szereplőt festettek meg: középen Atyaisten, akit Nagy Károly és Szent János fog közre; a másikon Szűz Mária mellett Keresztelő Szent János és Alexandriai Szent Katalin látható – utóbbi kultuszát szintén aktívan támogatta a király.³⁴ Ehhez hasonló tükördarabok ebből az időszakból csak elefántcsontból maradtak fent, de azok témája határozottan eltérő. Az elefántcsont faragványokon főként világi jelenségeket örökítettek meg, például sakkozó udvaroncokat vagy a kedvelt *Trisztán és Izolda* szerelmi történet egy-egy részletét, ezért a Nagy Károlyt ábrázoló tükör kivételesnek hat ezek sorában.³⁵ Emellett érdemes megemlíteni, hogy a király testvére és a korban híres mecénás, Jean de Berry (1360–1416), Burgundia hercege is nagy csodálója volt a kora középkori császárnak. Inventáriumában feljegyezték,³⁶ hogy Nagy Károly egyik fogereklyéjét is birtokolta, és több más Nagy Károlyt is megörökítő tárgyat: például azt az oltárterítőt, amelyen a leírás szerint Nagy Károlyt a tükördarabhoz hasonlóan többek között az Atyaisten, Keresztelő Szent János, valamint Szent Lajos társaságában ábrázolták, és eredetileg a chartres-i katedrálisba szánták.³⁷

Imitatio Karoli

Nagy Károly nem csupán védőszentként, hanem mindenekelőtt királyi példaképként volt jelentős V. Károly számára.³⁸ Már a király névválasztása, amely szerint ő volt az ötödik *Karolus*, szintén tudatos szándékot tükrözött, mivel korábban a francia uralkodók körében nem volt szokásos megnevezni, hogy hányadikként következnek a sorban. A *Koronázási könyv* kolofónjában (fol. 74v) V. Károly saját magára *Charles le Ve de notre nom, roy de France*-ként hivatkozik,³⁹ ezzel is a folyamatosságra helyezve a hangsúlyt.

V. Károlyt a reimsi székesegyházban 1364. május 19-én koronázták meg, és ehhez az eseményhez kapcsolódik a korban kivételes emlék, a már említett *Koronázási könyv* (*Livre du sacre des rois de France*).⁴⁰ A gazdagon díszített alkotás a ceremónia után készült, az *ordó* mellett 38 miniatúrát tartalmaz a szertartásról, és a királyság intézményéről alkotott korabeli udvari felfogás fontos lenyomata is.⁴¹

2. kép: V. Károly a *Koronázási könyv*ben, kezében a Nagy Károly-jogart tartva (fotó: O'Meara 2001: 45)

³¹ Sauval 1724: II, 276; Hedeman 1991: 98; Whiteley 2001: 122–124; Bennert 2001: 139.

³² Baron-Avril-Chapu 1981: 262. No. 212; Kovács 2004: 172; Taburet-Delahaye 2004: 59–60.

³³ Moranvillé 1903: No. 3577.

³⁴ Uhrin 2016: 243–262. Erről árulkodnak az V. Károly korából fennmaradt Alexandriai Szent Katalin szobrok is, illetve V. Károly végrendeletében is megemlíti az általa kedvelt szentek sorában. Baron-Avril-Chapu 1981: No. 22, 77, 215, 219; Delachenal 1910–1920: I, 184; Mérimod 1988: 288–302.

³⁵ Baron-Avril-Chapu 1981: No. 123–124.

³⁶ Žúrek 2014: 195; Guiffrey 1896: II, 30. No. 160.

³⁷ Guiffrey 1896: II, 156. No. 1283.

³⁸ A késő középkori szentekről mint követendő modellekről: Vauchez 1991: 161–172.

³⁹ A *Koronázási könyv* digitalizált változata elérhető a British Library oldalán: Cotton MS Tiberius B VIII, The Coronation Book of Charles V, king of France http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_tiberius_b_viii2_fs001r (letöltve: 2016. 08. 10.).

⁴⁰ Jackson felsorolja a kéziratokat, melyek közül ez a kötet tartalmazza a király kézírását. Jackson 1969: 307–308.

⁴¹ O'Meara 2001.

A koronázás és a felkenés összetett szertartásában Nagy Károly több módon is jelen volt. Egyrészt szembeötlő – amint a bevezetőben említettem –, hogy a *Koronázási könyv* több miniatúráján a már felkent V. Károly a kezében tart egy drágakövekkel kirakott arany jogart (a másik jogar, a *main de justice*, vagyis az „igazság keze” mellett), melynek tetején Nagy Károly trónon ülő szobra látható (2. kép).⁴² Ez az V. Károly idején készült magas kvalitású uralkodói *insignia* a 14. századi gótikus ötvösművészet egyik ékes példája (őrzési helye a Louvre). A jogar (3. kép) datálása pontosan nem állapítható meg, mivel V. Károly két inventáriuma közül a korábbi, 1365 körülben nem található, míg a másodikban, amely halálának évében, 1380-ban készült, már igen. Az is vita tárgyát képezi, hogy a koronázás alatt valóban használhatták-e, tekintettel arra a körülményre, hogy a miniatúrán ábrázolt jogar eltér a mai állapotától. Mai állapotában a négy részből álló királyi jelvény legfelső részén, a császár szobra alatt közvetlenül a következő felirat olvasható: „SANTUS KAROLUS MAGNUS ITALIA ROMA GALIA ET ALIA”.⁴³ Nagy Károly egy lilium tetejéből kinövő trónuson foglal helyet, melynek töve egy aranygömbhöz illeszkedik. A gömbön három medalionban ábrázolt jelenet fut körbe, ezek központi témája Nagy Károly szaracénok ellen vívott legendás hispániai hadjárata. A Nagy Károlyhoz fűződő Szent Jakab legendákra a népszerű 12. századi *Pszeudo-Turpin krónika* elbeszélése hatott, így a jogar ikonográfiájára is. A három jelenet közül az elsőn Nagy Károly álmában a zárándoknak öltözött Szent Jakab jelenik meg, hogy felkérje a császárt egy hispániai hadjáratra a szaracénok ellen. A második egy csodához kapcsolódik: miután Jakab a frank lovagok előtt megjelent, a másnapi csata mártírjainak földbe szúrt fegyverei kivirágoztak. Végül a harmadik medalionon Szent Jakab a frank uralkodó halálát ágya mellől egy démonnal űzi el.⁴⁴

A különbség egyfelől a Károlyt ábrázoló szobron látható, mivel a *Koronázási könyv*ben jogar helyett kardot tart a kezében, továbbá a gömb és a lilium akkor még hiányzott az ötvöstárgyról, mert a jogart az utód, VI. Károly idején egészítették ki, minden bizonnyal az új koronázásra. A Nagy Károly-szobor a két Valois uralkodó azon politikai szándékára utal, hogy a koronázás szertartásával összekapcsolódjanak a Karolingokkal.⁴⁵ Így V. Károly koronázásával a jogaron trónoló Nagy Károly császár átvitt értelemben is jelen volt a szertartáson.⁴⁶ Ha nem is állítható teljes bizonyossággal, hogy a ceremónián használták a jogart,⁴⁷ az azonban kétségtelen, hogy e jelvény a későbbi királyi reprezentáció szerves részét képezte. Ezt támasztja alá az is, hogy a koronázási szertartás megörökítésénél a *Koronázási könyv*ben már fontosnak tartották megjeleníteni.

A királyi műveltség és bölcsesség dicsérete az udvari történetírók és fordítók munkáiban viszatérő toposz volt,⁴⁸ és leginkább a király megrendelésére készített fordítások bevezetőiben nyilvánult meg az 1370-es években. Ez az ideál összefonódott Nagy Károly méltatásával, akire a középkorban általában nosztalgiával tekintettek vissza, így a királynak dedikált fordítások prologusaiban ez a népszerűség igencsak szembetűnő. Többek között Nagy Károlyhoz hasonlította V. Károlyt Raoul de Presles az *Isten városa* prologusában (1375), a ferences Denis Foulechat az egyik leghíresebb királytükör, John of Salisbury-féle *Policraticus* fordításának elején (1372)⁴⁹ vagy Jean Corbechon a *Les propriétés des choses* előszavában.⁵⁰

Az udvari fordítók (akik történetíró, tanácsadó szerepet is betöltöttek) a bevezetőkben Nagy Károlyt olyan példaértékű személyek társaságában emlegették, mint bölcs Salamon király,⁵¹ Ptolemaiosz király, Iulius Caesar (akiről ismert volt, hogy míg nappal harcolt, este könyvet írt⁵²),

⁴² Gaborit-Chopin 1991: 264–270; IV. Károly idején a Nagy Károlynak tulajdonított királyi jelvényekről: Folz 1973: 453–462.

⁴³ Taburet-Delahaye 2004: 38–40; Avril 1968: No. 93.

⁴⁴ Nagy Károly és Szent Jakab legendás történetét a korszak ötvöstárgyain előszeretettel ábrázolták. A királyi kincstárban két aranyból készült palackot is őriztek, amelyekhez hasonló V. Károly ajándékozott nagybátyjának 1378-as párizsi látogatásakor. Ezen szintén Szent Jakab Hispániába küldi Nagy Károlyt a szaracénok ellen. Gaborit-Chopin 1991: 264–270. A téma egyik leglátványosabb ábrázolása a chartres-i katedrális egyik 13. század első felében készült üvegablakán látható. Maines 1977: 801–823.

⁴⁵ Baron-Avril-Chapu 1981: 249.

⁴⁶ Šmahel 2014: 284, 290.

⁴⁷ V. Károly két inventáriuma közül a korábbi (1363) még nem szerepel a jogar. Gaborit-Chopin 1996.

⁴⁸ Lusignan 1989: 303–315.

⁴⁹ Brucker 1994: 84; a digitalizált kézirat elérhető: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8449687z> (letöltve: 2018. 07. 17.).

⁵⁰ Hedeman 1991: 298. 11. jegyzet.

⁵¹ Fábián 2017.

⁵² A *Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes* folyóirat 2006-ban egy egész számot szentelt Iulius Caesar középkori emlékezetben betöltött hagyományának: <https://crm.revues.org/839> (letöltve: 2018. 09. 06.).

3. kép: V. Károly koronázási jogára, a tetején Nagy Károly trónol (fotó: O'Meara 2001: Plate 24)

Nagy Sándor⁵³ híres tanítója, Arisztotelész vagy Theodosius császár. Az eszményi modellek viszsztatérő szereplői voltak az V. Károly megrendelésére készített fordításokban,⁵⁴ melyek elé a fordítók minden esetben egy saját prológust is illesztettek. Ezekben Nagy Károlynak az egyik legfontosabb erénye a bölcsessége volt.⁵⁵ Raoul de Presles udvari tanácsadó és teológus az *Isten városáról* (BnF. MS fr. 22912) készített fordításának bevezetőjében kiemelte, hogy V. Károly Nagy Károly példáját követte a művelődés terén, mivel a frank uralkodó az általa olvasott könyvek közül kifejezetten nagy figyelmet szentelt Szent Ágoston munkáinak.⁵⁶ Ugyanez a toposz olvasható a

Policraticus (BnF MS fr. 24287) francia fordításának előszavában is, amely szerint a legkeresztényebb király, V. Károly („trescrestien roy de France, le grant Charles [...] encore le nom de Charles Maigne”) az isteni írások és különösen Ágoston *Isten városának* olvasásával foglalkozott.⁵⁷

V. Károlyt a középkor egyik legnépszerűbb enciklopédikus munkája⁵⁸ is érdekelte, így a 13. századi angol ferences, Bartholomeus Anglicus művének (*A dolgok természetéről*) fordításával Jean Corbechont bízta meg. Corbechon a *De proprietatibus rerum*ot 1372-re ültette át francia nyelvre, de ebben az esetben az eredeti kézirat nem maradt fent.⁵⁹ A fordító az uralkodói ideál kérdését is körüljárta bevezetőjében, melynek tökéletesítéséhez, vagy még inkább eléréséhez – úgy véli – egyetlen erény, a bölcsesség nélkülözhetetlen, és az összes emberi kiválóság közül a királyi szív csupán erre az egyre vágyhat igazán. A múlt bölcs alakjainak felsorolása között Nagy Károly is méltó helyet kapott, természetesen V. Károly mellett, aki azzal, hogy ezt a könyvet anyanyelvén kívánja olvasni, máris a bölcsesség útjára lépett.

Összehasonlítva az eredeti szerző, Bartholomeus Anglicus és a fordító prológusának vezérfonalát, jól kivehető a kettejük közti különbség. Egyrészt Corbechon munkájában természetes volt az V. Károlynak címzett ajánlás és laudáció, de az eredeti latin nyelvű szöveg előszavából teljesen hiányzik a bölcs tekintélyek felsorolása, mivel a szerző kizárólag munkája lényegi gondolatainak összefoglalására koncentrált, melyet a láthatatlan dolgok láthatóvá tételeként Istennek ajánlott föl. Corbechon ezzel szemben az enciklopédia gyakorlati oldalát emelte ki, mivel magától értetődő volt, hogy egy király kevés szabadidővel rendelkezett, ezért az időhiány kiküszöbölésére ez a praktikus összefoglaló segíthet V. Károlynak a művelődésben. Mindazonáltal Nagy Károly is járatos volt a tudományokban, majd ő is megismétli a toposzt a Szent Ágostont olvasó Nagy Károlyról. Ezt a gondolatot azzal egészítette ki, hogy Nagy Károly Rómából Párizsba költöztette

⁵³ Ebben a kontextusban a hangsúly Arisztotelészen van, mivel Nagy Sándornak megtiszteltetés volt, hogy ilyen tanítója lehetett. Nagy Sándorról mint példaképről a burgundi irodalomban: Seláf 1999: 95–122.

⁵⁴ A 14. században latinról franciára fordított könyvek tömeges elterjedéséről és háttéréről: Sherman 1995: 3–35.

⁵⁵ Žůrek 2014: 180–181; Lusignan 1989: 309–310.

⁵⁶ Ez a toposz Einhard Nagy Károly-életrajzából terjedt el. Einhard 1901; a későbbiekben Beauvais-i Vince *De morali principis institutione* c. művében és Guibert de Tournai-nál is előfordul. Morrissey 1997: 43; Krynen 1993: 210; Sherman 1995: 335. 54. jegyzet.; Contamine 1984: 201–214. Philippe de Mézières, átvéve ezt a toposzt, *Az öreg zarándok álmában* azt tanácsolja VI. Károlynak is, hogy vegyen példát Nagy Károlyról, aki szintén sokat tanulmányozta az *Isten városát*. Coopland 1969: II, 219.

⁵⁷ Brucker 1994: 84

⁵⁸ A középkorban e mellett Beauvais-i Vince *Speculum*a és a pseudo-arisztotelészi *Secretum Secretorum* volt a két legnépszerűbb enciklopédikus mű. Krynen 1993: 204.

⁵⁹ Ribémont 1999; Byrne 1981: 97–113; Holbrook 2006: 367–403.

a tudás központját, melyben Alcuin segítette.⁶⁰ Tehát a *translatio studii* eszméje,⁶¹ amely szerint a történelem során a tudás központja a görög földről elsőként Rómába került át, majd onnan Párizsba – ebben az interpretációban Nagy Károly segítségével történt.

Az V. Károlyról kialakult bölcs imázs igen nagy részben Christine de Pisan (1365–1430)⁶² V. Károlyról írt életrajzának köszönhető⁶³ (*Le livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V.*),⁶⁴ melyet nem sokkal a király halála után kezdett írni, és 1404-re készült el vele.⁶⁵ Személyes ismeretségük révén olyan ismeretei voltak a hajdani V. Károlyról, melyekről csak keveseknek volt akkoriban tudomása. Az életrajzban – a korábbi királyi bölcsességet hangoztató felfogást követve – ő sem győzte eléggé hangsúlyozni, hogy V. Károly az elődeihez képest mennyivel bölcsőbb, tanultabb volt – Nagy Károly óta elsőként.⁶⁶ Christine de Pisan a lovagság eszméjét átértelmezve Nagy Károly egyébként katonai teljesítményeiről híres alakját is átformálja. Christine de Pisan is a frank császár figurájának azon aspektusát emelte ki, ami leginkább legitimálhatta V. Károly hatalmát: intellektusát, valamint azt a teljesítményét (és ezzel ismét utalva a *translatio studii* eszméjére), hogy a Francia Királyságot, de főként Párizst, a tudás központjává igyekezett fejleszteni. Abban is hasonlóságot vél kettejük között felfedezni, hogy V. Károly nagy becsben tartotta a párizsi egyetemet és tiszteletben tartotta a privilégiumait. Sőt, Christine de Pisan egyenesen azt állította,

hogy a párizsi egyetemet Alcuin segítségével maga Nagy Károly alapította.⁶⁷

A bölcsesség ilyen jellegű propagálása összefügg egy a 14. századi politikai gondolkodásban egyre inkább előtérbe kerülő elvárással is, nem csupán Nagy Károly politikai konnotációival, valamint a dinasztikus szentkultusz (*beata stirps*) virágzásával.⁶⁸ Évszázadokon keresztül általános elvárás volt a királyok felé, hogy a keresztény tanokat mindig tartsák szem előtt, és megfelelően gyakorolva azokat igazságosak és könyörületesek legyenek, törekedjenek a békére. John of Salisbury *Policraticus*-át követően a 13. század közepétől a királytűkrök szerzői körében egyre inkább előtérbe került az az elmélet, hogy a királyság hatalmi szempontjából az uralkodóknak az elmélkedő jellegű és teoretikus bölcsességre (*sapientia*) is szert kell tenniük a megfelelő kormányzáshoz. Az elképzelés idővel nem csupán kiegészült a *prudentia* erényének, vagyis a gyakorlatban is megnyilvánuló tudós műveltség arisztotelészi gyökerű értelmezésével, hanem egyre nagyobb jelentőségre is szert tett.⁶⁹ Ez az ideál inspirálhatta V. Károlyt a hatalomgyakorlásban, kulturális döntéseiben, illetve reprezentációjában, és fáradhatatlanul igyekezett megfelelni az ehhez hasonló elvárásoknak, így politikai stratégiájának egyik sarokköve volt a tudás támogatása. Ez a tudás összekapcsolódott a közjó (korabeli szövegekben is visszatérő fordulat, a *bien commun*) szem előtt tartásával és azzal, hogy a királynak a műveltséget közvetítenie kell a tágabb közösség felé is.⁷⁰

■ ⁶⁰ „Du glorieux roi de France Charles [Nagy Károly – F. L.], nous apprenons qu’il étudiait plusieurs sciences et qu’il avait fait très richement peindre en son palais les sept arts libéraux afin que, lorsqu’il n’avait pas le temps de les voir en ses livres, il pût les contempler en peinture. C’est aussi très volontiers qu’il lisait saint Augustin, tout particulièrement *La Cité de Dieu*. Pour l’amour qu’il avait de la sagesse, comme pour l’honneur et le profit du royaume de France, il fit traduire le savoir de Rome jusqu’à Paris. Il avait un maître nommé Alcuin, de qui il apprit la logique, la rhétorique et l’astrologie, matière dans laquelle il progressa beaucoup et où il fit de belles choses, selon ce que dit Vincent dans le dix-septième livre de sa compilation. Et si la science d’astrologie était fort recommandable et digne de louange chez le puissant roi de France saint Charles, je ne peux imaginer qu’elle soit à reprendre et à blâmer chez aucun de ses successeurs.” Ribémont 1999: 54.

⁶¹ Lusignan 1989: 309; Sherman 1995: 9–10.

⁶² Blanchard 1997: 362–371.

⁶³ Krynen 1993: 200.

⁶⁴ Solente 1969. Ezt az életrajzot II. (Merész) Fülöp (1363–1404), Burgundia hercege rendelte meg alig valamivel halála előtt, 1404-ben. Christine de Pisan munkája műfajilag „hibrid” jellegű, mivel a hagyományos királytűkrökhöz is igencsak hasonlít, erről bővebben lásd: Delogu 2008: 154, 7. összefoglaló lábjegyzetét.

⁶⁵ V. Károly halála után egyik tanácsadója, Philippe de Mézières *Az öreg zarándok álmában* (1389) többször is „saint Charlemaigne”-ként hivatkozott Nagy Károlyra, például amikor arra inti VI. Károlyt az „ifjú Mózes”-t, hogy éjjel-nappal vegye körül magát fegyveres katonákkal, mert már Nagy Károly is ezt tette. Coopland 1969: II. 219–220; Solente

⁶⁶ Delogu 2008: 168.

⁶⁷ Solente 1969: 47; Delogu 2008: 169; Morrissey 1997: 139.

⁶⁸ Klaniczay 2000: 243–266.

⁶⁹ Krynen 1993: 217–224; Rice 1958; Kelly 2003. Természetesen ez nem zárja ki a *prudentia* kifejezés korábbi, akár kora középkori használatát.

⁷⁰ Ez a gondolat például Denis Foulechat előszavában is olvasható a *Policraticus* fordításában. „[...] livre, qui est appelé *Policratique*, pour traduire de latin en français afin que toutes gens si puissent grandement profiter.” Brucker 1994: 85.

Összegzés

A 14. század második felében Bölcs Károly udvarában népszerűségnek örvendő Nagy Károly-kultuszt több forrás is tanúsítja. Egyrészt a politikai vonatkozású írott és művészeti emlékekben Nagy Károly több esetben hivatkozási pontot jelentett az aktuálpolitikai események közepette, például a százéves háború idején. IV. Károly császár⁷¹ 1378-as párizsi látogatása is alkalmat szolgáltatott arra, hogy felelevenítsék a frank császár alakját mint a szuverenitás jelképét, így V. Károly beszédében és a *Grandes chroniques de France* miniatúráján. A koronázás aktusa kiemelkedően fontos pillanat az uralkodó életében, és ennek megörökítésében is központi helyen ismétlődik Nagy Károly alakja, a koronázási jogaron és az *oriflamme* szimbólumán keresztül. A dinasztikus szentkultusz támogatójaként V. Károly a Capetingek családi szentjének, Szent Lajosnak a kultuszát is felkarolta, így növelve Nagy Károlyal együtt a Valois-dinasztia fényét. Erre kiváló példa, hogy V. Károly 1374-es végrendeletében az általa kedvelt patrónusszenteket is felsorolja, köztük Szent Lajost és szent Nagy Károlyt, valamint (Toulouse-i) Szent Lajost is.⁷² Másrészt az udvari fordítók és szerzők legtöbbje a prológosokban Nagy Károly erényeit dicsérte, mintegy közös „programként”, ezzel is V. Károly és a frank uralkodó alakja közötti hasonlóságot igyekezve kidomborítani, elsősorban a bölcsesség tekintetében. A prológosok arra is utalnak, hogy a király folytatta – névrokonához hasonlóan – a megkezdett utat. Ebben a kontextusban V. Károly fordítási programjai a *translatio studii* eszméjének egy új fázisát jelentik, amiben az uralkodói mecénatúra, a tudás továbbadása és a hatalom áthelyeződése abban fejeződik ki, hogy az uralkodó a latin helyett a tudás új központjának, Párizsnak a nyelvén, franciául kívánta olvasni a korabeli alpműveket. A francia királyt a IV. Károly császárral való kulturális vetélkedés határozottan motiválhatta, azonban a birodalomban virágzó kultusszal ellentétben V. Károly udvarában ez a tisztelet inkább egyfajta uralkodói modellként értékelhető. Bölcs Károly Nagy Károlyra elsősorban nem a csatákban győztes vagy egyházvédelmező császár ideálképeként tekintett, mivel a francia király szeme előtt a bölcsesség mintaképei lebegtek. Az a 14. századi közeg, melynek egyik ékes példája volt V. Károly uralma, Nagy Károlyt olyanná formálta át, amilyennek őt látni kívánták: leginkább *bölcs és művelt* uralkodóvá.

Hivatkozott irodalom

AUTRAND 1994

Autrand, Françoise: *Charles V.* Paris: Fayard, 1994.

AVRIL 1968

Avril, François: *La Librairie de Charles V, exposition à la Bibliothèque Nationale.* Paris: Bibliothèque nationale, 1968.

BARON-AVRIL-CHAPU 1981

Baron, Françoise – Avril, François – Chapu, Philippe (éd.): *Les fastes du Gothique: le siècle de Charles V.* Paris: Galeries nationales du Grand Palais, 1981.

BENNERT 2001

Bennert, Uwe: Les décors de résidences. In: Frédéric Pleybert – Arnaud Alexandre (éd.): *Paris et Charles V: arts et architecture.* Paris: Action Artistique de la Ville de Paris, 2001, 138–150.

BLANCHARD 1997

Blanchard, Joël: “Vox poetica, vox politica”: The Poet’s Entry into the Political Arena in the Fifteenth Century. In: Renate Blumenfeld-Kosinski – Kevin Brownlee (eds., transl.): *The Selected Writings of Christine de Pizan.* New York: Norton, 1997, 362–371.

BLOCH 2005

Bloch, Marc: *Gyógyító királyok.* Budapest: Osiris Kiadó, 2005.

BRUCKER 1994

Brucker, Charles (éd.): Denis Foulechat: *Le Policratique de Jean de Salisbury (1372).* Genève: Droz, 1994.

BYRNE 1981

Byrne, Donal: Rex imago Dei: Charles V of France and the *Livre des propriétés des choses.* In: *Journal of Medieval History* 7 (1981), 97–113.

CANNING 2002

Canning, Joseph: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450.* Budapest: Osiris Kiadó, 2002.

CAZELLES 1982

Cazelles, Raymond: *Société politique, noblesse et couronne sous les règnes de Jean le Bon et Charles V.* Genève: Droz, 1982.

CONTAMINE 1975

Contamine, Philippe: *L’Oriflamme de Saint-Denis aux XIVe et XVe siècles. Étude de symbolique religieuse et royale.* Nancy: Annales de l’Est, 1975.

⁷¹ Robert Folz úgy jellemezte IV. Károly Nagy Károly-tiszteletének jellegét, hogy mindenekelőtt a kultusz múltjára koncentrált, és reprezentációjában nem vonatkoztatta azt aktuálpolitikai eseményekre. Folz 1973: 465.

⁷² Delachenal 1910–1920: III, 184; Žůrek felhívja a figyelmet, hogy az említett szentek a *Le songe du verger*-ben is fellelhetők. Žůrek 2014: 169.

CONTAMINE 1984

Contamine, Philippe: À propos du légendaire de la monarchie française à la fin du Moyen Âge: le prologue de la traduction par Raoul de Presles de la *Cité de Dieu* et son iconographie. In: *Texte et image. Actes du Colloque international de Chantilly (13 au 15 octobre 1982)*. Paris: Les Belles Lettres, 1984.

COOPLAND 1969

Coopland, G. W. (ed.): Philippe de Mézières: *Le songe du vieil pèlerin*. I-II. Cambridge: University Press, 1969.

CSERNUS 1999

Csernus Sándor: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999.

DANIEL 2014

Daniel, Catherine: Le livre et l'exercice du pouvoir: culture livresque du monarque et symbole politique de la bibliothèque royale. In: Karin Ueltschi (ed.): *L'univers du livre médiéval. Substance, lettre, signe*. Paris: Honoré Champion, 2014, 73–92.

DELACHENAL 1909–1931

Delachenal, Roland: *Histoire de Charles V*. I–V. Paris: Picard, 1909–1931.

DELACHENAL 1910–1920

Delachenal, Roland (éd.): *Chronique des règnes de Jean II et de Charles V*. I–IV. Paris: Laurens, 1910–1920.

DELISLE 1907

Delisle, Léopold: *Recherche sur la librairie de Charles V*. I–II. Paris: Champion, 1907.

DELOGU 2008

Delogu, Daisy: *Theorizing the Ideal Sovereign. The Rise of the French Vernacular Royal Biography*. Toronto: University of Toronto Press, 2008.

EINHARD 1901

Einhard: *Nagy Károly élete*. Budapest: Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1901.

FÁBIÁN 2017

Fábián Laura: Egy 14. századi új Salamon: V. (Bölcs) Károly francia király. In: Fábián Laura – Uhrin Dorottya – Farkas Csaba – Ribi András (szerk.): *Micae Mediaevales VI*. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2017, 67–86.

FOLZ 1967

Folz, Robert: Aspects du culte liturgique de Saint Charlemagne en France. In: Wolfgang Braunfels – Percy-Ernst Schramm (ed.): *Karl der Grosse: Lebenswerk und Nachleben*. IV. Düsseldorf: Verlag L. Schwann, 1967.

FOLZ 1984

Folz, Robert: *Les saints rois du Moyen Âge en Occident (VIe – XIIIe siècles)*. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1984.

FOLZ 1973

Folz, Robert: *Le souvenir et la légende de Charlemagne*. Genève: Slatkine Reprints, 1973.

GABORIT-CHOPIN 1991

Gaborit-Chopin, Danielle (éd.): *Le trésor de Saint-Denis. Exposition du Musée du Louvre, Paris, 12 mars – 17 juin, 1991*. Paris: Bibliothèque Nationale, 1991.

GABORIT-CHOPIN 1996

Gaborit-Chopin, Danielle (éd.): *L'inventaire du trésor du dauphin futur Charles 1363*. Paris: Société de l'histoire de l'art français, 1996.

GUIFFREY 1896

Guiffrey, Jules: *Inventaires de Jean, duc de Berry: 1401–1416*. I–II. Paris: E. Leroux, 1894–1896.

GUENÉE 1993

Guenée, Bernard: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*. Les États. Paris: Presses Universitaires de France, 1993.

HEDEMAN 1984

Hedeman, Anne Dawson: Valois Legitimacy: Editorial Changes in Charles V's *Grandes Chroniques de France*. In: *The Art Bulletin* 66 (1984), 97–117.

HEDEMAN 1991

Hedeman, Anne Dawson: *The Royal Image. Illustrations of the Grandes Chroniques de France 1274–1422*. Berkeley: University of California Press, 1991.

HOLBROOK 2006

Holbrook, Sue Ellen: The Properties of Things and Textual Power: Illustrating the French Translation of *De proprietatibus rerum* and a Latin Precursor. In: Godfried Croenen – Peter Ainsworth (eds.): *Patrons, Authors and Workshops. Books and Book Production in Paris around 1400*. Louvain–Paris–Dudley, MA: Peeters, 2006, 367–404.

JACKSON 1969

Jackson, Richard A.: The *Traité du sacre* of Jean Golein. In: *Proceedings of the American Philosophical Society* 113 (1969), 305–324.

KELLY 2003

Kelly, Samantha: *The New Solomon. Robert of Naples (1309–1343) and Fourteenth-Century Kingship*. Leiden–Boston: Brill, 2003.

KISS 2015

Kiss Gergely Bálint: A Sainte-Chapelle intézménye és lehetséges magyar kapcsolatai. In: Tóber Márta – Maléth Ágnes (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2015, 127–149.

KLANICZAY 2000

Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.

KOVÁCS 2004

Kovács, Éva: *L'âge d'or de l'orfèvrerie parisienne au temps des princes de Valois*. Dijon–Budapest: Balassi Kiadó, 2004.

KRYNEN 1993

Krynén, Jacques: *L'empire du roi*. Paris: Gallimard, 1993.

LEWIS 1981

Lewis, Andrew W.: *Royal Succession in Capetian France: Studies on Familial Order and the State*. Cambridge–London: Harvard University Press, 1981.

LUSIGNAN 1989

Lusignan, Serge: La topique de la translatio studii et les traductions françaises de textes savants au XIVe siècle. In: Geneviève Contamine (éd.): *Traduction et traducteurs au moyen âge. Actes du colloque international du CNRS organisé à Paris, Institut de recherche et d'histoire des textes les 26–28 mai 1986*. Paris: CNRS, 1989, 303–315.

MAINES 1977

Maines, Clark: The Charlemagne Window at Chartres Cathedral: New Considerations on Text and Image. In: *Spectulum* 52 (1977), 801–823.

MÉRINDOL 1988

Mérindol, Christian de: Nouvelles observations sur la symbolique royale à la fin du Moyen-Age. Le couple de saint Jean-Baptiste et de sainte Catherine au portail de l'église de la chartreuse de Champmol. In: *Bulletin de la société nationale des antiquaires de France* (1988), 288–302.

MORANVILLÉ 1903

Moranvillé, H.: *Inventaire de l'orfèvrerie et des joyaux de Louis Ier, duc d'Anjou*. Paris: E. Leroux, 1903.

MORRISSEY 1997

Morrissey, Robert: *L'empereur à la barbe fleurie. Charlemagne dans la mythologie et l'histoire de France*. Paris: Gallimard, 1997.

NEPOTE 1985

Nepote, Jacques: Le Traité du sacre de Jean Golein 1364. In: *Le sacre des rois. Actes du Colloque international d'histoire*

sur les sacres et couronnements royaux (Reims, 1975). Paris: Les Belles Lettres, 1985, 217–223.

O'MEARA 2001

O'Meara, Carra Ferguson: *Monarchy and Consent. The Coronation Book of Charles V of France*. London: Harvey Miller, 2001.

RIBÉMONT 1999

Ribémont, Bernard (éd.): *Le Livre des propriétés des choses. Une encyclopédie au XIVe siècle*. Paris: Stock, 1999.

RICE 1958

Rice, Eugene F.: *The Renaissance Idea of Wisdom*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1958.

RICHARZ 2005

Richarz, Michael: Prudence and Wisdom in Christine de Pizan's *Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V*. In: Karen Green – Constant J. Mews (eds.): *Healing the Body Politic. The Political Thought of Christine de Pizan*. Turnhout: Brepols, 2005.

SANDRON 2001

Sandron, Dany: Le roi et les églises. In: Frédéric Pleybert – Arnaud Alexandre (éd.): *Paris et Charles V: arts et architecture*. Paris: Action Artistique de la Ville de Paris, 2001, 91–104.

SAUVAL 1724

Sauval, Henri: *Histoire et recherches des Antiquités de la ville de Paris*. Reproduction en offset de la première édition (Paris, 1724), I–III. Paris: Éditions du Palais-Royal, et Genève, Minkoff Reprint, 1974.

SELÁF 1999

Seláf Levente: Nagy Sándor és a trójaiai a burgundi irodalomban. In: *Aetas* 15 (1999), 95–122.

SHERMAN 1969

Sherman, Claire Richter: *The Portraits of Charles V of France (1338–1380)*. New York: New York University Press, 1969.

SHERMAN 1971

Sherman, Claire Richter: Representations of Charles V of France (1338–1380) as a Wise Ruler. In: *Medievalia et Humanistica* 2 (1971), 83–96.

SHERMAN 1995

Sherman, Claire Richter: *Imaging Aristotle: Verbal and Visual Representation in Fourteenth-Century France*. Berkeley: University of California Press, 1995.

ŠMAHEL 2014

Šmahel, František: *The Parisian Summit, 1377–78. Emperor Charles IV and King Charles V of France*. Prague: Karolinum Press, 2014.

SOLENTE 1969

Solente, Suzanne (éd.): *Le Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V.* Paris, Honoré Champion, 1977 [eredeti kiadás: Paris: Honoré Champion, 1936].

SPIEGEL 1971

Spiegel, Gabrielle Michele: The Reditus ad Stirpem Karoli Magni: A New Look. In: *French Historical Studies* 7 (1971), 145–174.

TABURET-DELAHAYE 2004

Taburet-Delahaye, Élisabeth (éd.): *Paris, 1400. Les arts sous Charles VI.* Paris: Fayard- Réunion des Musées Nationaux, 2004.

TESNIÈRE 2001

Tesnière, Marie-Hélène: La Librairie modèle. In: Frédéric Pleybert – Arnaud Alexandre (éd.): *Paris et Charles V: arts et architecture.* Paris: Action Artistique de la Ville de Paris, 2001, 225–233.

TESNIÈRE 2009

Tesnière, Marie-Hélène: Livres et pouvoir royal au XIVe siècle. In: István Monok (éd.): *De Bibliotheca Corviniana. Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 251–264.

UHRIN 2016

Uhrin Dorottya: Szent Katalin mint az uralkodók patrónusa. In: Fábrián Laura – Gál Judit – Haraszti Szabó Péter – Uhrin Dorottya (szerk.): *Micae Mediaevales V.* Budapest: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2016, 243–262.

VAUCHEZ 1991

Vauchez, André: Saints admirables et saints imitables: les fonctions de l'hagiographie ont-elles changé aux derniers siècles du Moyen Âge? In: *Les fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe – XIIIe siècle). Actes du colloque de Rome (27–29 octobre 1988).* Rome: École Française de Rome, 1991, 161–172.

WHITELEY 2001

Whiteley, Marie: Lieux de pouvoir et résidences royales. In: Frédéric Pleybert – Arnaud Alexandre (éd.): *Paris et Charles V: arts et architecture.* Paris: Action Artistique de la Ville de Paris, 2001, 105–137.

WILLIAMS 2004

Williams, Steven J.: Giving Advice and Taking It: The Reception by Rulers of the Pseudo-Aristotelian Secretum Secretorum as a Principis Speculum. In: Carla Casagrande – Chiara Crisciani – Silvana Vecchio (eds.): *Consilium. Teorie e pratiche del consigliare nella cultura medievale.* Florence: Edizioni del Galluzzo, 2004, 139–180.

ŽŮREK 2014

Žůrek, Václav: *L'usage comparé des motifs historiques dans la légitimation monarchique entre les royaumes de France et de Bohême à la fin du Moyen Âge: instrumentalisation des motifs historiques dans la légitimation monarchique (comparaison franco-tchèque).* (PhD disszertáció.) Paris: EHESS, 2014.

FÁBIÁN LAURA

**Nagy Károly mint modell és védőszent
a 14. századi francia királyi udvarban**

Tanulmányomban Nagy Károly kultuszát vizsgálom a 14. századi francia királyi udvarban, V. (Bölcs) Károly (1364–1380) idején. V. Károly uralkodása a kultúra és a művészetek támogatásával és a francia szentek közül elsősorban Szent Lajos kultuszának felkarolásával kapcsolódott össze. Ezzel szemben Nagy Károly kultusza a Francia Királyságban csekélyebb és eltérő jellegű volt, mint a Német-római Birodalom területén, mivel már a szentté avatása is problémákat vetett fel: I. (Barbarossa) Frigyes császár 1165. december 29-én III. Paszkál ellenpápával kanonizáltatta, azonban ezt a Szentszék soha nem ismerte el. Valójában csak V. Károly regnálása idején, a 14. század második felétől mutatható ki hagyományos értelemben vett kultusza a francia területen, de ez is csupán a király szűk udvari miliőjére terjedt ki. Utóda, VI. (Őrült) Károly (1380–1422) idején a kultusz ugyan veszített korábbi lendületéből, de nem szakadt meg teljesen. Elengedhetetlen megjegyezni, hogy V. Károly nagybátyjánál, IV. Károly német-római császárnál (1355–1378) Nagy Károly kultusza látványosabb méreteket öltött, de ennek jellege eltért a francia hagyománytól.

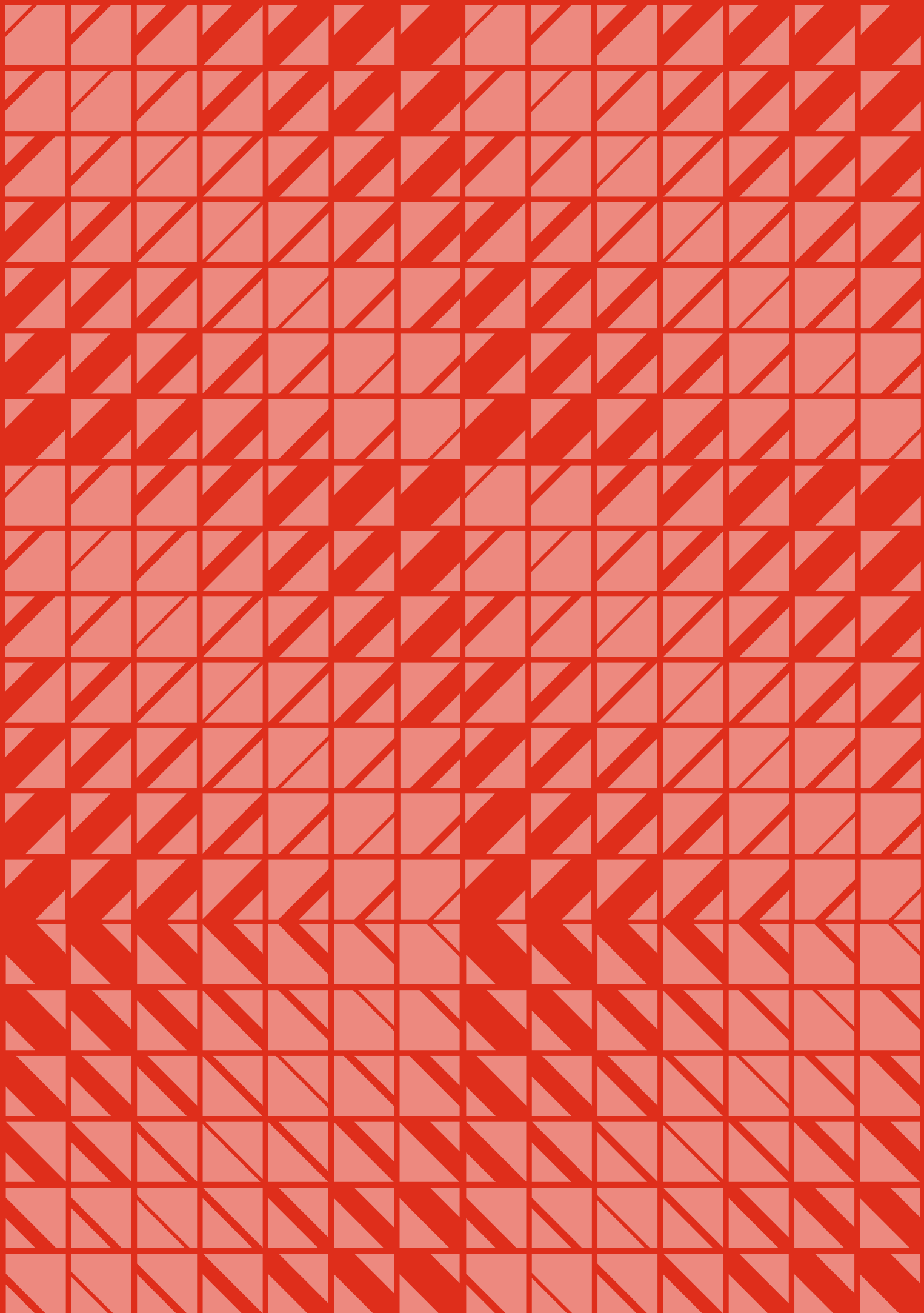
A francia udvarban készült művek, úgy mint az *Értekezés a felszentelésről* Jean Goleintől vagy az 1378-as *Songe du vergier*, illetve a *Koronázási könyv* is Nagy Károly szerepének fontosságát tanúsítja. Az udvari irodalmon kívül fontos ikonográfiai forrás az V. Károly által megrendelt jogar, melyen Nagy Károly szobra mellett a hozzá fűződő Szent Jakab-legendákat ábrázolták, valamint a *Koronázási könyv*ben hangsúlyos elem a Nagy Károlyhoz kapcsolódó legendás hadilobogó, az *oriflamme* ábrázolása. Tanulmányomban többek között arra keresem a választ, hogy milyen források tanúsítják Nagy Károly kultuszának késő középkori fellendülését a francia királyi udvarban, mivel magyarázható és milyen jellegzetességek társultak hozzá.

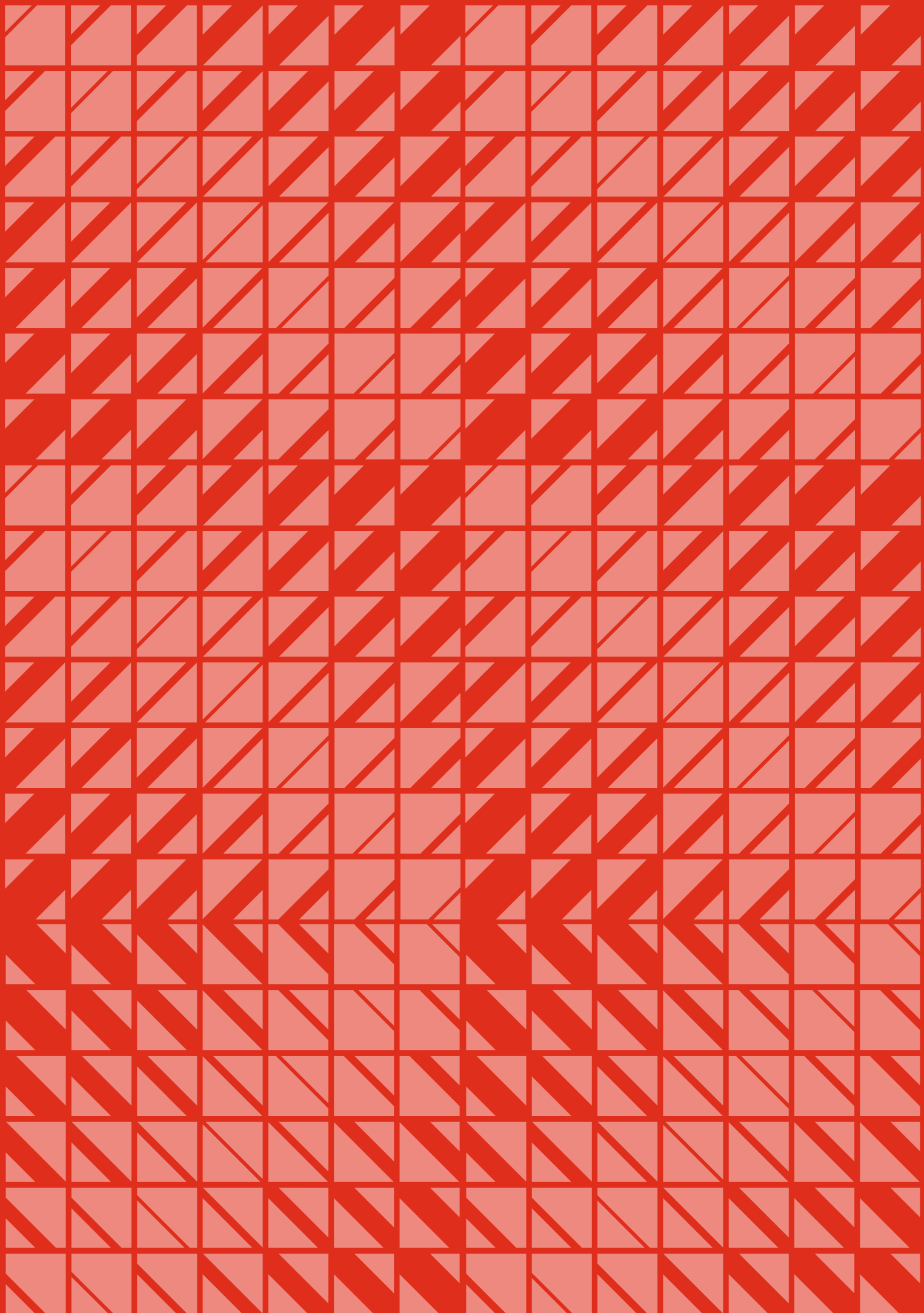
LAURA FÁBIÁN

**Charlemagne as model and patron saint
in the 14th century French royal court**

I discuss the cult of Charlemagne in the 14th century French royal court, during the time of Charles V (the Wise) of France (1364–1380). The reign of Charles V is well-known for patronising culture and the arts and supporting the cult of primarily Saint Louis out of the French saints. Whereas cult of Charlemagne in the Kingdom of France was minor and of different nature than in the Holy Roman Empire, since his canonisation already raised questions: Emperor Frederick I (Barbarossa) made Antipope Paschal III canonise him on December 29, 1165, however, it was never recognised by the Church. In reality, there is evidence of his cult in traditional sense in French territories only during the reign of Charles V, i.e. from the second half of the 14th century, but even this was limited to the king's narrow circle in the court. During the time of his successor, Charles VI (the Mad) (1380–1422), the cult lost its earlier significance, but was not broken off entirely. It is essential to note that in the court of Charles IV Holy Roman Emperor (1355–1378), uncle of Charles V, the cult of Charlemagne had grown to a more spectacular size, although its characteristic differed from the French traditions.

Works composed in the French court, like Jean Golein's *Traité du sacre* or the *Songe du vergier* from 1378, and the *Coronation Book* show the importance of the role of Charlemagne. In addition to the court literature, the sceptre, ordered by Charles V, serves as important iconographical source, since beside the sculpture of Charlemagne, the legends of Saint James that are connected to him are depicted; moreover, in the *Coronation Book* the legendary sacred banner connected to Charlemagne, thus the *oriflamme* became an accented element. In my study I am looking for answers regarding the sources that prove the upswing of the cult of Charlemagne in the late Middle Ages in the French royal court, its reasons and the characteristics associated with it.

AZ ALAPFOKÚ OKTATÁS HELYZETE PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYÉBEN A RATIO EDUCATIONIS KIADÁSÁTÓL II. JÓZSEF HALÁLÁIG

- Schramek László, PhD
történész, igazgató
Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
schramek.laszlo@mnl.gov.hu

Bevezetés

A 18. század utolsó harmadát Kelet-Közép-Európában a felvilágosult abszolutizmus korszakának tartjuk, amelyet a felülről irányított, a közrendű lakosság helyzetét javító reformok jellemeztek. Az időszak emblematikus rendeleteként tartjuk számon az 1777-ben kiadott *Ratio Educationist*, amely elsősorban a katolikus iskolák életét szervezte újjá az állam oktatásirányító szerepét megalapozva. Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy az egykori Pest-Pilis-Solt megyében Mária Terézia híres oktatási pátensét követően az iskoláztatás, elsősorban az elemi oktatás milyen helyzetben volt, azaz a modern tanítási rendszer kialakulása milyen alapokról indulhatott ki, majd kitekintünk II. József reformpolitikájának hatásaira is.

Az iskolai hálózat a török kiűzése után Pest megyében rendkívül foghíjas volt. A 17. és 18. század fordulóján a Váci járásban mindössze négy tanító szolgált.¹ A pedagógusok száma természetesen folyamatosan gyarapodott. Az 1741. évi kánoni látogatás a nem túl népes evangélikus egyház tizenhét Pest megyei gyülekezetében mintegy tizenöt tanítót talált. Igaz, közülük egyet éppen felfüggesztettek, mivel egy diákja balesetben elhunyt.²

Az oktatók számának gyarapodása folyamatos volt, 1770/71-ben Pest megyében 186 elemi oktatási intézmény működött.³ Az első magyarországi népszámlálás 1784-ben azonban megyénkben 179 településen 177 iskolát talált 209 tanítóval, ami azt jelzi, hogy a törvényhatóság a többi vármegyéhez képest az iskolákkal jobban ellátottak közé tartozott. Huszonegy oktatási intézmény kettő, sőt egy-egy iskola három, négy és öt tanítóval működött.⁴ Most már eldönthetetlen, hogy a korabeli felmérések voltak-e pontatlanok, vagy valóban az iskolák száma csökkent bő egy évtized elteltével. A tanodák számának vélelmezett csökkenése meghökkentő, ezért a kérdést alaposan meg kell vizsgálnunk. A ránk maradt források az intézményrendszer felekezeti bontását teszik kézenfekvővé. Először azonban tisztáznunk kell a törvényhatóság népességének vallási viszonyait.

Pest megye demográfiai helyzete

Az első magyarországi népszámlálás 1784-ben 211 várost, községet és pusztát írt össze Pest megyében, mintegy 263 529 lakossal.⁵ A felekezeti arányok pontos tisztázására ez az adatfelvétel nem teremt lehetőséget, mivel erre vonatkozó rovat nem szerepelt népszámlálási nyomtatványon, ezért más forrásokat kell megszólaltatnunk. Az 1774 és 1783 közötti lélekösszeírások szerint a lakosság 63,4%-a vallotta magát katolikusnak, 33,2%-a protestánsnak, 2,3%-a görögkeletinek és mintegy 1%-a zsidónak.⁶ Még pontosabb képet nyerhetünk újabb levéltári dokumentumok vizsgálatával.

A török hódoltság utolsó évtizedeiben a lakosság többsége Pest megyében Kecskemét kivételével protestáns lehetett.⁷ A Rákóczi-szabadságharc utáni első nagy egyházlátogatás alapján Althann Mihály Frigyes váci püspök arra panaszkodott, hogy hívei Pest megyében szórványban élnek, ezért az anyaegyházak és filiák közötti távolságok rendkívül nagyok. A katolikus hit azonban a szerzetesi missziók és plébánosi munka hatására egyre jobban terjedt, az egyházmegyében 1729-ben 455-en rekatolizáltak.⁸ A térítési módszerek között találjuk a lelkészek elhalálozását követően új lelkész kinevezésének tiltását és katolikusok beköltöztetését protestáns községekbe. Így a református közösségekben is megindultak az áttérések. A reformok hatására Migazzi Kristóf 3000 visszatérőről számolhatott be a pápának a váci egyházmegyéből 1785-ben.⁹

A térítő munka mellett a felekezeti átalakulás másik lényeges tényezője a megye újraneépülése volt. E folyamat eredményeként katolikus, protestáns és görögkeleti népesség is új otthonra lelt a megye területén. Ennek egyik példáját Abony mutatja. Ez 1711-ben még tisztán református település volt, 1713-ban fogadta első katolikus telepeseit Pásztórol, majd a következő években jelentős számban érkeztek további családok. Az első plébános kinevezésére 1737-ig kellett várni.¹⁰ A reformátusok száma 1788-ban 685-öt tett ki, ezzel az össznépesség mindössze 14%-ára olvadt.¹¹ Az évtizedeken át tartó változások eredménye

■ 1 Kosáry 1965: 83.

2 EOL Can. Vis. 1. k. 1–22.

3 Fináczy 1899: I. 248, 1. jegyzet.

4 Thirring 1938: 67.

5 Danyi-Dávid 1960: 122. A lakosság számáról eltérő adatot közölnek (272 290 fő) kötetük összesítő táblázatában (50); és Dóka 2008: 298.

6 Óri 2003: 174.

7 Szakály 2001: 520.

8 Vanyó 1933: 254–256, 259.

9 Vanyó 1933: 265, 270.

10 VPKL C 1. HD 3–4.

11 Danyi-Dávid 1960: 118; DREL 1-a. 5. k. 321–333.

az 1780-as években válik láthatóvá. A nemesi közgyűlés 1784-ben készített egy összesítést a megye felekezeti viszonyairól,¹² majd 1786-ban a Pesti Evangélikus Esperesi Kerület és a Dunamel-leki Református Egyházkerület is összeírta híveinek létszámát.¹³

1. táblázat: Pest-Pilis-Solt megye 1784. évi lakosságának vallási összetétele a megyehatóság összesítése alapján

felekezet	lélekszám
katolikus	123 687
protestáns	84 306
nem egyesült görög	5010
zsidó	1941
összesen	214 944

A megyei hivatal adatai szerint a katolikusok aránya 57,54%-ot, a protestánsoké 39,22%-ot, az ortodoxoké 2,33%-ot és a zsidóké 0,91%-ot tett ki. Az összeírás sajnos csak korlátozottan használható, mivel a megye népessége ebben az esztendőben 263 529 fő volt, tehát az összeírás bő ötvenezer lakos hovatartozásáról hallgat.

A protestáns egyházak felmérése 101 településre terjedt ki, ahol 25 207 evangélikus és 70 273 református élt, összlétszámuk így 95 480 fő volt. Az előbbieket tehát az 1784. évi lakosság 9,56, utóbbiak 26,66%-át tették ki. Együttes arányuk is csupán a népesség 36,22%-át érte el. A fentebbi töredékes adatsorok egyaránt 2,3%-ra becsülték az ortodoxok és 1% körülire a zsidóság arányát, tehát a katolikusok száma Pest megye népességének 60%-a körül mozgott.¹⁴

Túlnyomóan református népesség jellemző a Szentendrei-szigeten, valamint a Gödöllői-dombság egyes területein (Veresegyház, Szada, Gödöllő), továbbá a Duna mentén Alsónémedi vonalától Uszódig. Régi gyülekezeteik szigetszerűen többséget képeztek továbbá Monor, Gomba, Pánd, Szentmártonkóta és Gyömrő községekben, valamint Cegléd és Nagykovács mezővárosokban.¹⁵ Számottevő evangélikus tömb szintén a Gödöl-

lői-dombságban jött létre Hévízgyörk és Csővár között, Aszód központtal. Luther Márton követői a pesti elővárosok közül Cinkotán, Csíktarcsán és a mai Rákoskeresztúron alkottak többséget. Az alföldi régióban már csupán egy-egy településen haladta meg arányuk az 50%-ot. (Bénye, Pilis, Alberti, Irsa, Harta, Kiskőrös). Speciális települést képezett Soltvadkert, ahol az evangélikusok és reformátusok együttesen alkottak többséget.¹⁶ Az elemi iskolák helyzetét az alábbiakban a felekezetek számarányát követve vizsgáljuk meg.

Katolikus iskolák

Mária Terézia uralkodásának utolsó évében Pest megye területe négy püspökséghez tartozott. A Pilisi járás csaknem egésze a székesfehérvári püspökség részét képezte. Óbuda és Szentendre környéke tartozott az esztergomi érsekséghez. E két plébánia a székesfehérvári püspökség megalapítása előtt (1777) exempt plébániaként ékelődött a veszprémi püspökség területébe. A Duna bal partján elhelyezkedő területek nagyobbik hányada a váci püspökök, a Solti járás déli fele pedig a kalocsai érsek joghatósága alatt állt. Az alábbiakban a katolikus oktatási intézmények helyzetét az 1. sz. függelékben szereplő adatok és ott felsorolt források felhasználásával ismertetjük. A székesfehérvári egyházmegye 38 Pest megyei települést foglalt magába. Ezek közül négyben nem tevékenykedett katolikus iskolamester. A váci püspökséghez a megye 97 települése tartozott, ezek közül 26 községben nem találunk katolikus tanítót. További három településen pedig iskola célját szolgáló helyiség nem állt a gyermekek rendelkezésére. Az 1782–1785 közötti kánoni látogatás jegyzőkönyvei bepillantást engednek az oktatói kar összetételébe. Megismerhetjük a tanárok korfáját és idegennyelvi ismereteit. Mintegy 43 település 52 pedagógusának adatait vizsgálhatjuk. Három településen tanított egynél több tanító. Vácott hat, Cegléden négy fős tantestület oktatta a nebulókat; Kerepesen pedig egy fő segítőként dolgozott.

A következő diagram alapján látjuk, hogy a tanári gárda derékhadát a 30-as korosztály képviselte. A pályakezdő huszonévesek és negyvenesek hasonló számban álltak a nevelés szolgálatában. Az ötvenes generációt pedig mindössze két fő

¹² MNL PML IV. 1-e. 1784. 03. 23. No. 19.

¹³ EOL PEK ir. D/8; DREL A 1-a. 5. k. 321–333.

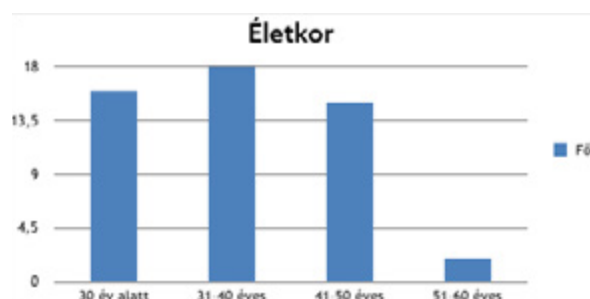
¹⁴ Schramek 2017: 35.

¹⁵ Danyi-Dávid 1960: 118–122; DREL A 1-a. 5. k. 321–333.

¹⁶ Danyi-Dávid 1960: 118–122; EOL PEK ir. D/8.

képviselte. A legidősebb, 60 éves tanár Bugyi községben szolgált, azonban az ötven éven felülieket ekkor korosnak tartották. Az 54 éves kerepesi iskolamester mellett már négy éve egy segítő tevékenykedett feltehetően azzal a céllal, hogy átvegye a hivatalát.

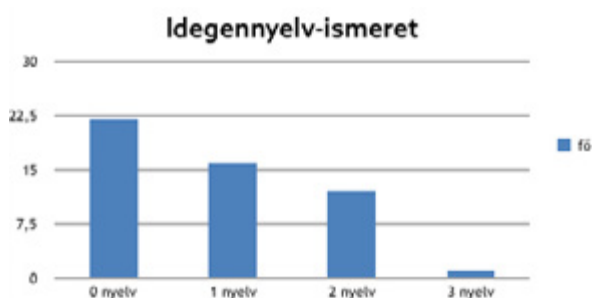
A legfiatalabb tanítók Vácott oktattak húsz és huszonegy évesen. Ha ezt túl fiatalnak tartanánk, akkor jusson eszünkbe, hogy még az 1970-es évek Magyarországon is előfordultak képesítés nélküli, érettségizett 18 éves tanítók. A püspöki székvárosban egyébként egy hat fős tanítói gárda oktatta a gyermekeket. Tehát itt a fiatalok mellett tapasztalt kollégák segíthették a pályakezdést.

1. diagram: Elemi iskolai tanárok korfája Pest megye váci püspökséghez tartozó területén (1782-1785)

Ami a képesítésüket illeti, az idegen nyelvek oktatásának szükségessége felmerült már a kortársak között is. Az 1778-ban Budán tartott oktatásügyi tanácskozás résztvevői javasolták, hogy a gyerekek legalább egy nyelvet – lehetőség szerint a németet – sajátítsák el.¹⁷ A nyelvtanítás elemi iskolai megindításáról tudomásunk nincs, a tanítók tehát idegen nyelvi ismereteiknek közvetlen hasznát nem vehették, leszámítva a vegyes lakosságú helységeket, ahol ez megkerülhetetlen volt a hivatás betöltéséhez. Az idegen nyelvekben való jártasság mégis mutathatja egy tanító szellemi felkészültségét.

Az 51 oktató közül mintegy 22-en kizárólag anyanyelvükön beszéltek. Tizenhatan legalább egy nyelvet bírtak valamilyen szinten. Tizenkét fő legalább alapfokon két idegen nyelvet ismert, egy váci pedagógus pedig hármat. Ezek a számok azt mutatják, hogy az idegen nyelvek széles körű tanításának alapjai hiányoztak.

2. diagram: Katolikus oktatók idegen nyelvi ismeretei Pest megye váci püspökséghez tartozó területén

A korabeli általános képzettségi elvárás sem volt magas, mindössze egy úgynevezett normális iskolát kellett elvégezniük, azaz olyan intézményt, ahol ellenőrzött tanrend szerint folyt az oktatás és a tanítók célzott felkészítése. A váci egyházmegyében az 1780-as években mindössze négy községben (Kóka, Zagyvarékas, Pereg és Soroksár) találunk ilyen oktatót. A Cegléd és Vác mezővárosokban ekkor már működő úgynevezett nemzeti iskolák azonban már nem szerepelnek az összesítésben.

Mintegy húsz település tartozott a kalocsai érsekséghez a 18. század utolsó évtizedeiben. Ezek közül tizenhatban foglalkozott tanító a fiatalokkal. A legifjabb pedagógus mindössze húsz, a legidősebb ötven esztendő volt. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből Kalocsa kimaradt. Az elemi ismereteket itt is oktatták, valószínűleg az 1765-ben alapított Piarista Gimnáziumban.¹⁸ A három egyházmegye területén mintegy 121 elemi iskola működött II. József uralkodásának első felében. A katolikus felekezeti oktatás többszintű volt. Vácott, Kecskeméten, Pesten és Kalocsán a piarista rend gimnáziumokat tartott fenn. Budán királyi akadémia, majd egyetem szolgált a tanulni vágyó ifjúságot.¹⁹ II. József uralkodásának kezdetéig Vácott a bécsi Theresianum nevét és mintáját követő konviktusban kaptak kimagasló képzést a nemesi fiatalok piarista szerzetesektől. Az intézményt az uralkodó 1784-ben oszlatta fel.²⁰

Református iskolák

A protestáns egyházak rendkívül komoly figyelmet fordítottak a gyermekek intézményi keretek közötti nevelésére. A legtöbb anyaegyházban tanító is tevékenykedett a lelkészek mellett, sőt

¹⁷ Mészáros 1984: 42.

¹⁸ Kosáry 1996: 416; Finácsy 1899: I. 148.

¹⁹ MNL PML IV. 1-d. 87/1776.

²⁰ Pallmann 1914: 76.

iskolamesterek a kisebb közösségekben is előfordultak. A református egyház vonatkozásában eddig mégis súlyos forráshiánnyal küszködünk. Mária Terézia uralkodásának végén 42 városban és községben volt református lelkész.²¹ Feltételezhetjük, hogy legalább e helységekből az elemi oktatást is biztosíthatták a gyermekek részére. Az újonnan alakuló leányegyházakban is többször kérelmezték saját felekezetüknek megfelelő tanító alkalmazását.²²

II. József uralkodásának végén 1788-ban egy rendkívül széles alapokon álló, többszintű református iskolarendszer figyelhető meg Pest megyében. Az alapfokú oktatás szintjét a falusi iskolák képezték. 59 település református diákjai látogatták az iskolákat, mintegy 6030 gyermek részesült iskolai képzésben a Dunamelléki Református egyházkerület kimutatása szerint. E helységek közül mindössze háromból, Kísszentmihályról, Dunabogdányból és Rádból hiányzott az iskola.

2. táblázat: A Pest megyei református iskolák tanulói összlétszáma 1786-ban (DREL A 1-a. 5. k. 98-105.)

	fiú		lány		összesen	
iskolába jár	3391	50,25%	2639	43,28%	6030	46,94%
iskolába nem jár	3357	49,75%	3459	56,72%	6816	53,06%
összesen	6748	100%	6098	100%	12 846	100%

A fiúk valamivel több mint fele, a lányoknak csupán 43 százaléka látogatta az oktatási intézményeket.

Az oktatás következő szintjét öt kisebb kollégium képezte, amelyek *magister primariusait* a debreceni kollégiumból kérték ki.

3. táblázat: Pest megye nagyobb református iskoláinak tanulói létszáma 1786-ban (DREL A 1-a. 5. k. 75.)

település	tanulók száma	tanulók felekezeti megoszlása
Cegléd	559	többségben a reformátusok
Dunapataj	270	sokkal több a református
Solt	208	csaknem mind református
Dunavecse	221	csaknem mind református
Monor	183	hozzávetőleg fele katolikus és fele református

A református felekezet két nagy múltú, tekintélyes iskolával rendelkezett Nagykőrösön és Kecskeméten, amelyekben debreceni diákok tanítottak. Ezekben hittan mellett latin szépírók szövegeinek feldolgozását, német nyelvet és számolást oktattak.

4. táblázat: Pest megyei református felső iskolák hallgatói létszáma

település	tanulók száma	tanulók felekezeti megoszlása
Kecskemét	864	sok a katolikus diák
Nagykőrös	786	nagyon kevés katolikus

A tanulók száma a két legnagyobb kollégiumban meghaladta az 1600-at, és a második vonal iskoláiban is 1441 főt tett ki. A felmérés tanulságaként megfogalmazhatjuk, hogy a más vallású diákokat nem szorították ki ezekből az intézményekből, mivel Kecskeméten és Monoron is tekintélyes számú katolikus vett részt az oktatásban.

²¹ DREL A 1-a. 4. k. 240. Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Pánd, Gomba, Abony, Tószeg, Ókéske, Dömsöd, Ráckeve, Makád, Szigetszentmiklós, Izsák, Tass, Dab, Szalkszentmárton, Dunavecse, Apostag, Solt, Dunapataj, Ordas, Uszód-Harta-Foktó, Gyón, Dabas, Ócsa, Palota, Fót, Monostor, Pócsmegyer, Tótfalu, Gödöllő, Pécel, Csaba, Gyömrő, Monor, Szeremle, Csanád, Bogyzsló, Tinnye, Tök, Páty, Bia.

²² Kiss 2018: 24–25, 41–46.

Az elemi iskolai tanárok felkészültségéről nem rendelkezünk átfogó ismeretekkel, csupán szórványadatokkal a Vértesi kerületből. A Tök községben tanító Takáts János valószínűleg már kiégett, mivel az egyházkerületben úgy jellemezték, hogy „jól lakott az oskolaporról.” Az Óbudán tevékenkedő Patai Benjámin – a leírás szerint – öreg, tudatlan, és szívesen töltötte inkább násznagysággal az idejét. Ezzel szemben Páty és Tinnye tanítói megfelelően látták el feladatukat.²³

Evangélikus oktatási intézmények

Az evangélikusok is elkészítették hallgatóik összeírását 1786-ban. Egyházuk iskoláiba mintegy 64 település 1980 gyermeke járt.

Az adatsor lehetővé teszi, hogy összevegyük a központok és leányegyházak helyzetét. Az előzetes várakozásoknak megfelelően a nagy központokban lényegesen többen jutottak el az oktatási intézményekbe, mint az esetleg iskolát és tanítót nélkülöző leányegyházak esetében. Az ottani 55%-os iskolalátogatási arány kifejezetten jónak tűnik annak fényében, hogy 1780 körül Bécsben a gyermekek kétharmada vett részt az oktatásban, Grazban csupán a 30%-uk.²⁴

Okkal vetődik fel a kérdés, hogy azokban a filiákban, ahol helyi tanító tevékenkedett, hasonlóan alacsony volt-e a gyermekek iskolalátogatási aránya vagy más helyzettel szembesülünk. Az evangélikus leányegyházak közül négy: Hévízgyörk, Mende, Csíktarcsa és Keresztúr rendelkezett tanárral. Előbbi két településen az evangélikus

5. táblázat: Pest megyei evangélikus iskolák tanulói összlétszáma 1786-ban (EOL PEK ir. D/8.)

		<i>fiú</i>		<i>lány</i>		<i>összesen</i>	
<i>anyaegyház</i>	iskolába jár	1021	61,65%	644	48,86%	1665	55,98%
	iskolába nem jár	635	38,35%	674	51,14%	1309	44,02%
	összesen	1656	100%	1318	100%	2974	100%
<i>fília</i>	iskolába jár	179	45,09%	136	36,95%	315	41,76%
	iskolába nem jár	218	54,91%	232	63,05%	450	58,24%
	összesen	397	100%	368	100%	765	100%
<i>összesen</i>	iskolába jár	1200	58,45%	780	46,26%	1980	52,96%
	iskolába nem jár	853	41,55%	906	53,74%	1759	47,04%
	összesen	2053	100%	1686	100%	3739	100%

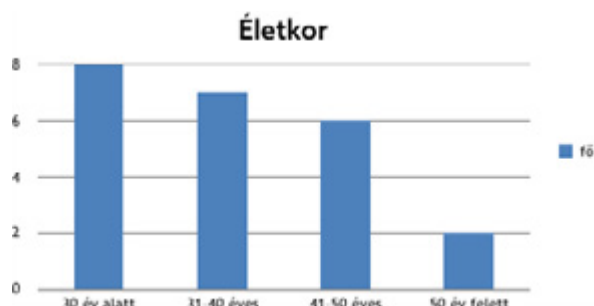
A kimutatások látszólag imponáló pontossággal mutatják a hallgatók létszámát. Azonban rendkívül feltűnő a lányok hiánya. Vagy azzal kell számolnunk, hogy esetükben lényegesen rövidebb iskoláztatási idővel számoltak, vagy azzal, hogy őket egyszerűen nem írták be az iskoláskorú népességbe.

fiúk 12 és 42, a lányok 14 és 21%-a jutott tanintézménybe. Az utóbbi két településen a fiúknál 89 és 67, a lányoknál 73 és 69%-os iskolalátogatási arányt számolhatunk ki. A rendkívül nagy szórás hátterében talán az áll, hogy Menden egy pályakezdő tanító állt szolgálatban, a hévízgyörkiről pedig semmilyen információval nem rendelkezünk. Ezzel szemben Keresztúron és Csíktarcsán két idősebb és talán tapasztaltabb pedagógus foglalkozott a gyermekekkel.

■ ²³ DREL A 1-a. 5. k. 200.

²⁴ Tóth 2005: 187.

A fentebb említett kimutatás lehetőséget teremt arra, hogy megvizsgáljuk 24 evangélikus oktató korfáját és nyelvismeretét.

3. diagram: az evangélikus elemi iskolai tanárok kordiagramja

A katolikus oktatói gárdától eltérően itt a legnépesebb korcsoportot a huszonévesek alkották, majd lassan csökkenő számban következnek a harmincas és negyvenes éveikben járók. A legidősebb, ötvenegy évnél idősebb korosztályt azonban ennél a felekezethnél is csupán két személy képviselte.

A tanítók relatíve alacsony életkora miatt a szakmai gyakorlattal töltött éveik száma is alacsonynak bizonyul. Tizenegy fő kevesebb, mint öt év tapasztalattal rendelkezett, három főnek volt 6–10, kettő-kettőnek 11–15 és 16–20 év rutinja. Huszonegy évnél hosszabb gyakorlattal három személy bírt, és ugyanennyi oktató esetében a vonatkozó adat nem ismert.²⁵ A kéttucatnyi pedagógus közül mindössze egy beszélt egy nyelvet, azaz nem ismert semmilyen idegen nyelvet. Heten egy, tizennégyen pedig két idegen nyelven is elboldogultak. Kettő oktató esetében a nevükön kívül más adat nem áll rendelkezésünkre.²⁶ Az evangélikus felekezet első Pest megyei középfokú oktatási intézménye, egy úgynevezett latin iskola 1787-ben Aszódon kezdte meg a működését.²⁷

Ortodox iskolák

Az ortodox népesség Pest megyében az 1770-es és 1780-as évek fordulóján a lakosság 2,3%-át tette ki.²⁸ A felekezet azonban egy kifejezetten

jól felépített iskolahálózattal rendelkezett a Pilisi járásban. Szentendrén hat tanár szolgálta a gyermekek tanítását. Közülük egy fő latinra oktatta a tanulókat, a többiek szerb nyelvre. A legkiemelkedőbb anyagi megbecsülést a latin ismereteket oktató tanár, Becskereki János élvezte.

Ráckeve az 1710-es évektől működött szerb tanítási intézmény, amelynek 1771-ben mindössze 10 fiú és 5 lány tanulója volt. Szüret idején két hét iskolaszünettel számoltak. Szigetcsépen 1769-ben alapították a helyi iskolát, amelyben a pópa oktatta a gyerekeket. Nagy zsidongásra nem számíthatott, mivel összesen 15 főt tett ki a helyi ortodox közösség nagysága. Pomázon 1761-től kezdődően írást, olvasást és egyházi énekeket, imákat tanítottak a 10 fiúnak és 3 lánynak. Budakalászon 1759 után látogathatták ortodox gyermekek az iskolát, szinte kizárólag télen folyt tanítás a községben. Az iskolának 1771-ben hét tanulója volt. Csobánkán ugyancsak 1761 körül kezdtek szervezett keretek között oktatni a fiatalokat. A tanulók száma 1771-ben 12 fiú és 9 lány volt.

Az ortodox oktatási intézmények közös jellemzője volt a többi felekezethez hasonlóan, hogy a tanítók fizetését a helyi egyházközség biztosította. A tanárok felügyeletét a pópák látták el.²⁹

Izraelita oktatási intézmények

A *Ratio Educationist* követő évtizedben egy izraelita felekezeti intézményről van tudomásunk, amely Óbudán nyitotta meg a kapuit 1784-ben.³⁰ Ebben a tanintézetben mintegy 59 hallgató tanult 1789-ben.³¹ A megye második zsidó iskolájának megalapítására vonatkozó igény nem sokkal később Apostagon született meg.³² Igaz, a területileg illetékes tankerület a kérelmet elhárította, és csupán abban az esetben engedélyezte részükre egy tanító tartását, ha a keresztényekkel közös iskoláztatás bármilyen okból kifolyólag meghiúsul.³³ A tankerület 1789 májusában azonban jóváhagyta egy izraelita iskola alapítását Abonyban.³⁴

II. József reformjai

Az 1780 végén trónra lépő II. József terjesztetni kívánta az írni és olvasni tudást új iskolák megnyi-

²⁵ EOL PEK ir. D/8.

²⁶ EOL PEK ir. D/8.

²⁷ EOL Bányai egyházkerület Pest megyei esperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 3. k. 61.

²⁸ Őri 2003: 171; MNL PML IV. 1-e. 1784. 03. 23. No. 19.

²⁹ MNL PML IV. 1-d. 25/1771.

³⁰ Nagy-Bónis 1975: 193; Kosáry 1996: 481.

³¹ MNL OL C 69. 1789 Distr. Pos. F 18. P. 3. 76v.

³² MNL PML IV. 2. XV. kf. 325/1787. 16v.

³³ MNL PML IV. 2. XV. kf. 2001/1787. 38v.

³⁴ MNL OL C 69. 1789 Distr. Pos. F 73. P. 10; uo. F 73. P. 7. 313r-v.

tásával. Az uralkodó oktatási reformjainak másik lényeges pontját az elemi iskolák átszervezése jelentette. A korábbi egyházközségi fenntartású intézmények működtetői a községi és mezővárosi előjáróságok lettek.³⁵ A folyamat már Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében megindult, amelyet a *Ratio Educationis* publikálása felgyorsított. A királynő haláláig Vácott és Cegléden alakult át az elemi oktatás, mindkét városban egy-egy háromosztályos tanintézmény létesült.³⁶ Az átszervezés sarokköve egy szerződés megkötése volt, amelynek aláírását a tankerületi felügyelők szorgalmazták. E dokumentumokat a helyi bíró és esküdtek mellett a földesúr és a megye megbízottjai, továbbá a tankerületi felügyelő is ellenjegyezték. Ebben rögzítették a települési lakóközösség fenntartási kötelezettségeit.³⁷ Az átszervezett iskola a nemzeti iskola nevet kapta. Az oktatási intézmények e körén belül képezett egy speciális típust az úgynevezett közös iskola. II. József már 1782-ben elrendelte, hogy azokon a településeken, amelyek nem állt iskola, ha újat építenek, akkor felekezeti különbségtétel nélkül mindenkit be kell fogadni a hallgatók közé. Hosszas előkészítő tárgyalások után 1785-ben látott napvilágot egy újabb rendelet. Eszerint, ha egy településen valamely felekezet nem tudott saját oktatási intézményt fenntartani, ott úgynevezett vegyes iskolát kellett létesíteni. Ezekben a tanítást kezdő és záró ima felekezetsemleges szövegű volt, a protestánsokat sértő szövegeket a tankönyvekből kihagyták.³⁸ Az egyházközségek befolyása a tanintézmények életére háttérbe szorult: a tanító kinevezésének és elmozdításának, a tananyag és az alkalmazott módszertan meghatározásának joga ugyanis az állami tanfelügyelőre szállt.³⁹ Az újítások harmadik elemét a német oktatási nyelvvé tétele képezte. A kortársak többsége társadalmi helyzetből függetlenül ebben az erőszakos németesítés eszközét látta. Kazinczy Ferenc, aki ekkor tanfelügyelőként dolgozott a Kassai kerületben, ezzel szemben a műveltség terjesztésének lehetőségét látta meg a szabályozásban.⁴⁰

Pest megye katolikus intézményei egyébként felekezeti különbségek nélkül befogadtak minden tanulót, amit igazol az a körülmény is, hogy a váci püspöki ellenőr 1778-ban megfeddte a mogyoródi tanítót, miszerint állásának elvesztése terhe mellett válogatás nélkül kell tanítania a gyerekeket.⁴¹ A katolikus egyház a változtatások csaknem minden részletét sérelmesnek tartotta II. József uralkodásának végén. Az egyházi előjárók álláspontja szerint a vegyes iskolák tanítói úgy avatkoztak a püspöki és plébánosi joghatóságba, hogy velük semmilyen függelmi viszonyban nem álltak. A német kötelezővé tétele az anyanyelv és a latin háttérbe szorítását eredményezte. A változtatások hatására állítólag a tanulók erkölcsi romlottak, tudásuk megcsappant.⁴² A protestánsok is a reformok ellen foglaltak állást, a közös iskolákban a katolizálás lehetőségét, a régi vagy frissen alapított iskoláik bezárásának veszélyét fedezték fel.⁴³ II. József oktatási reformjai Pest megyében is éreztették hatásukat. Ennek egyik első elemeként a türelmi rendelet kihirdetését követően a protestáns közösségek sorra kérelmezték a tanítók felfogadásának és iskolák építésének engedélyezését.⁴⁴ A folyamodványok elbírálása nem volt mindig gyors, és főleg nem támogató az uralkodó részéről. A soltvadkerti evangélikus és református közösség már 1782 tavaszán kérelmezte egy-egy tanító alkalmazásához a hozzájárulást. Az első vizsgálatot a megye még ugyanazon év nyarán lefolytatta.⁴⁵ Egy újabb helyszíni felmérésre 1784 decemberében került sor. Ez arra világított rá, hogy a helyi katolikus tanító nem tud németül, tehát a kizárólag e nyelvet ismerő református és evangélikus gyerekek tanítására alkalmatlan.⁴⁶ Az uralkodó végül olyan döntést hozott, miszerint a reformátusok csak azzal a feltétellel nevezhetnek ki egy külön tanítót, ha elbocsájtják, amint németül beszélő katolikus oktató érkezik a községbe. II. József a döntését irányelvvé tette a későbbi ügyekre vonatkozóan.⁴⁷ A református közösség ezt követően anyagi támogatásért fordult földesurához, Orczy Lőrinc báróhoz, aki az uralkodói döntésre tekintettel nem vállalta egy

■ 35 Felhő-Vörös 1961: 279.

36 Fináczy 1902: II. 301.

37 Mészáros 1984: 42.

38 Mályusz 1939: 519.

39 Szántó 1978: 277.

40 Mályusz 1939: 534; Soós 2013: 483.

41 VPKL A- A-1-a Libri visitationum 7/1. k. 202.

42 Roskoványi 1856: 456–460.

43 Mályusz 1939: 550–551.

44 Schramek 2017: 42.

45 Kiss 2018: 25, 70.

46 MNL OL C 69. Distr. Budensis 1785. F. 6. P. 1. 1r, 2v.

47 MNL OL C 69. Distr. Budensis 1785. F. 6. P. 12. 36r–37r.

új iskolaépület finanszírozását.⁴⁸ A Dunamelléki Református Egyházkerület 1788. évi felmérése nem talált tanítót a faluban, az evangélikus egyház azonban a jelzett feltételekkel is vállalta az oktatás beindítását, mivel ott már 1786-ban is élt iskolamester.⁴⁹

A kérelmek elutasítása nem általános jelenség. Csíktarcsán 1785-ben engedélyezték az evangélikus iskolamester felvételét, mivel a községben más felekezeti tanító nem szolgált.⁵⁰

Bár a nemzeti iskolák és ezen belül a vegyes iskolák létesítése II. József szívügye volt, ezek működésüket szinte alig tudták megkezdeni. Szentendrán ugyan uralkodói jóváhagyással megerősített szerződés rendelkezett a tanintézet létesítéséről, az építkezés azonban még 1789 májusában sem fejeződött be. Hasonló problémákkal szembesültek a lakosok és a hatóságok Budakeszi, Bag, Császártöltés, Fajsz, Kisvác, Nádudvar, Perbál, Soroksár, Üllő, Üröm, Pilisborosjenő és Zsámbék községekben. Az iskola e településeken vagy egyáltalán nem épült meg, vagy csupán egy tanulószoba állt a gyerekek és a tanár rendelkezésére. Legtöbbször a földesúr nem kívánta az építkezéshez szükséges pénzösszeget folyósítani. Másutt lakóközösség és a tankerület közötti szerződés késedelmes megkötése akadályozta a rendszeres munka folytatását (Rákoscaba, Csobánka, Pilisszántó, Taksony, Visegrád). A bürokratikus nehézségek az újjáalakított iskolák felszerelésének beszerzését gátolták.⁵¹ A vegyes iskola csak Hévízgyörk községben tudta előírászerűen megkezdeni működését.⁵² A vegyes iskolákra vonatkozó szerződéseket 1789 szeptemberére megkötötték Veresegyház, Szada, Bercel, Kiszentmiklós, Váchartyán, Alberti, Cegléd, Zsidó (Vácegres) és Mende településeken is.⁵³

Ráckeven nem valósult meg a vegyes iskola, mivel a kamarai birtok bérlője oly feltételt tartalmazó bérleti szerződést írt alá, miszerint semmilyen jövedelmet nem idegeníthet el, az uradalomra zálogot nem terhelhet rá.⁵⁴

A mezővárosok egy részében (Cegléd és Óbuda) a lányok részére önálló iskola alapítását határozták el, és a tanács kötelezettséget vállalt a felépítésükre, berendezésükre és a pedagógusok fizetésére.⁵⁵ A megye nagyobb mezővárosaiban ugyancsak akadozott az új szellemiségű iskolák fejlődése. Cegléden a 348 iskolás korban lévő katolikus gyerekek még a fele sem látogatta az iskolát.⁵⁶ II. József már 1781-ben elrendelte, hogy Kecskeméten háromosztályos elemi iskolát kell építeni, ahol három pedagógusnak kellett a gyermekeket oktatni. A harmadik, középiskolát előkészítő osztályban egy piarista atyára bízta volna a nevelést.⁵⁷ A kegyes rendi házfőnök az uralkodói akarat érvényesülését még 1789-ben sem tudta biztosítani.⁵⁸

Kalocsán hasonló probléma merült fel, ahol a piaristákra bízott harmadik, az úgynevezett latin iskolát (középiskolát) előkészítő osztály tantermét nem jelölték ki, a tanár nem kezdte meg a munkáját. A kijelölt szerzetes tanár ugyanis megtagadta az engedelmisséget, és inkább Mélykút községben végzett lelkipásztori szolgálatot.⁵⁹ A szerzetesek nem a passzív ellenállás eszközével igyekeztek gáncsolni az uralkodó oktatási reformjait, hanem a renden belüli válságjelenségek tanúi lehetünk. A rendet sújtó anyagi nehézségek és a belső fegyelem meglazulása szinte teljesen szétzilálta a piarista oktatási rendszert.⁶⁰

A II. József alatt bevezetett reformok végrehajtása megkezdődött Pest megyében is az ország más részeihez hasonlóan. A települési igazgatás azonban nem tudott, nem akart mindenütt az új szabályokhoz igazodni. Prónay Gábor pozsonyi tankerületi főigazgató számos mulasztásra hívta fel Szily József Pest megyei alispán figyelmét. Cegléd iskoláját nem látta el a szükséges táblákkal. Jánoshidán a szülők nem vették meg a tankönyveket és papírt gyermekeiknek. Budakeszin a tanító nem kapta meg határidőre járandóságát. Békásmegyeren a szülők nem engedték iskolába gyermekeiket.⁶¹ Itt a probléma a figyelmeztetés

⁴⁸ MNL OL C 69. Distr. Budensis 1785. F. 6. P. 15. 41r-v.

⁴⁹ Ld. a függelék.

⁵⁰ MNL OL C 69. Distr. Budensis 1785. F. 13. P. 4. 10r-v, 20r.

⁵¹ MNL OL C 69. Distr. Pos. 1789 F. 4. P. 16. 29v-33v.

⁵² MNL OL C 69. Distr. Pos. 1789 F. 4. P. 16. 30v.

⁵³ MNL OL C 69. Distr. Pos. 1789. F. 73. P 7. 295r-296r, 305r-306r, 319r-323r.

⁵⁴ Mályusz 1939: 527-528.

⁵⁵ MNL OL C 69. Distr. Pos. 1787 F. 3. P 104. 49r, uo. 1789. F 73. P 7. 324r-325r.

⁵⁶ MNL OL C 69 Distr. Pos. 1789. F. 4. P. 16. 17.

⁵⁷ MNL BKML V. IV. 1504-f. 2. fasc. No. 20. (új jelzet 29/1787). 83.

⁵⁸ MNL OL C 69. Distr. Pos. 1789 F. 16. P. 4, 11, 17.

⁵⁹ Riedel 2012: 416; MNL OL C 69. Distr. Pos. 1789 F 152. P. 7. 13r.

⁶⁰ Riedel 2012: 417-419. A válságjelenséggel Pallmann is részletesen foglalkozik munkájában.

⁶¹ MNL PML IV. 2. XV. kf. 2118/1787. 41r-v.

hatására sem oldódott meg, ezért Margalich János szolgabíró vizsgálatot folytatott. Ennek eredményei szerint a nyolc évesnél idősebb gyerekek a szőlőben dolgoztak szüleikkel, a fiatalabbak pedig nyáron a házra vigyáztak.⁶² Vác városa pedig a tankerület véleményének kikérése nélkül nevezett ki egy oktatót.⁶³

Az oktatás infrastrukturális háttere

Az oktatási intézmények fejlődése, helyzete szempontjából nem mellékes a fenntartó közösség vagy személy meghatározása. Vizsgált korszakunk elején ez a feladat többnyire a települési egyházközségekre nehezedett. Ez azt jelentette, hogy az iskolaépület emelése, annak karbantartása és a tanító fizetésének folyósítása is őket terhelte. Ez alól elvétve találunk kivételeket. Irsa és Üllő községben a földesúr építtette az iskolát, de a község tartotta karban.⁶⁴ Monoron a felújítási költségeket is a földesúr állta, igaz, az iskola ennek ellenére leromlott állapotban volt.⁶⁵ A ráckevei királyi uradalom több településén is

jelentős szerepet játszott a Magyar Kamara vagy az elemi iskola építésében, vagy a tanító fizetésének biztosításában.⁶⁶ A kegyúri jogokat gyakorló Majláth József gróf Törökbálinton járult hozzá a karbantartási költségekhez.⁶⁷

A református és evangélikus felekezetekhez tartozó közösségek a türelmi rendelet kihirdetését követően tudtak számos helyen iskolát alapítani. A tanintézetek építésének és a tanítók eltartásának költségeit kivétel nélkül a lakosok vállalták.⁶⁸ Az ortodox felekezetű tanítók fizetését szintén az egyházközségek állták, olykor elkülönített pénzalapból.⁶⁹ Ez a helyzet alakult át II. József alatt, amikor a nemzeti iskolák települési fenntartásba kerültek.

A legbőbeszédűbb egyházlátogatási jegyzőkönyvek is csupán egy rövid jelzős szerkezetben írták le a korabeli oktatási intézmények helyzetét, miszerint állapotuk jó, közepes vagy elfogadható. Az iskola felszereléséhez az asztalok, padok és székek tartoztak, legalábbis Taksony községben ezeket hiányolták a váci püspökség képviselői. Az épülettel szembeni elvárások közé tartozott, hogy szárazak, tágasak és világosak legyenek.⁷⁰ Hévízgyörkön, Soroksáron, Taksonyban a tanintézet fenntartását szabályozó szerződés szükséges felszereléseként mindezek mellett krétát, szivacsot és tartóállványokat jelölt meg.⁷¹ Veresegyházon ezen kívül tintát is biztosítottak az iskola részére.⁷² A kor iskoláiról maradtak fenn – igaz, csekély számban – képi ábrázolások, elsősorban építészeti tervrajzok, alaprajzok. A soltvadkerti evangélikus iskolát (1. kép) 14 × 4 öl nagyságúnak tervezték (ca. 26,6 × 7,6 m). Ezen a valamivel több, mint 200 m²-en osztozott a tanterem, a pedagógus két szobája és konyhája.⁷³ Az evangélikus egyház 140 iskolás korú fiatalot tartott nyilván a községben.⁷⁴ A beruházás megvalósulása esetén a zsúfoltság tehát itt garantált lett volna. Az építkezés ugyanakkor 1785-ben valószínűleg elmaradt II. József fentebb ismertetett, a protestáns oktató alkalmazását ideiglenesen engedélyező döntései miatt.

1. kép: A soltvadkerti evangélikus iskola tervrajza (MNL PML IV. 1-e. 937/1786.)

⁶² MNL PML IV. 2. XV. kf. 2632/1788. 57r.

⁶³ MNL PML IV. 2. XV. kf. 7980/1789. 247r.

⁶⁴ VPKL A-1-a. Libri visitationum 8/1. k. 486, 463.

⁶⁵ VPKL A-1-a. Libri visitationum 8/1. k. 476.

⁶⁶ Ráckeve, Szigetbecse: SzfvPL No. 5072. 1. k. 34.

⁶⁷ SzfvPL No. 5072. 1. k. 83.

⁶⁸ Majosháza, Soltvadkert, Foktó: Kiss 2018: 24–26.

⁶⁹ MNL PML IV. 1-d. 25/1771.

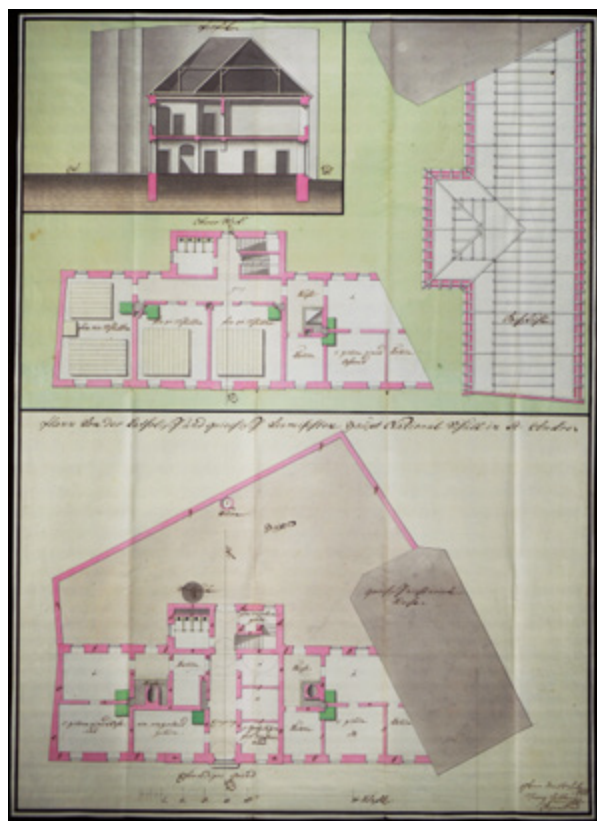
⁷⁰ VPKL A-1-a. Libri visitationum 8/1. k. 950–951.

⁷¹ MNL OL C 69. Distr. Pos. 1788. F 128. P. 1. 1r, 4r, 10r.

⁷² MNL OL C 69. Distr. Pos. 1789. F 73. P. 7. 293. r.

⁷³ MNL PML IV. 1-e. 937/1786.

⁷⁴ EOL PEK ir. D/8.

2. kép: A szentendrei vegyes iskola tervrajza (MNL OL C 69. Distr. Pos. 1787. F 16. P. 22. 270v.)

Óbudán már 1781-ben két tantermes elemi iskolát terveztek, amelyben a lányokat és fiúkat elkülönítetten tanították volna.⁷⁵ Az elemi iskolák eltérő adottságok között működtek. Óbudán az 1787/88. tanévben két osztályban mintegy 303 tanuló látogatta a katolikus népiskolát. A lányok részére itt külön iskola létesült.⁷⁶ Ekkoriban itt már egy újabb iskolát terveztek, három tanteremmel, amelyből egyet a zsidó közösség rendelkezésére bocsátottak volna.⁷⁷

Szentendréről több iskolai tervrajz is fennmaradt szinte sértetlen állapotban. Itt már 1779-ben is

háromosztályos iskolát kívántak építeni, amelyből egyet az ortodoxoknak tartottak fenn.⁷⁸ Egy évvel később mind a katolikus, mind a görögkeleti felekezet részére új iskolát akartak nyitni. Közös jellemzőjük volt, hogy a lányok és fiúk számára szegregált osztállyal számoltak.⁷⁹ A legméretesebb, 284 tanulót befogadó iskolát 1787-ben tervezték meg a Duna-parti mezővárosban (2. kép).⁸⁰ Az épület bőven elegendőnek bizonyult volna az 1789. évi 146 tanuló részére,⁸¹ ám az vajmi kicsi lehetett az 1787-ben nyilvántartott 528 (269 ortodox és 259 katolikus) tanköteles gyermek számára.⁸² A kivitelezési munkák végül elmaradtak, mivel 1779-ben a régi plébániát (ma Rákóczi Ferenc u. 1.) alakították át tanintézménnyé. Új katolikus iskolát a Templomhegyen csupán 1805-ben emeltek.⁸³

A tervek olykor emeletes, máskor földszintes épületeket foglalnak magukba a tanulók létszámának és az építető közösség anyagi erejének függvényében. A higiéniai viszonyokra vonatkozóan meg kell jegyeznünk, hogy Óbudán és Szentendrén mindegyik tanintézményhez terveztek árnyékszék, sokszor a tantermekkel egy épületben, igaz, legfeljebb három-négy fülkével. A soltvadkerti iskola tervrajzán illemhely nem szerepel.

Szembevetendő jelenség a lányok és fiúk tantermeknek különválasztása. A fentebbi példák mellett megfigyelhető ez a jelenség a budakeszi és a perbáli tanoda alaprajzán is.⁸⁴ A korabeli lányiskolák működését nem ismerjük, tehát az elválasztás okait is találgathatjuk csupán.

A kamarai birtokokon tervezett beruházások megvalósításába enged bepillantást a zsámbéki iskola példája. A mezővárosban az egyházközség tartott el egy tanítót 1778-ban, aki a házaspároktól párbért kapott, részesült a községi stóljövedelemből, az óbudai kamarai uradalom pedig jelentős méretű szántóföldet juttatott számára.⁸⁵ A Pozsonyi Tankerület az uralkodó szándékainak megfelelően 1787 januárjára egy új iskolafenntartási szerződést hozott tető alá, amely megállá-

⁷⁵ <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLtervtar/2280/view/?pg=0&bbox=-2419%2C-5809%2C7704%2C-5> (letöltve: 2019. 01. 21.).

⁷⁶ MNL OL C 69. Distr. Pos. F. 18. P. 3. 76. v.-77. r.

⁷⁷ <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLtervtar/3855/view/?pg=0&bbox=-3115%2C-5976%2C7123%2C-57> (letöltve: 2019. 01. 21.).

⁷⁸ <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLtervtar/2194/?list=eyJxdWVyeSI6ICJzemVudGVuZHIln0> (letöltve: 2019. 01. 21.).

⁷⁹ <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLtervtar/2226/?list=eyJxdWVyeSI6ICJzemVudGVuZHIln0>, <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLtervtar/2227/?list=eyJxdWVyeSI6ICJzemVudGVuZHIln0> (letöltve: 2018. 01. 21.).

⁸⁰ MNL OL C 69. Distr. Pos. 1787. F 16. P. 22. 270v.

⁸¹ Dóka 1981: 65.

⁸² MNL PML V. 302-c. 620/1787.

⁸³ Szentendrey 1996: 100.

⁸⁴ MNL OL C 69. Distr. Pos. F. 4. P. 20. 1v, 2v.

⁸⁵ SzfvPL No. 5072. 1. k. 77. p.

pította, hogy a településen új iskolát kell emelni a 160 fiú és 136 lány számára.⁸⁶ Ezt követően a földesúri jogokat gyakorló óbudai kamarai uradalom elküldte az épület kivitelezésére vonatkozó árajánlatot és tervrajzot a Helytartótanácsnak. Itt az adatokat ellenőriztették, amelynek során kiderült, hogy a tanköteles gyerekek száma jóval magasabb: 448 fiú és 368 lány. Ekkora gyermeklétszámra is elegendőnek tartottak egy emeletes iskolát két tanteremmel, egy tanári lakással és két kisegítői szobával, valamint szintenként két illemhellyel.⁸⁷ A tervet és a kivitelezési költségeket továbbították az építészeti osztály részére, amelyik a költségek nagyságának és a tervezett helyiségek számának leszorítását javasolta.⁸⁸ A Helytartótanács így adta ki az utasítást 1788. szeptember 18-án a kivitelezési munka megkezdésére. Az eredetileg kalkulált 5399 Ft 57 krajcáros árajánlatból 3671 Ft 43 krajcár felhasználását hagyták jóvá. Igaz, a kubikosmunkát más módon kívánták megoldani.⁸⁹ A megoldási javaslat nem szerepel az aktában, de a kor viszonyait ismerve elítélt rabok vagy a jobbágyok munkaereje is számításba jöhetett. Az eljárások elhúzódásának számos oka lehetett. Az egyik, hogy a Habsburg állam 1787 óta háborúban állt az Oszmán Birodalommal. A másik pedig, hogy az ország csaknem minden szegletében új népiskolákat állítottak fel. Csak az 1788/1789. tanév során 25 nagyobb és 464 kisebb tanintézetet alapítottak meg.⁹⁰ Ilyen körülmények között tanították a pedagógusok az írás, olvasás és számolás alapjait, a kántorok és lelkészek pedig a hittant a rájuk bízott gyermekeknek.⁹¹

Az 1770-es évek végén alapvető szerkezeti változás játszódott le az oktatási intézmények életében. A *Ratio Educationis* bevezetését követően a felekezetek tanítási autonómiája jelentősen szűkölt. A rendelet kiadását követő években mintegy 120 katolikus elemi iskolát találtunk Pest megyében. Ezt egészíthették ki a protestáns felekezetek tanodái, számuk azonban csak 1786-ból ismert. Ekkor 56 református és 24 evangélikus iskola nevelte a gyermekeket. II. József alatt alakult meg

két izraelita iskola, és talán tovább működött a hét ortodox tanintézet.

Az uralkodó szándékainak megfelelően a Helytartótanács a kiterjedt felekezeti iskolai hálózat átalakítására tett kísérletet az 1780-as évek második felében. A kormány szerv, illetve a tankerületi inspektorkok számos esetben elérték, hogy a tanintézmény fenntartását a település és a tankerület közötti szerződés szabályozza.⁹² Korábban már említettük, hogy a nagyobb települések közül Cegléd és Vácott már Mária Terézia halála előtt, Óbudán II. József alatt alakult nemzeti iskola. Csaknem kéttucatnyi településen tehát megindultak az uralkodó akaratával egyező reformok. Sőt közülük több iskola vegyes felekezeti volt. Az imént említett uralkodói reformok az állami beavatkozás mellett érdemben érintették a lakosok életét. Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben a tanulók némely településen tandíjat fizettek az oktatásért, jöllehet a tanítók az egyházközségtől készpénz és terménybeni fizetést is kaptak. A tanító Cinkotán a diákoktól (feltehetően évente) 1 Ft-ot kapott.⁹³ Ráckeven az olvasni tanuló gyermekek ugyancsak évi egy, az írni tanuló 1,5 Ft-ot fizettek.⁹⁴ A székesfehérvári egyházmegyében a többi településen is ugyanebben a rendszerben szedtek tandíjat a tanulóktól.⁹⁵ Ez a gyakorlat azokon a településeken, amelyek az iskola fenntartására vonatkozó szerződéseket aláírták, megszűnt.

Az oktatási reformra nagy szükség volt, mivel az iskolafenntartói szerződések arról tanúskodnak, hogy a községi, sőt a mezővárosi elöljáróság tagjai is aláírás helyett keresztet rajzoltak a nevük mellé, tehát az analfabetizmus vidéken teljesen szokványos volt.⁹⁶

II. József 1790. január 28-án valamennyi rendelkezését visszavonta a türelmi rendelet és a jobbágyrendelet kivételével. Ez azt jelentette, hogy reformjai ezen a területen is torzóban maradtak, halála után az oktatás területét újra szabályozták. Az 1790/91. évi országgyűlés XXVI törvénycikke nyomán azonban egy másik, 1848-ig érvényben maradó struktúra épült ki, amelynek története egy másik tanulmányra tartozik.

■ 86 MNL OL C 69. Distr. Pos. 1787. F 4. P. 3. 204r, 208r.

87 MNL OL C 69. Distr. Pos. 1787. F 4. P. 12. 218v, 219r.

88 MNL OL C 69. Distr. Pos. 1787. F 4. P. 16. 220v.

89 MNL OL C 69. Distr. Pos. 1787. F 4. P. 23. 228r.

90 Kosáry 1996: 463.

91 A korabeli tanítási módszerek leírását ld. Mészáros 1984: 75–80.

92 MNL OL C 69. Distr. Pos. 1789 F 4. P. 16. 3r–33v Szentendre, Bag, Budakeszi, Csaba, Császártöltés, Csobánka, Fajsz, Hajós, Hévízgyörk, Kisvác, Nádudvar, Perbál, Soroksár, Szántó, Taksony, Üllő, Üröm, Visegrád, Borosjenő, Zsámbék.

93 VPKL A-1-a Libri visitationum 8/1. k. 1126.

94 SzfvPL No. 5072. 34.

95 SzfvPL No. 5072. Budatétény 54, Solymár 72, Torbágy 80.

96 Hévízgyörk MNL OL C 69. Distr. Pos. 1788. F 128. P. 1. 1v Soroksár 4v. Taksony, uo. 10v, Cegléd uo. 1789. F 73. P. 7. 291v. Veresegyház uo. 1789. F 73. P. 7. 294r stb.

Függelék

6. táblázat: Katolikus tanítók szolgálati helyei Pest megyében

<i>település</i>	<i>tanító életkora</i>	<i>beszélt nyelvek száma</i>	<i>magyar</i>	<i>német</i>	<i>szlovák</i>	<i>latin</i>	<i>szerb</i>
Abony	25	3	+		+	+	
Törtel	37	1	+				
Tápiószele	48	1	+				
Nagykátá	33	2	+		+		
Szentlőrinc-kátá	24	1	+				
Zsámbok	27	3	+	+	+		
Kóka	29	3	+	+	+		
Szentmárton-kátá	34	2	+				+
Tápiógyörgye	36						
Zagyvarékas	38	2	+	+			
Újszász	26						
Tószeg	23	1	+				
Üllő	36	2	+		+		
Monor	46	2	+		+		
Irsa	22	1	+				
Nagykőrös	38	3	+	+	+		
Tiszaújváros	42	3	+		+	+	
Cegléd	35	2	+		+		
Cegléd	45	1	+				
Cegléd	43	2	+	+			
Cegléd	27	2	+	+			
Tápióbicske	31	1	+				
Úri	33	1	+				

<i>település</i>	<i>tanító életkora</i>	<i>beszélt nyelvek száma</i>	<i>magyar</i>	<i>német</i>	<i>szlovák</i>	<i>latin</i>	<i>szerb</i>
Mende	46	2	+		+		
Tápiósüly	22						
Tápiósáp	38						
Tápiószecső	45						
Izsák	45	2	+	+			
Apostag	37	1	+				
Pereg	34	4	+	+		+	+
Bugyi	60	1	+				
Újhartyán	40	1		+			
Sári	35	3	+	+	+		
Alsónémedi	37	3	+	+	+		
Ócsa	48	3	+	+	+		
Taksony	24	1		+			
Dunaharaszti	28	1		+			
Soroksár	50	1		+			
Ecser	43	2	+		+		
Rákoscaba	32	2	+		+		
Rákoskeresztúr	42	2	+		+		
Kerepes	54	2	+		+		
Cinkota	40	2	+		+		
Kistarcsa	47	2	+		+		
Vác	50	1		+			
Vác	35	2		+		+	
Vác	30	4	+	+	+	+	
Vác	20	3	+	+		+	
Vác	21	3	+	+		+	

SCHramek László

AZ ALAPFOKÚ OKTATÁS HELYZETE PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYÉBEN
A RATIO EDUCATIONIS KIADÁSÁTÓL II. JÓZSEF HALÁLÁIG

<i>település</i>	<i>tanító életkora</i>	<i>beszélt nyelvek száma</i>	<i>magyar</i>	<i>német</i>	<i>szlovák</i>	<i>latin</i>	<i>szerb</i>
Vác	29	3	+		+	+	
Kecskemét	26	1	+				
Tóalmás	46	1	+				
Dány	34						
Veresegyháza							
Szada							
Kisszentmiklós							
Mogyoród							
Csömör							
Sződ							
Vácrátót							
Dunakeszi							
Rákospalota							
Fót							
Váchartyán							
Vácbottyán							
Vácduka							
Püspökatvan							
Boldog							
Tura							
Galgahévíz							
Vácszentlászló és Valkó							
Bag							
Hévízgyörk							
Aszód							

<i>település</i>	<i>tanító életkora</i>	<i>beszélt nyelvek száma</i>	<i>magyar</i>	<i>német</i>	<i>szlovák</i>	<i>latin</i>	<i>szerb</i>
Isaszeg							
Galgamácsa							
Zsidó							
Püspökszilág							
Kisnémedi							
Ráckeve							
Szigetbecse							
Szigetújfalu							
Szigetszentmárton							
Szigetcsép							
Tököl							
Csepel							
Promontor (Budafok)							
Budatétény							
Budakeszi							
Nagykovácsi							
Pesthidegkút							
Solymár							
Zsámbék							
Kistorbágy							
Törökbálint							
Pilisborosjenő							
Üröm							
Szigetmonostor							
Dunabogdány							

SCHramek László

AZ ALAPFOKÚ OKTATÁS HELYZETE PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYÉBEN
A RATIO EDUCATIONIS KIADÁSÁTÓL II. JÓZSEF HALÁLÁIG

<i>település</i>	<i>tanító életkora</i>	<i>beszélt nyelvek száma</i>	<i>magyar</i>	<i>német</i>	<i>szlovák</i>	<i>latin</i>	<i>szerb</i>
Pilisszentlászló							
Pomáz							
Csobánka							
Pilisszántó							
Pilisszentkereszt							
Pilisvörösvár							
Pilisszentiván							
Piliscsaba							
Perbál							
Tinnye							
Akasztó	40						
Bátya	20						
Császártöltés	34	1		+			
Dunapataj	50						
Dunaszentbenedek							
Újlak							
Fajsz	23						
Foktő	26						
Hajós	38						
Kecel	32						
Kiskőrös	47						
Nemesnádudvar	53						
Soltvadkert	29						
Sükösd	31						
Óbuda							
Szentendre							

7. táblázat: Református tanítók szolgálati helyei Pest megyében⁹⁷

<i>település</i>	<i>fiú – iskolába jár</i>	<i>fiú – iskolába járhatna</i>	<i>lány – iskolába jár</i>	<i>lány – iskolába járhatna</i>
Kecskemét	421	443	294	691
Nagykőrös	492	294	384	338
Cegléd	0	559		447
Pánd	33	23	15	26
Gomba	26	25	24	23
Abony	0	58	0	60
Tószeg	16	42	11	42
Ókéske	48	52	65	35
Szentmártonkáta	50	127	14	125
Monor	86	97	64	85
Gyömrő	26	15	20	21
Pécel	58	32	24	36
Gödöllő	37	40	30	75
Veresegyház	36	38	24	29
Szada	25	28	22	27
Hartyán	17	16	14	19
Kisszentmiklós	0	42	0	34
Rád	0	1	0	7
Kisvác	35	41	25	40
Bogdány	0	7	0	8
Tótfalu	55	43	45	37
Megyer	36	18	13	25
Monostor	23	17	14	9
Fót	40	20	30	10

■ ⁹⁷ DREL A 1-a. 5. k. 98–105.

SCHRAMEK LÁSZLÓ

AZ ALAPFOKÚ OKTATÁS HELYZETE PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYÉBEN
A RATIO EDUCATIONIS KIADÁSÁTÓL II. JÓZSEF HALÁLÁIG

<i>település</i>	<i>fiú – iskolába jár</i>	<i>fiú – iskolába járhatna</i>	<i>lány – iskolába jár</i>	<i>lány – iskolába járhatna</i>
Palota	24	16	24	11
Csaba	17	18	6	13
Némedi	68	23	34	31
Bugyi	28	85	13	80
Ócsa	32	63	21	41
Dabas	8	10	21	12
Gyón	13	11	8	8
Szigetszentmiklós	75	25	38	14
Ráckeve	56	48	51	45
Makád	34	14	30	10
Áporka	30	10	25	5
Majosháza	20	0	10	0
Dömsöd	91	35	88	32
Dab	23	9	18	16
Tass	53	38	51	24
Szalkeszentmárton	103	92	91	95
Dunavecse	167	54	134	43
Apostag	32	12	26	11
Solt	108	100	113	100
Dunapataj	200	70	181	46
Ordas	65	34	41	38
Szentbenedek	0	52	0	54
Uszód	28	70	22	27
Foktő	27	36	26	34
Izsák	43	48	27	50
Kishartyán	0	24	0	16

<i>település</i>	<i>fiú – iskolába jár</i>	<i>fiú – iskolába járhatna</i>	<i>lány – iskolába jár</i>	<i>lány – iskolába járhatna</i>
Páty	96	20	83	20
Óbuda	13	15	5	12
Tinnye	51	0	49	0
Tök	80	0	69	0
Bia	61	0	58	0
Szentgyörgy	52	52	32	60
Bogyiszló	62	55	56	50
Csanád	35	58	25	96
Szeremle	36	82	31	116

8. táblázat: Evangélikus tanítók szolgálati helyei Pest megyében⁹⁸

<i>település</i>	<i>tanár</i>	<i>életkor</i>	<i>szolgálati idő</i>	<i>beszélt nyelvek</i>	<i>iskolás korú, iskolás fiúk</i>	<i>iskolás korú, iskolás lányok</i>	<i>iskolás korú, iskolából kimaradó fiúk</i>	<i>iskolás korú, iskolából kimaradó lányok</i>
Csővár (a)	igen	49	21	szláv, magyar	14	17	25	18
Acsa (a)	igen	40	13	szláv, magyar, német	46	28	18	18
Tótygyörk (a)	igen	48	14	szláv	32	26	25	32
Újfalu	nem				5	7	5	8
Kisnémedi	nem						3	4
Domony (a)	igen	24	3	szláv, magyar, német	32	21	20	23
Zsidó	nem				7	5	15	14
Gödöllő	nem				3	4	6	9
Aszód (a)	igen	26	3	szláv, magyar, német	36	25	36	49

■ ⁹⁸ EOL PEK ir. D/8.

SCHramek László

AZ ALAPFOKÚ OKTATÁS HELYZETE PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYÉBEN
A RATIO EDUCATIONIS KIADÁSÁTÓL II. JÓZSEF HALÁLÁIG

település	tanár	életkor	szolgálati idő	beszélt nyelvek	iskolás korú, iskolás fiúk	iskolás korú, iskolás lányok	iskolás korú, iskolából kimaradó fiúk	iskolás korú, iskolából kimaradó lányok
Iklad	nem				35	20	0	0
Hévízgyörk	igen				10	8	69	49
Csomád (a)	igen	31	4	szláv, magyar, német	28	22	13	25
Fót	nem				5	4	4	6
Mogyoród	nem				1	0	0	0
Hartyán	nem						1	5
Szada	nem							
Szentmiklós	nem						3	1
Veresegyház	nem						4	3
Bottyan	nem						10	7
Rátót	nem						2	1
Dunakeszi	nem							
Monostor	nem							
Pócsmegyer	nem							
Tótfalu	nem							
Cinkota (a)	igen	29	7	szláv, magyar, német	48	24	27	35
Csömör	nem							
Csiktarcsa	igen	38	1	szláv, magyar, német	34	19	4	7
Keresztúr	igen	52	26	szláv, magyar, német	29	23	14	10
Maglód (a)	igen	24	3	szláv, magyar, német	27	16	37	39

<i>település</i>	<i>tanár</i>	<i>életkor</i>	<i>szolgálati idő</i>	<i>beszélt nyelvek</i>	<i>iskolás korú, iskolás fiúk</i>	<i>iskolás korú, iskolás lányok</i>	<i>iskolás korú, iskolából kimaradó fiúk</i>	<i>iskolás korú, iskolából kimaradó lányok</i>
Pécel	nem				5	3	6	10
Péteri (a)	igen	48	3	szláv, magyar, német	34	14	7	6
Mende	igen	26	0		4	7	5	11
Gyömrő	nem				8	3	11	11
Vasad	nem						2	7
Monor	nem						3	5
Lób	nem							
Podharaszt	nem							2
Bénye (a)	igen	34	5	szláv, magyar	30	9	64	68
Pánd	nem				3		3	9
Káva	nem				4		14	18
Gomba	nem				2	1	3	6
Tápiószentmárton (a)	igen	25	4	szláv, magyar	21	14	30	35
Bicske	nem							
Tótalmás	nem							
Szentmártonkáta	nem							
Farmos	nem							
Tápiószele	nem							
Tápiógyörgye	nem							
Cegléd	nem							
Abony	nem							
Irsa (a)	igen	43	16	szláv, magyar, német	38	22	18	12

SCHRAMEK LÁSZLÓ

AZ ALAPFOKÚ OKTATÁS HELYZETE PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYÉBEN
A RATIO EDUCATIONIS KIADÁSÁTÓL II. JÓZSEF HALÁLÁIG

<i>település</i>	<i>tanár</i>	<i>életkor</i>	<i>szolgálati idő</i>	<i>beszélt nyelvek</i>	<i>iskolás korú, iskolás fiúk</i>	<i>iskolás korú, iskolás lányok</i>	<i>iskolás korú, iskolából kimaradó fiúk</i>	<i>iskolás korú, iskolából kimaradó lányok</i>
Bercel	nem							
Mikebuda	nem							
Nagykőrös	nem							
Alberti (a)	igen	28	2	szláv, magyar, német	97	50	44	66
Kecskemét	nem				11	19		
Pilis (a)	igen	39	2	szláv, magyar, német	94	38	49	40
Felsőnyáregyháza							6	3
Alsónyáregyháza					2	4	11	8
Vattya					2			
Dános					1			
Gyón-Dabas (a)	igen	35		szláv, magyar, német	38	25	15	14
Ócsa	nem				1	2		1
Némedi	nem				3	4	4	3
Apostag (a)	igen	58	40	szláv, magyar	34	23	37	45
Dunavecse	nem				1	1	4	4
Dunaegyháza (a)	igen	49	18	szláv, magyar, német	72	44	69	57
Harta (a)	igen	31	10	magyar, német	89	90	33	36
Kiskőrös (a)	igen	25	10	szláv, magyar	127	80	68	56
Soltvadkert (a)	igen	50		magyar, német	84	56		

Források

- Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára (DREL)
1-a. A Dunamelléki Református Egyházkerület iratai 1626–1996.
- Evangélikus Országos Levéltár (EOL)
BEK Can. Vis. EOL Bányai Egyházkerület, Canonica Visitatio, Pesti és Békési egyházmegye.
PEK ir. Pesti Esperesi Kerület iratai
- Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL)
I-b. Canonicae Visitaciones
- Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML)
IV. 1504-f. Kecskemét Város Tanácsának iratai. Levelek. 1675–1848.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
C 69. Departamentum scholarum nationalium 1776–1848.
- Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)
IV. 1-d. Közigazgatási iratok. 1446–1783.
IV. 1-e. Közgyűlési iratok. 1784–1786.
IV. 2. Pest-Pilis-Solt vármegye „II. József-féle” iratai (Germanica). 1786–1790.
V. 302-c. Szentendre Mezőváros Tanácsának iratai, közigazgatási iratok 1704–1805.
- Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (SzfvPL)
No. 5072. Canonica Visitatio 1778.
- Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPKL)
A-1-a Libri visitationum Libri Visitatum. 1673–1892.
C 1. HD Abonyi plébánia iratai. Historia Domus. 1781–2012.

Hivatkozott irodalom

- DANYI–DÁVID 1960**
Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal és Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, 1960.
- DÓKA 1981**
Dóka Klára: *Szentendre története írásos emlékekben*. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1981.
- DÓKA 2008**
Dóka Klára: Pest-Pilis-Solt megye népességi és nemzetiségi viszonyai (1701–1840). In: Soós István (szerk.): *Tanulmányok Pest megye monográfiájához II*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2008, 265–359.
- FELHŐ–VÖRÖS 1961**
Felhő Ibolya – Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1961.
- FINÁCZY 1899–1902**
Finácz Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia Korában*. I–II. kötet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1899–1902.
- KISS 2018**
Kiss Anita (szerk.): *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Pest Megyei Levéltárából*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2018.
- KOSÁRY 1965**
Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban. In: Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László: *Pest megye múltjából*. Budapest: Pest Megyei Levéltár, 1965, 9–94.
- KOSÁRY 1996**
Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1996.
- MÁLYUSZ 1939**
Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest: k. n., 1939.
- MÉSZÁROS 1984**
Mészáros István: *Népoktatásunk szervezeti-tartalmi alakulása 1777–1830 között*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1984.
- NAGY–BÓNIS 1975**
Nagy Lajos – Bónis György: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- ŐRI 2003**
Őri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében 1774–1783*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézet kutatási jelentései 75., 2003.

PALLMANN 1914

Pallmann Péter: *A magyar piaristák II. József uralkodása alatt*. Kolozsvár: k. n., 1914.

RIEDEL 2012

Riedel, Julia Anna: *Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2012.

ROSKOVÁNY 1856

Monumenta Catholica pro independentia potestatis ecclesiasticae ab imperio civili. Collegit et edidit Augustinus de Roskovány. Tomus III. Pestini: k. n., 1856.

SCHramek 2017

Schramek László: II. József türelmi politikájának érvényesülése Pest megyében. In: *Levéltári Közlemények* (2017), 29–46.

Soós 2013

Kazinczy Ferenc: *Levelezés XXV. kötet. (Hivatali levelezés)*. s. a. r.: Soós István. H. n.: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.

SZAKÁLY 2001

Szakály Ferenc: A hódolt megye története. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest Megye Monográfiája I/2*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2001, 329–543.

SZÁNTÓ 1978

Szántó Imre: A „közös iskolák” II. József korában. In: *Magyar Pedagógia* 2 (1978), 275–289.

SZENTENDREY 1996

Katona Gyuláné Szentendrey Katalin: *A szentendrei katolikus egyház és plébánia története 1002–1992*. Szentendre: k. n., 1996.

THIRING 1938

Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1938.

TÓTH 2005

Tóth, István György: Enlightened Intentions and Real Possibilities: Elementary Schooling in Hungary in the Era of the School Reform Ratio Educationis (1777). In: Franz A. J. Szabo – Antal Szántay – István György Tóth (eds.): *Politics and Culture in the Age of Joseph II*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute of History, 2005, 183–190.

VANYÓ 1933

Vanyó Tihamér (szerk.): *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850*. Pannonthalma: k. n., 1933.

SCHRAMEK LÁSZLÓ

LÁSZLÓ SCHRAMEK

Az alapfokú oktatás helyzete Pest-Pilis-Solt vármegyében a *Ratio Educationis* kiadásától II. József haláláig

A török hódoltság végén Pest megye ritkán lakott volt. A 18. század utolsó évtizedeire a terület újrapépesedése befejeződött. A régió népessége a 17. század végén még protestáns többségű volt, de a lakosság a következő század utolsó évtizedeire a vándormozgalmak és a klérus térítő munkája nyomán katolikus többségű lett.

A katolikus egyház Pest megye területén a *Ratio Educationis* kiadását követő években mintegy 121 elemi iskolával rendelkezett. A középfokú oktatást elsősorban a piarista rend gimnáziumai biztosították a gyermekek számára Kalocsa, Kecskemét, Pest és Vác városokban.

A református felekezet II. József uralkodásának utolsó éveiben szintén széleskörű, többszintű oktatási intézményi hálózattal rendelkezett. Mintegy 56 elemi iskola mellett Monor, Cegléd, Dunavecse, Dunapataj és Solt városokban öt kisebb, Kecskeméten és Nagykőrösön két országos hírű kollégium szolgált a tanuló ifjúságot. Az egyház kimutatása szerint az iskoláskorú gyermekek valamivel kevesebb, mint fele látogatta az oktatási intézményeket.

Az evangélikus egyház II. József uralkodásának végén mintegy 24 iskolával rendelkezett Pest megyében, amelyet összesen 1980 tanuló látogatott. A gyermekek iskolalátogatási aránya valamelyest meghaladta az 50%-ot. A felekezet első Pest megyei középiskolája 1787-ben Aszódon nyitotta meg kapuit. Az iskolalátogatási arány nem tér el jelentős mértéken a Habsburg Monarchia nyugati felében regisztrált értékektől.

II. József szándékainak megfelelően az iskolák átszervezése Pest megyében is megkezdődött. Az oktatási intézmények egy része egyházi kézből községibe került; sőt, az első vegyes felekezeti iskolák is megnyitották kapukat. A reformoknak fontos elemét képezte új iskolák építése, azonban ezek kivitelezését II. József korai halála megakadályozta.

The situation of primary education in Pest-Pilis-Solt county from the issue of *Ratio Educationis* until the death of Joseph II

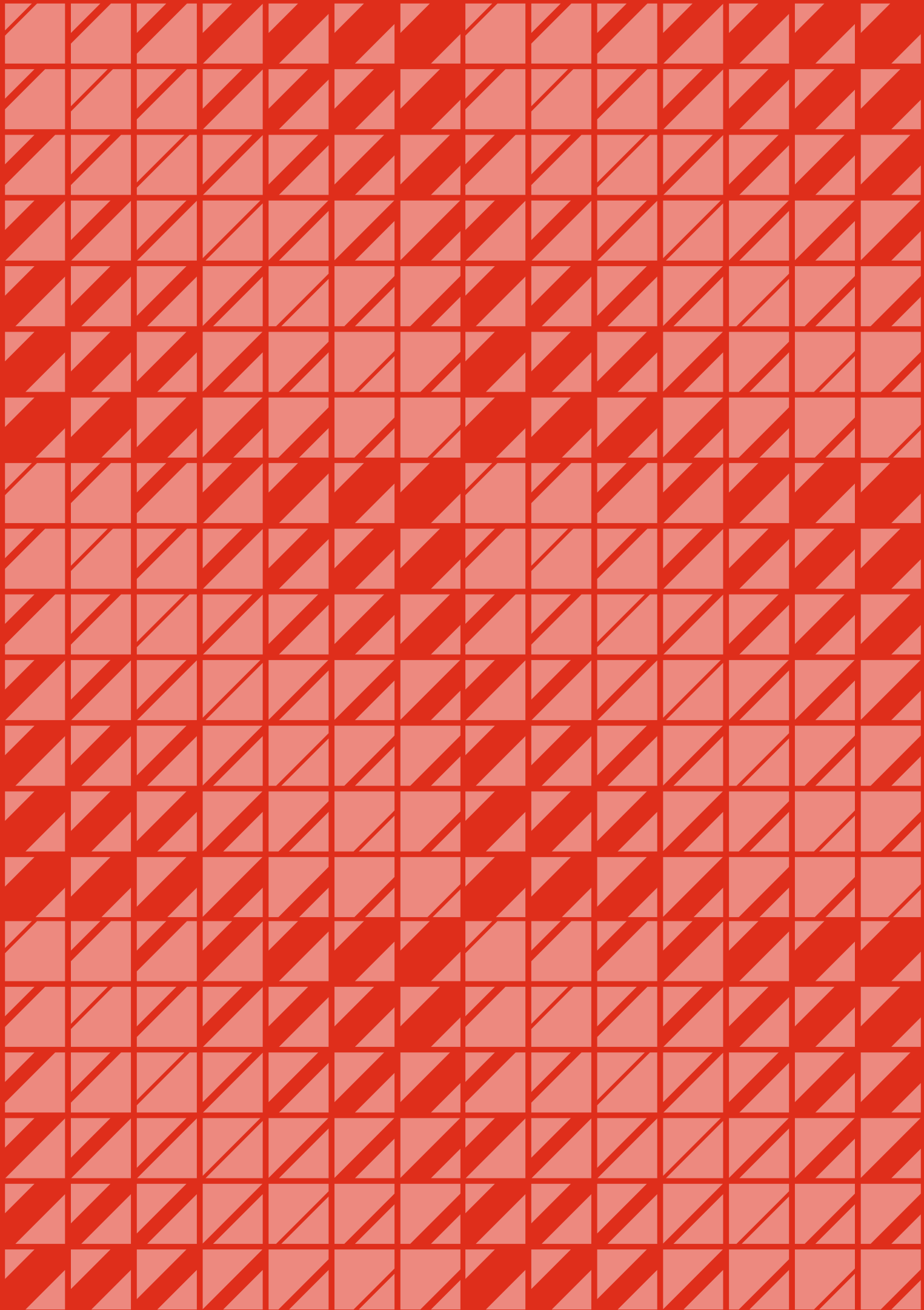
At the end of the Turkish occupation Pest county was sparsely populated. By the late 18th century the repopulation of the area was completed. The majority of the region's population in the late 17th century was Protestant, but by the last decades of the following century the majority of the population became Catholic due to the migratory movements and the missionary activity of the clergy.

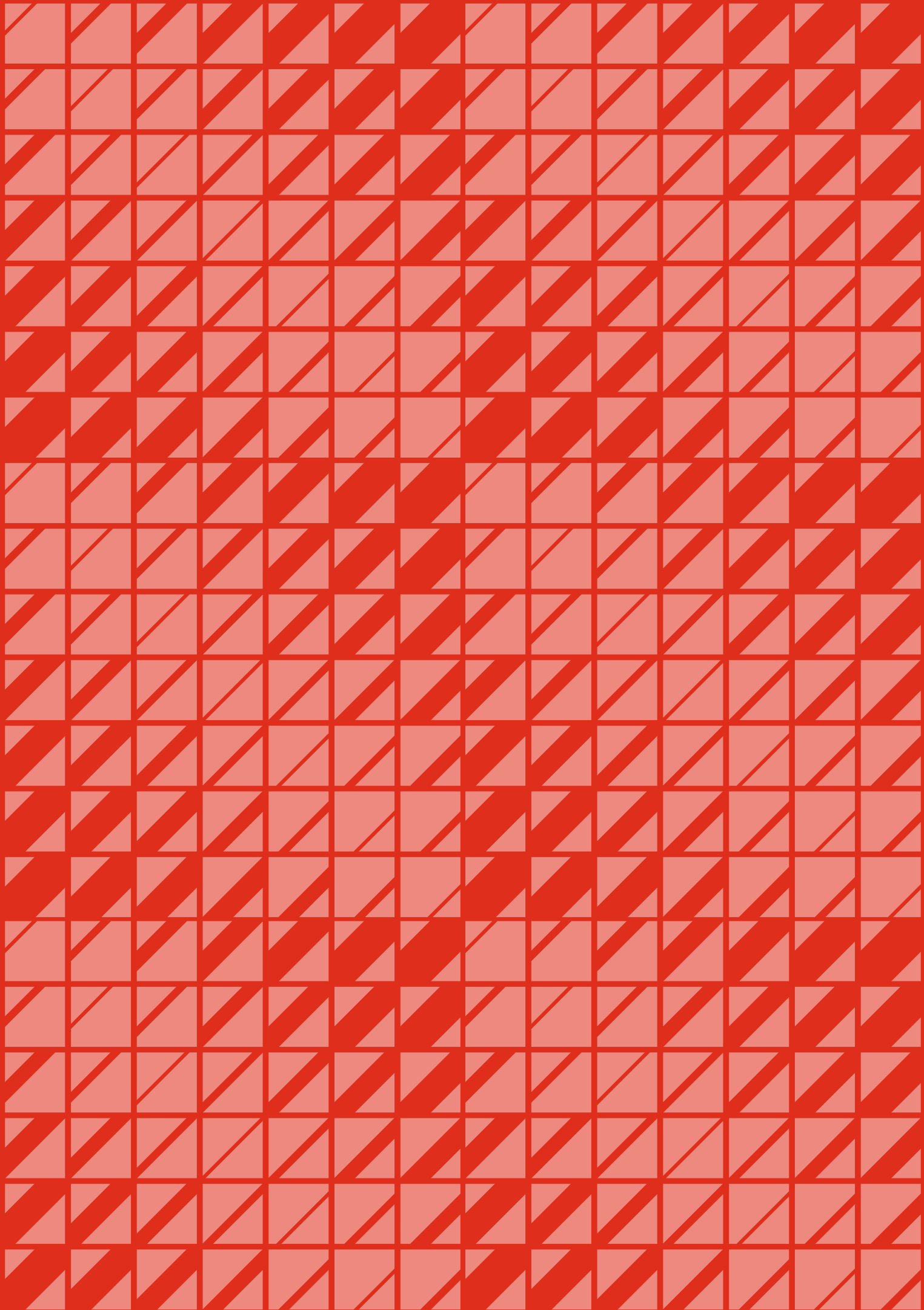
The Catholic Church had 121 elementary schools in the Pest county region in the years following the issue of the *Ratio Educationis*. Secondary education was primarily provided by the secondary schools of the Piarist order to the children of Kalocsa, Kecskemét, Pest and Vác.

The Reformed denomination also had a widespread, multi level system of educational institutions in the last years of the reign of Joseph II. Alongside the circa 56 elementary schools, five smaller boarding schools in Monor, Cegléd, Dunavecse, Dunapataj and Solt, and two boarding schools known all over the country in Kecskemét and Nagykőrös served the young students. According to the report of the Church, slightly less than half of the school-aged children attended the educational institutions.

The Lutheran Church had circa 24 schools at the end of the reign of Joseph II in Pest county, attended by 1980 students altogether. The attendance rate of the children somewhat exceeded 50%. The first secondary school of the dominium in Pest county was opened in Aszód in 1787. The rate of attendance did not deviate significantly from the data registered in the Western part of the Habsburg Monarchy.

In accordance with Joseph II's intentions, the school reform started in Pest county, too. Some of the educational institutions were transferred from the Church to the commune; in fact, the first mixed-denominational schools were opened. An important part of the reforms was to build new schools, although these could not be constructed because the early death of Joseph II prevented it.

NAGYKÖRÖS SZOLGÁLATÁBAN. KALOCSA BALÁZS ALAPÍTVÁNYAI A SZÁZADFORDULÓN

- Gaálné Barcs Eszter
levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
gaalne.barcs.eszter@mn.gov.hu

Bevezetés

Kalocsa Balázs nagykőrösi földbirtokost fejedelmi végrendelkezőként méltatta a halála után megjelent *Budapesti Hírlap*.¹ Halálhíreről és nevezetes végrendeletéről több újság beszámolt, többek között a korszak egyik kiemelkedő sajtóorgánuma, a *Vasárnapi Újság* is.² A Nagykovácsi Evangélikus Református Főgimnázium (a továbbiakban: Nagykovácsi Gimnázium) 1891/1892. tanévre megjelent iskolai értesítője az intézmény egyik legnagyobb jótévedőjének nevezte meg az elhunytat.³ Az egykor ismert alapítványtevő emlékét napjainkban utcánév őrzi Nagykovácsón, ahol az általa létrehozott és nevét viselő óvoda is található.

Tanulmányomban Kalocsa Balázs rövid portréját követően a végrendeletében létesített alapítványok bemutatásával és gyakorlati eredményeivel, illetve az alapítványtevő emlékezetével foglalkozom. Az alapítványokról szóló alapítólevél egyik eredeti példányát a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára őrzi a *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alapítványokra vonatkozó iratok levéltári gyűjteménye* elnevezésű fondjában, de szövegét nyomtatott formában is közzétették.⁴

Kalocsa Balázs élete

Kalocsa Balázs életéről már a korabeli sajtóban jelentek meg cikkek, különösen halálát követően, amikor alapítványai a végrendelete révén ismertté váltak. A Nagykovácsi Gimnázium évkönyveiben több alkalommal emlékeznek meg róla. Ennek ellenére az életrajzi adatokban sok ellentmondás található évszámok, helyszínek és események tekintetében is.

1819. október 14-én, Nagykovácsón született Kalocsa András nagykovácsi főbíró és alsódabasi Halász Terézia legkisebb fiúgyermekéként. A Kalocsa család Hont és Pest megyei nemesi család.⁵

A család címerábrázolása katonai múltra utalhat. A címerpajzs kék mezőjében lovon ülő, kivont kardot tartó vitéz, a pajzs fölötti sisak koronájából két sasszárny között egyszarvú emelkedik ki. Kalocsa Balázs korán árvaságra jutott: ötévesen édesanyját, tízévesen édesapját veszítette el. Nevelője a gyámként rendelt huszonöt évvel idősebb bátyja, László lett. A Nagykovácsi Gimnáziumban folytatott tanulmányokat, majd katonai pályára lépett. Tizenkét évesen a Coburg-huszárokhoz csatlakozott.⁶

Kalocsa Balázs 1848 októberétől részt vett a szabadságharcban honvéd huszár századosként.⁷ A tavaszi és nyári hadjáratokban is küzdött, a világosi fegyverletételénél jelen volt.⁸ Az aradi haditörvényszék 1850. február 27-én halálra ítélte, majd kegyelemből tíz évi várfogságra és vagyonelkobzásra változtatták az ítéletet.⁹ A családi hagyományban Kufstein maradt meg a fogság helyszínéül, de az írott források többségében Arad szerepel.¹⁰ Kalocsa Balázs raboskodásához köthető egy karperec, mely a fogoly saját faragású munkája, és a nagykovácsi Arany János Múzeum történeti gyűjteményében őrzik.¹¹ Az aradi vértanúk neveinek kezdőbetűit őrző karperecen kívül más fadaragásokat is készített Kalocsa Balázs, ezeket szabadulását követően elajándékozta. 1852. június 16-án kegyelmet kapott, az eredetileg kiszabott büntetést két évre szállították le, így ekkor történt szabadulása is.¹² Ez a kegyelmi aktus vélhetően Ferenc József 1852. évi körútjához köthető.¹³ Kalocsa Balázs vagyonát az 1854-es uralkodói kegyelem folytán kapta vissza, addig a gyámjaként kijelölt idősebb testvére, Kalocsa László gondoskodott róla. 1854-ben bátyja halálakor Kalocsa Balázs lett az örökös, mivel testvére házasságából nem született gyermek. Saját visszakapott vagyona és az elhunyt testvér öröksége révén tekintélyes vagyonnal rendelkezett.

■ ¹ *Budapesti Hírlap*, 1892. 02. 27., 9. A családnév 'Kalotsa' írásmódja is szerepel az egykorú forrásokban, illetve a későbbi szakirodalomban. Az alapítványokhoz kapcsolódó iratokon egyértelműen a 'Kalocsa' névvel szerepel.

² *Pesti Hírlap*, 1892. 02. 27., 5; *Vasárnapi Újság*, 1892. 02. 14., 126; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1892, 123–124.

³ Ádám 1892: 6. Napjainkban Arany János Református Gimnázium Szakgimnázium és Kollégium néven működik a 16. században a református egyházközösség által alapított nagyműltű oktatási intézet.

⁴ MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai. Galgóczy 1896: 438–451; Kemény 2018.

⁵ Nagy 1860: VI., 55.

⁶ Ferdinánd szász-coburgi-gothai herceg altábornagy volt az ezredtulajdonosa a 8. huszárezrednek, melyet a Coburg-huszárok alkottak.

⁷ A gyámul rendelt testvér, Kalocsa László a tulajdonát képező összes ezüstöt a nemzeti hadsereg szervezésének költségeire ajánlotta fel. F. Szabó 1931: 177.

⁸ Bona 2015.

⁹ Bona 2015. A várfogság osztrák büntetésnem. A haditörvényszéki ítélet napjával kezdődött el a büntetés.

¹⁰ Mészáros 2008: 303. Az aradi várfogság szerepel a sajtóban megjelent cikkekben és az alábbi forrásban is: MNL PML V. 276-c. 6160/1905, illetve Bona Gábor munkájában is (Bona 2015).

¹¹ Mészáros 2013: 155. A múzeum Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény néven működik 2013. január 1-je óta.

¹² *Pesti Napló*, 1852. 06. 24., 2.

¹³ Ferenc József magyarországi látogatásaival részletesen foglalkozik: Manhercz 2012.

1861-ben megnősült, vecseszéki Ferenczy Annát, Gózon Imre özvegyét vette feleségül.¹⁴ A köznevesi családból származó vecseszéki Ferenczy Anna nővére volt Ferenczy Ida, Erzsébet királyné ismert felolvasónője. A házaspár meghitt, bensőséges kapcsolatáról a Kalocsa Balázsról készült életrajzok külön is megemlékeznek. Gyermeük nem született, így leszármazó nélkül maradtak. Kalocsa Baláznén vecseszéki Ferenczy Anna 1891. október 8-án halt meg. Kalocsa Balázs pár hónap múlva, 1892. február 9-én, 72 éves korában hunyt el. Gyászjelentése szerint Nagykörös legtöbb adót fizető képviselője volt, Pest vármegye bizottsági tagja, illetve igazgatótanácsos a Nagykörösi Evangélikus Református Főgimnáziumban.¹⁵ Kalocsa Balázs és felesége rendszeresen adakozott jótékony célokra. Ferenczy Anna 1869. december 25-én első házasságából született és korán elhunyt fia emlékére hozta létre a Gózon Kálmán alapítványt.¹⁶ Az alapítvány kamataiból a Kiskunhalasi Református Gimnázium diákjai részesültek. Több alkalommal is tudósítottak Kalocsa Balázshoz köthető adományokról a különböző újságok. A nagykörösi református egyházgyülekezet templomának átalakítására tekintélyes összeggel járult hozzá 1877-ben.¹⁷ A Nagykörösi Református Tanítóképezde új épületének építéséhez kétezer forinttal járult hozzá első adakozóként Kalocsa Balázs.¹⁸ A nagylelkű adományokért gróf Csáky Albin, vallás- és közoktatásügyi miniszter is köszönetét fejezte ki.¹⁹ Az építkezés tényleges megvalósításához 1891-ben további összegekkel járult hozzá.²⁰ Kalocsa Balázs a Nagykörösi Gimnázium javára különböző adományokat tett: a fafaragás meghonosítása céljából a saját költségén eszközöket vásárolt, és a faragó növendékeknek ösztöndíjakat adott, műfaragási minta- és eszközgyűjteménnyel látta el az intézményt.²¹ Kalocsa Balázs gyűjtötte a régi pénzeket és érmeiket, melyek halála után a gimnázium, illetve a tanítóképezde régiségtárába kerültek a város jóvoltából.²²

A házaspár nemcsak életében adakozott jótékony célokra, hanem a végrendekezésükénél is ez volt a vezérelv vagyonuk hova fordításánál. Különböző részvények, a nagykörösi házuk és Nagykörös közelében levő birtokok képezték a Kalocsa-örökséget. Nagykörös határában Feketén, Nyilason, Bánomban, Nyársapátiban és Zsíroshegyen földbirtokai voltak: szőlő, lóherés, illetve erdő is tulajdonát képezte. A közigazgatásilag Nagyköröshöz tartozó Tetétlen-pusztán Kalocsa-dűlő néven birtokolt földet.²³ Kocsér településen rendelkezett több földbirtokkal. 1891. november 5-én Kalocsa Balázs korábbi végrendeletét visszavonta és érvénytelenítette. A vagyonában bekövetkezett nagymértékű változásra hivatkozva új végrendeletet tett. A hagyaték egy része testvérei gyermekeit és szolgálóit illette, nagyobb részéből azonban alapítványokat létesített.²⁴

Az alapítványokról általában

Az alapítványok esetében nem egy 19. századi, új keletű intézménnyel állunk szemben. Már az ókori népek körében is ismerték az alapítványokat. A görögök és rómaiak által tett alapítványok templomaik céljait szolgálták; ünnepségek tartásával, áldozatok bemutatásával vagy éppen jótékonyosság gyakorlásával bízták meg a kezelőként kijelölt templomot.

A középkorban az alapítványok kizárólag a kegyelet és humanitás céljaira létesültek, kezelésüket és ellenőrzésüket az egyház végezte a kánonjog szabályai szerint.²⁵ A világi alapítványok megjelenését a 16. századtól számítjuk. A reformáció terjedése ugyanis jogi problémát vetett fel azon protestánsok körében, akik alapítványaikat nem a katolikus egyháznál szerették volna elhelyezni. Az első világi alapítványok (kórházak, szegényházak stb.) a laikus hatóság felügyelete alatt állottak, és létrejöttüket is ez a hatóság engedélyezte.²⁶

¹⁴ Kempelen 1913.

¹⁵ OSZK gyászjelentések <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/127154#> (letöltve: 2018. 09. 26.).

¹⁶ Pataky 1914: 79.

¹⁷ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1877. 11. 18., 1470.

¹⁸ *Néptanítók Lapja*, 1890. 10. 04., 691.

¹⁹ *Néptanítók Lapja*, 1891. 10. 07., 753.

²⁰ *Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve*, 1891. 09. 26., 123.

²¹ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. 06. 03. 720; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. 06. 10., 745.

²² *Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve*, 1898. 10. 15., 40.

²³ Tetétlen pusztai adóközség felvételi előirányai 1881 [S79-No.620/3.], <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/25120/view/?pg=2&bbox=3837%2C-2057%2C5608%2C-810> (letöltve: 2018. 09. 26.).

²⁴ Az örökösök pereskedéséről a helyi sajtóban, a *Nagy-Körös* című lap 1893-1894. évi számaiban több tudósítás is olvasható. Galgóczy 1896-os adata szerint per tárgyát képezte a végrendelet, ami az alapítványok működésének kezdetét is befolyásolta. Galgóczy 1896: 285.

²⁵ Mezey 2003: 133.

²⁶ A rövid történeti áttekintésről Szterényi 1928: 65.

Az alapítvány intézményének meghonosítása a magyar jogi szaknyelvben gróf Széchenyi István személyéhez köthető.²⁷ Az alapítvány mai modern jogi fogalmát is a 19. század irodalma alakította ki. „Ekkor következett be az alapítványnak a testülettől való elhatárolása és ekkor kezdtek különbséget tenni szoros értelemben vett alapítvány és alap között.”²⁸ Míg az alapítvány maga önálló jogi személy, addig az alapnak csupán a létrehozásában játszik szerepet a természetes vagy jogi személy. Lényeges különbség van még a vagyont illetően is. Az alapítvány ugyanis az a nyilvános kezelés és ellenőrzés alatt álló vagyon, amelynek kamatait – a törzsállomány érintetlenül hagyásával – csak az előre meghatározott célra használhatták fel, az alap ezzel szemben egy olyan különleges célra rendelt vagyon, melynek nemcsak a hozadéka, hanem a tőkéje is felhasználható volt.²⁹ 1867-tel, a *gründolási lázzal* egy időben kezdődött Magyarországon az alapítványok tömeges létesítése. „Ekkor vált a civil társadalom természetes formájává, több százmillió korona értékű tőkével.”³⁰

A Helytartótanács végleges megszűntével az alapítványi felügyeleti jog gyakorlását a Magyar Királyi Belügyminisztérium, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vette át, az uralkodó legfőbb felügyeleti jogának megtartásával.

„Az alapítvány intézményét átfogóan szabályozó törvény – bár többször is tettek rá kísérletet – nem született. A jogi keretek hiányában ezért a sokszínűség jellemezte az alapítás aktuálisát. Az alapítványtevőnek közhitelű okiratot kellett kiállítani, amelyhez a 20. század elejétől hatóságilag előírt formát követeltek meg.”³¹

Ha átfogóan szabályozó törvény nem is született, említésre méltó mégis néhány, az alapítványokkal is foglalkozó törvény. Az iskolaalapítványokkal kapcsolatban az 1883. évi XXX. törvénycikk rendelkezett a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről. A törvénycikk 48. §-a kimondja:

„a vallás- és közoktatásügyi minister felügyel arra, hogy minden tanintézeti vagyon és különösen iskolai célokra tett alapítványok biztosan

elhelyezve, rendeltetési céljukra rendesen fordítottassanak, ennél fogva jogában áll az iskolai vagyonállásáról mikénti elhelyezéséről és kezeléséről időnként hiteles kimutatást kívánni.”³²

Az 50. § kiegészíti ezt azzal, hogy:

„végre teljesen bezáratni rendelt iskola vagyonáról és alapítványairól, a mennyiben az alapítók vagy jogutódok azokról az iskola megszűnése esetére nem intézkedtek, ugyanazon felekezet közoktatási céljaira az illető felekezeti főhatóság rendelkezik (1790/91. XXVI. tc. 10 §-a) fentartatván Ő Felségének legfőbb felügyeleti joga”.³³

Az 1895. évi XLIII. törvénycikk 9. és 20. §-a a vallás szabad gyakorlásáról szólva az alapítványok ügyét is érinti, azáltal, hogy biztosítja, hogy a törvényesen elismert vallásfelekezetek egyházi önkormányzati joguknál fogva maguk intézkedhetnek vallási és egyházi ügyekben, maguk kezelhetik egyházi, oktatási, nevelési vagy jótékonyági célokra szolgáló alapítványait, ugyanakkor kötelesek az alapítványokat az alapítók akarata szerint felhasználni, és ennek felügyeletét az illetékes miniszter látja el.³⁴

Az alapítványok kezelésével kapcsolatban ki kell emelni az 1871. évi XVIII., illetve az 1886. évi XXII. törvénycikket, melyek a községekről rendelkeznek. A községi háztartásról szólva megállapítják, hogy a községek kötelesek a kezelésük alatt levő alapítványokat is rendeltetésüknek megfelelően ugyanolyan gondnal kezelni, mint saját vagyonukat, valamint ezekről évenként rendes kimutatást és számadást terjeszteni a közgyűlés elé.³⁵ Az alapítványok törvényhatósági keretekben történő kezeléséről az 1886. évi XXI. törvénycikk 68. és 74. §-a, valamint az 1902. évi III. törvénycikk 11. §-a rendelkezik. Az alispán hatáskörébe utalja többek között, hogy havonta egyszer előzetes értesítés nélkül beható gondossággal vizsgálja meg a vármegye pénztárait, köztük a vármegye kezelése alatt álló alapok és alapítványok pénztárait.³⁶ A III. törvénycikk a vármegyék pénztári és számvetőségi teendőinek ellátását szabályozva a következőket állapítja meg:

■ 27 Mezey 2003: 133.

28 Szterényi 1928: 65.

29 Mezey 2003: 133.

30 Mezey 2003: 134.

31 Mezey 2003: 134.

32 CIH 1882–1883: 278.

33 CIH 1882–1883: 278.

34 CIH 1894–1895: 310; 312.

35 CIH 1869–1871: 292; CIH 1884–1886: 440.

36 CIH 1884–1886: 396.

„a vármegyei törvényhatósági bizottságokat a vármegyei költségvetések és zárszámadások, ugyszintén a gyámpénztári számadás, nemkülönben a tulajdonukat képező, vagy felügyeletük alatt álló alapok és alapítványok tekintetében megillető jogokat a pénztáraknak állami kezelésbe vétele nem érinti. Épségben marad továbbá a törvényhatósági bizottságok rendelkezési joga és felelőssége az alapok és alapítványok vagyonának és a gyámpénztári tőkének mikénti gyümölcsöző elhelyezésére is.”³⁷

Az alapító okirat ismérvei közé a levéltári források alapján a következők tartoznak: az alapítvány neve, az alapítványt létrehozó személy, illetve szervezet megnevezése, az alapítás helye, célja, vagyona és annak felhasználási módja, a kamatok elnyerésének feltételei, a pályázat és a kamatkiosztás módja és ideje, a vagyont kezelő szervezet megjelölése, vagy tagjainak kijelölése. Az alapító okirathoz szervesen hozzá tartozik az alapítólevél jóváhagyása, amivel ténylegesen életbe lépett az alapítvány.

Az alapítványt létrehozók esetében ki kell még térni a Galambos Sándor által alapítványbokroknak nevezett jelenségre. Ezek esetében egy személyhez vagy családhoz több alapítvány fűzhető.³⁸ A tanulmányomban vizsgált Kalocsa Balázs által létesített alapítványok is ide sorolhatók. Az alapítványbokrok esetében az alapítvány jóváhagyása általában együttesen történt.

Kalocsa-féle alapítványok

Kalocsa Balázs végrendeletében három alapítványt létesített, három különböző célra. A *Kalocsa Balázs-féle kisdedóvó alap* létrehozása az alapítványtevő egy aktuális feladat megoldására nyújtott válasza. A kisdedóvást szabályozó törvény 1891 májusában lépett életbe, az 1891. évi XV. a kisdedóvásról szóló törvénycikk beillesztette az óvodát a magyar köznevelési rendszerbe. Célja volt, hogy a 3–6 éves gyermekeket ápolja szüleik távollétében, valamint elősegítse testi, értelmi és erkölcsi fejlődésüket.

Kalocsa Balázs alapítványának létesítését azzal magyarázta, hogy a helyes irányú nevelés alapját már ebben a korban szükséges lerakni.³⁹ Ennek szolgálatába kívánta állítani a létrehozandó intézményét. A jól szervezett kisdedóvó intézeteket a magas gyermekhalandóság ellensúlyozójának és csökkentőjének is tartotta az alapítványtevő.⁴⁰ A kisdedóvó részére saját házát, feketei és nyilasi földbirtokait ajánlotta föl. Végrendeletében azt is kikötötte, hogy a kisgyermek után tandíjat nem fizethetnek, az intézmény fenntartására fordítandó összeget az ingatlanok jövedelméből fedezzék. A szegény gyermekekről külön is gondoskodott: ingyen ebédet biztosított azoknak a kisgyermeknek, akik körülményeik miatt nem mehettek haza ebédelni. A város tulajdonába és kezelésébe adta a kizárólag kisdedóvás céljaira kijelölt ingatlanokat.

Kalocsa Balázs egyházi és iskolai alapítványa elnevezéssel illetve egyházi és iskolai célokra létesített alapítványát. Ennek alapját az első önálló magyar pénzügyintézetnél, a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál jegyzett egyesületi részvényei alkották. Az alapítvány rendeltetésszerű működésének megkezdéséig a tőkekepzést, vagyongyűjtést jelölte meg az alapító, amíg a részvények jövedelméből 350 000 forint tőkevagyon össze nem gyűlik. Ezen összegről úgy rendelkezett, hogy a 300 000 forint kamataiból évente a kijelölt célokat finanszírozzák. A fennmaradó 50 000 forintot pedig a részvények éves jövedelmével együtt újból 350 000 forint gyűjtésére kívánta fordítani. Az alapításról szóló irat részletesen ismerteti a kamatok felhasználását. Az egyház, a Nagykőrösi Tanítóképezde⁴¹, a Nagykőrösi Gimnázium és a nagykőrösi népiskolák különböző, konkrétan megjelölt céljaira pontos, évente adható összeget sorolt fel az alapító.⁴²

Az egyház javára nyolc rendelkezés olvasható az alapító okiratban. A református egyház iránt elkötelezett alapító a nagykőrösi római katolikus egyház helyi szervezete részére is ajánlott fel kamatösszeget. Ezen kívül a Dunamelléki Református Egyházkerület, illetve a Nagykőrösi Református Egyházközség szükségleteire, a lelkészek és a kántor javadalmazására, illetve a gyülekezet vallásos szegényeire kívánta fordítani az alapítvány kamatait. A nagykőrösi református egyház

³⁷ CIH 1902: 9.

³⁸ Galambos 1995: 187.

³⁹ MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai

⁴⁰ MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai

⁴¹ 1836-ban alapították a napjainkban Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara néven működő intézetet.

⁴² MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

árva-, illetve szeretetházának és a hazai egyetemes református egyházi közalapnak az évenkénti támogatása is az egyházi célok közé került.⁴³ A Nagykőrösi Tanítóképezde tanárainak fizetését kívánta emelni az alapítvány kamataiból évente rendelt összegből Kalocsa Balázs. A diákok számára ösztöndíjat létesített. Ezen kívül a tan- és rajzeszközök, könyvtár és múzeum gyarapítására szánta a kamatok egy részét. Figyelmet fordított a beteg tanulókra, akiknek gyógyköltsége külön alapítványi tételt képezett. A nyári szünetet hivatalosan az intézetben töltő diákok részére is elkülönített összeget alapítványából. Feladatként tűzte ki a szegény sorsú és jó magaviseletű gyermekek ingyenes ellátását és könyvekkel való felszerelését.⁴⁴ Az egyházi temetéseken szolgáló tanulók egyenruházatára szintén külön összeget különített el. Ebben az esetben még azt is megjelölte, hogy az öltözetet két évenként cseréljék le. A Nagykőrösi Gimnázium tanárai fizetésének kiegészítésére rendelte el a kamatok egy részét, illetve a kitűnő tanulók támogatását célzó ösztöndíjra. A gimnázium tanszerekkel való felszerelése is külön pontban került említésre. Ifjúsági olvasóköri és önképzőköri létesítésére ajánlott fel Kalocsa Balázs külön összeget.⁴⁵ Az alsófokú oktatásban résztvevők támogatásáról sem feledkezett meg az alapító. A tanítók és tanulók támogatása mellett az iskolai tanszerekre és a népiskolai könyvtárakra kívánta fordítani az alapítólevélben feltüntetett összegeket. Az egyházi és iskolai alapítvány huszonnyolc pontban felsorolt tételeivel az alapító komoly célokat szándékozott elérni. A Nagykőrösi Református Egyházközséget mintává, az ország első hitközségévé kívánta fejleszteni, melynek élén „a legkitűnőbb, legképzettebb és legelhivatottabb” lelkész áll.⁴⁶ Az oktatás támogatásával pedig Arany János korának színvonalát tekintette elérendő célnak, mely napjainkig igazi kulturális fokmérőként szolgál Nagykőrösön.⁴⁷ Több esetben is megfigyelhető az alapítói szándék részletekre is figyelő gondossága. Az egyházi és iskolai alapítványa esetében Kalocsa azt is külön kikötötte, hogy semmilyen kedvezményben

nem részesülhet az a tanár vagy lelkész, aki aktív politikai tevékenységet folytat.⁴⁸

Az alapítványok esetében általában az alapítványtevő sírjának gondozása is bekerült a célok közé. Kalocsa Balázs az egyházi és iskolai alapítvány létrehozásánál rendelkezett arról, hogy saját családi sírboltja fenntartását és gondozását az egyházközségre bízza az alapítványi jövedelem erre a célra szánt összegéből.⁴⁹

Harmadik alapítványát *Kalocsa Balázs városi alapítványa* néven hozta létre. Az alapító a tetétleni földbirtokot és vagyonát ajánlotta fel erre a célra.⁵⁰ Vagyonkezelőnek a városi hatóságot jelölte meg, a tőkeképzés és vagyongyűjtés menetét az egyházi és iskolai alapítvány szerint rendelte el. A tetétleni és kocséri birtokok gazdálkodását egy kiváló, okleveles gazdatiszt irányítására bízta. A szőlőgazdaságra és a borkezelés fontosságára külön is felhívta a figyelmet az alapítvány céljainak leírásánál.⁵¹

Öt különböző pontban összegezte az alapítvány céljait. Évente népünnepség keretében erénydíjakkal kívánta jutalmazni a szegény sorsú és példamutató erkölcsi életet élő városi lakosokat. A hűségesebb cselédek jutalmazását külön is megemlítette. Mivel a hű és becsületes cselédet igen ritka jelenségként értékelte, a családok szolgálatában legalább húsz évet eltöltött, arra érdemes szolgálóknak szolgálati nyugdíj lehetőségét teremtette meg. Egy olyan intézmény létesítését akarta megvalósítani – a megfelelő összeg rendelkezésre állását követően –, amely állandó és biztos munkával, méltányosan megállapított napi munkabérrel segítené a város lakóit. Ezt a közmunkaprogramot az 1863 és 1866 között pusztító aszály és fagyok inségének és nyomorának tapasztalata ihlette. A városi alapítvány jövedelmének távolabbi célja lett volna egy állandó színház építése, melyre a helyet is kijelölte az alapító. A város díszének szánt épületet a piactér környékén képzelte el Kalocsa. Közcélként fogalmazta meg ezen felül a város rendezését és csinosítását. A ceglédi országúttól indulva új háztelkek kialakítását szorgalmazta.

■ 43 MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

44 MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

45 MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

46 MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

47 Kalocsa Balázs kapcsolatban állt Arany János családjával. Arany Juliska levelében is emlegeti Kalocsa Balázst. Sáfrán 1960: 121.

48 MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

49 MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

50 MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

51 MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

Nagykörös város tanácsa 1908. szeptember 16-án tartott ülésén elfogadta és jóváhagyta az alapítólevelet.⁵² Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közönsége 1911. október 10-én tartott rendes bizottsági közgyűlésén hagyta jóvá a végrendeletben foglaltakat.⁵³ Az 1900-as évek bírói gyakorlatára megkívánta azt is, hogy az alapítvány alapítólevelét a kormányhatóság jóváhagyja, és csak ezt követően tekintették jogi szempontból megfelelőnek.⁵⁴ A Kalocsa-alapítványok esetében erre 1912. február 1-jén került sor.⁵⁵ Az egyházi és iskolai alapítvány kezelője a Dunamelléki Református Egyházkerület volt. A végrendelet értelmében ellenőrzést gyakorolt, melyre 1897. október 28-án Ádám Gerzson nagykörösi tanárt nevezték ki.⁵⁶

Kalocsa Balázs végrendeletében közérdekű alapítványokat létesített. Az általa létrehozott három alapítvány célkitűzéseinél is jól tetten érhető az alapítványokra jellemző ismérv, az alapítói szándék sokszínűsége. Ezekkel az alapítványokkal egyszerre kívánta segíteni a szegény sorsúakat, illetve a város közösségét. Rendelkezéseinek nagy része az oktatás és a kultúra fejlesztésére szolgált. Helyi és országos szinten is eredményt kívánt elérni az egyházak és iskolák támogatásával.

Kalocsa Balázs alapítványainak gyakorlati eredményei

Az általa alapított óvoda 1904-ben kezdte meg működését, és a mai napig működő intézmény⁵⁷ – ma is az eredetileg lakóház céljára épült műemlék jellegű épületben, az alapítóról elnevezett utcában található a Nagykörösi Kalocsa Balázs Óvoda.⁵⁸ Fennállása alatt, különösen a II. világháború idején nehézségekkel kellett megbirkóznia: a Kalocsa Balázs végrendeletében kijelölt föld jövedelme „elúszott”, és az óvodába járók létszáma is megcsappant.⁵⁹ 1944-ben Nagykörös óvodái közül egyedül a Kalocsa Balázs Óvoda volt nyitva.

A légiriadó miatt naponta háromszor lementek a pincébe, az óvoda udvarát is érte bombatalálat. A Kalocsa-féle egyházi és iskolai alapítványhoz már működésének megkezdése előtt nagy reményeket fűztek. A Dunamelléki Református Egyházkerület 1902-ben kelt jegyzőkönyvében a következő megállapítás található: „Ha pedig a messze időbe tekintünk, midőn a Kalocsa Balázs alapítványa folyóvá lesz, az preaperandiánk minden szükségét fedezni fogja.”⁶⁰ Az 1909-ben kiadott jegyzőkönyv szerint alapvetően ez a fedelmi alapítvány gondoskodik majd a jövőben a tanítóképzőről és növendékeiről.⁶¹

Az egyházi és iskolai alapítványok felhasználására vonatkozóan az iskolai értesítőkből, a Nagykörösi Gimnázium évkönyveiből kaphatunk értékes adalékokat. Az ösztöndíjak felsorolásánál rendszeresen megjelenik a Kalocsa-féle alapítvány. Az 1925/1926-os iskolai évben két tanuló részesült fejenként 100 000 korona ösztöndíjban.⁶²

Az 1911. július 8-i nagykörösi földrengés rongálásai okozta kár összegét a református egyház a Kalocsa Balázs alaptól felveendő kölcsönből fedezte.⁶³ Szintén ebből az anyagi forrásból kívánták megvalósítani a régi gimnáziumi épület tanítóképezde céljaira történő átalakítását és berendezését.⁶⁴

A tanítóképző Kalocsa-alapítványból történő további támogatásáról olvashatunk a Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyvében.⁶⁵

A közgyűlés támogatta a tanítóképző igazgatótanácsa által beterjesztett kérelmet a tanítóképző internátusának fejlesztéséről. Ennek fedezetére szánták a Kalocsa Balázs egyházi alapítványából befolyó összeget.

A Kalocsa-féle alapítványok vagyonáról a hivatalos dokumentumok, a számadások mellett újságcikkek is tudósítottak. Joó Imre nyugalmazott gimnáziumi tanár 1916-os adatai a következők: 800 818 korona az egyházi és iskolai alapítvány vagyona, a városi alapítvány pedig 452 000 ko-

⁵² MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

⁵³ MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

⁵⁴ Andrassy 1993: 198.

⁵⁵ MNL PML IV. 479. 2. d. Kalocsa Balázs alapítványai.

⁵⁶ *Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve*, 1897. 10. 28., 215.

⁵⁷ A végrendeletnek megfelelően Kalocsa Balázs Nagykörös V. kerületében található Híd utca 61. szám alatti ingatlana adott helyet az óvodának. Az 1738 négyszögöl kerttel és udvartelekkel rendelkező úri lak teljes kényelemmel volt berendezve az egykorú leírás szerint. Galgóczy 1896: 438.

⁵⁸ Nagykörösi Kalocsa Balázs Óvoda, Pedagógiai Program, 2013, 4.

⁵⁹ *Nagykörösi Híradó, Pest Megyei Hírlap különkiadása*, 1965. 06. 17., 1.

⁶⁰ *Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve*, 1902. 04. 17., 57.

⁶¹ *Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve*, 1909. 10. 20., 197.

⁶² Kovács 1925: 17. Volt olyan alapítvány is ebben a tanévben, melyből 5-5 millió korona ösztöndíjat kaptak a tanulók.

⁶³ *Nagykörösi Hírlap*, 1911. 08. 17., 2.

⁶⁴ *Nagykörösi Hírlap*, 1911. 08. 17., 2.; *Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve*, 1911. 10. 21., 235.

⁶⁵ *Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve*, 1918. 05. 30., 46.

ronát tesz ki.⁶⁶ Az alapító halálának huszonötödik évfordulójára megjelent emlékező írásban a szerző Kalocsa Balázs életpályája és alapítványai ismertetése mellett kitért az akkori vagyon ismertetésére is: az óvodai alapítvány (az erre a célra rendelt földbirtokok jövedelme) 1917-ben 112 000 korona volt. Az egyházi és iskolai alapítványról azt írja Joó, hogy 1917-ben megkezdte működését, a városi alapítvány pedig félmillió korona vagyonnal rendelkezik.⁶⁷

A *Budapesti Hírlap* 1918 februárjában a már működő egyházi és iskolai alapítványról írt, és részletesen beszámolt a Kalocsa Balázs alapítványi szék javaslata által szétosztott jövedelemről.⁶⁸ A közlés szerint a nagykőrösi református egyház lelkeszei 800 koronát kaptak fejenként. Az árvaház, a vallásos szegények és a római katolikus egyház 400 koronát kapott. A Nagykőrösi Gimnázium és a Nagykőrösi Református Tanítóképző-intézet tizenöt tanára részesült fejenként 400 korona támogatásban, négy tanár pedig 200-200 koronát kapott. Évi 200–400 korona jutott a beteg tanulók gyógyszerére, ösztöndíjakra, tan-, zene-, ének- és rajzszerkekre, ifjúsági egyesület létesítésére. A szünidőben Nagykőrösön maradó ún. képzőintézeti diákok 200-200 koronát kaptak, a temetések alkalmával viselt ruhájukra külön 800 koronát. Nagykőrös elemi iskolájának tanítói kaptak fizetéspótlékul fejenként 200 koronát. 1918-ban huszonhárom református, hat római katolikus és egy izraelita tanító részesült ebben a támogatásban. A szegény elemi iskolások könyveire és ruháira pedig 800 korona összeget különítettek el. A Dunamelléki Egyházkerület 1936. március 25-én kelt jegyzőkönyve a felügyeletük alatt álló Kalocsa-alapítvány vagyonáról közölt adatokat.⁶⁹ A leírás szerint az értékpapír és készpénz időközbeni elértéktelenedése következtében az alapítvány vagyona annyira lecsökkent, hogy az osztalék kifizetését egészen addig megszüntették, amíg az alapítvány értéke újra el nem éri a végrendeletben meghatározott összeget.

A II. világháborút követő időszakból az alapítványok vagyonát illetően néhány töredék található a levéltárban. 1946-ban a városi alapítvány borkészletét árverezték el.⁷⁰ Szintén ebből az évből

maradt fenn egy határozat arról, hogy a Kalocsa Balázs-féle feketei ingatlan háborús kárt szenvedett lakó- és gazdasági épületei tetőzetének helyreállításához cserépkitalványozás történt. Az anyagi fedezet biztosítását az alapítvány állta.⁷¹ A világháborúk és az inflációk is felemésztették a századfordulós nagy reményeket, melyeket a kortársak és az utókor a milliós alapítványhoz fűzött. A Kalocsa Balázs által létesített alapítványok gyakorlati eredményei közül azonban vitathatatlannul időtálló a ma is működő és az alapító nevét viselő óvoda.

Kalocsa Balázs emlékezete

A végrendeletében létrehozott alapítványai révén Kalocsa Balázs tekintélyes sajtóorgánumok beszámolójában szerepelt, így országos ismertségre tett szert, de tevékenysége és élete elsősorban Nagykőrösön maradt fenn a köztudatban. Szász Károly neves református püspök 1891 áprilisában egyházlátogatást tett Nagykőrösön, melyről canonica visitatiós naplót készített. A püspök ebben a hivatalos dokumentumban említette Kalocsa Balázst. Hivatali munkája mellett is időt szánt arra, hogy meglátogassa a tanítóképző lelkes és áldozatkész pártfogóját.⁷²

Nagykőrös város közgyűlése már 1892 márciusában, Kalocsa Balázs halálát követően elhatározta, hogy egy kiváló magyar festővel lefesteti arcképét a városi közgyűlési terem számára.⁷³ A nagykőrösi adófizetők a *Nagykőrös és vidéke hirdetési közlönyének* 1911. október 19-i számában közölt panaszos levelüket a néhai Kalocsa Balázssra hivatkozva írták. Úgy gondolták, hogy a közel húsz éve meghalt alapítványtevő minden bizonnyal méltatlankodna a város I. kerületében tapasztalt problémák miatt: a városrész egyik utcája a gyalogjárda hiányában megközelíthetetlen volt a kialakult por és sár miatt.⁷⁴

A Kalocsa Balázs alapítványairól és életéről többször is megemlékező gimnáziumi tanár, Joó Imre 1917-ben sajnálatos tényként közölte, hogy a korban élők már névleg sem ismerik az egykori alapítványtevőt. Emléke azonban a két világháború közötti időszakban sem halványult el teljesen.

⁶⁶ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1916. 07. 02., 319.

⁶⁷ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1917. 04. 22., 182–184.

⁶⁸ *Budapesti Hírlap*, 1918. 02. 23., 6.

⁶⁹ *Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve*, 1936. 03. 25., 158.

⁷⁰ MNL PML V. 281-d. 5641 ki. 1946.

⁷¹ MNL PML V. 281-d. 6829 ki. 1946.

⁷² Novák 1989: 430.

⁷³ *Budapesti Hírlap*, 1892. 03. 17., 6.

⁷⁴ *Nagykőrös és vidéke hirdetési közlönye*, 1911. 10. 19., 1.

1933 januárjában az Arany János Társaság havi felolvasóestjén Dezső Kázmér, Nagykörös polgármestere Kalocsa Balázsról, a város néhai jótevőjéről tartott székfoglalót.⁷⁵ A *Városok Lapja* című várospolitikai hetilap 1937-ben megjelent számában Nagykörös bemutatásánál a település életében szerepet játszó jelentős családok közül kiemeli Kalocsa Balázst, „kinek fejedelmi alapítványa révén fogja Nagykörös elérni, hogy az elkövetkező évtizedekben még sokat fognak róla beszélni”.⁷⁶ Ehhez képest 1941-ben a helyi sajtó egyik címlapja egy utópisztikus ábrándként tüntette fel az alapítványt.⁷⁷ A városi alapítvány nagy célkitűzései helyett pusztán ínségmunka végeztetésére futja az cikk írója szerint.

A szocialista korszakban elsősorban az általa alapított óvoda megemlékezéseiről olvashatunk korabeli tudósításokat. A nagyobb óvodás gyermekek az alapító egykori rendelkezése szerint gondozták a sírt, évente kivonultak a családi sírbolthoz.⁷⁸ A ma is működő óvodában Kalocsa Balázs emléknappal őrzik az egykori alapító emlékét.⁷⁹ A *Pest Megyei Hírlap* és a különkiadásaként megjelent *Nagykörösi Híradó*, majd *Nagykörösi Hírlap* több Kalocsa Balázs-portrét is közölt, az egykor városszerte ismert jótévő emlékezetét fenntartva.⁸⁰

Egy legenda szerint Kalocsa Balázs halálát követően a Nagykörösi Gimnázium érettségiző diákjainak azt a matematikai kérdést kellett megoldaniuk, hogy száz év múlva mennyire növekedne a három alapítvány értéke, ha azt kamatos kamatra bankban helyezné el a város. A diákok kiszámították, hogy az Osztrák-Magyar Banknak sincs annyi pénze. Ez a *Pest Megyei Hírlap* 1968. évi

számában megjelent anekdota jól mutatja, hogy nem halványult el teljesen az egykori alapítványtevő emléke.⁸¹

Kalocsa Balázs végrendeletében létesített alapítványainak alapító okirata a megyei levéltárban található, de ezen kívül is volt egy közös pont a Kalocsa-örökség és a levéltár életében. A II. világháború idején ugyanis a Kalocsa Balázs-féle alapítványi szőlő prэшázába szállították Nagykörös 1850 előtti történeti értékű iratait, vagyis az akkori levéltárat.⁸² A bombatámadástól való félelem miatt jól védett helyet kerestek az értékes iratanyagnak.⁸³ A prэшázban a kellő körültekintés ellenére is kár érte az iratanyag egy részét: ismeretlen egyének a ládákat felfeszítették, az iratokat szétszórták és károsították.⁸⁴

A kétszáz évvel ezelőtt született Kalocsa Balázs hosszú távú, közjót szolgáló tervekkel hozta létre alapítványait. Noha a tucatnyi kitűzött cél csak részben teljesülhetett, Nagykörös városának történetében maradandót alkotott, élete és személye pedig megismerésre és kutatásra érdemes. Az alapítványokkal kapcsolatban a jogtudós Csorba Ferenc a Magyar Jogászegylet 1888. novemberi értekezletén kijelentette, hogy „culturalis erőnk nagy részben alapítványokon nyugszik”.⁸⁵ A tanulmányban ismertetett Kalocsa-alapítványok is döntően a kultúra és oktatás fejlesztését célozták. Az alapítványok tanulmányozása nem csak az alapítók személye kapcsán érdekesek, társadalom- és helytörténeti vonatkozásai miatt is kutatásra érdemes a forrásanyag. Feltárásukkal a közösségek működéséről, az emberek közötti kapcsolatokról kapunk további adalékokat, valamint még árnyaltabb képet a kor értékrendjéről.⁸⁶

⁷⁵ *Pesti Hírlap*, 1933. 01. 24., 7; *MTI Napi hírek*, 1933. 01. 18. 11 óra 45 perc, https://library.hungaricana.hu/hu/view/Napi-Hirek_1933_01_2/?query=Kalocsa%20Bal%C3%A1zs&pg=75&layout=s (letöltve: 2018. 11. 21.).

⁷⁶ *Városok Lapja*, 1937. 10. 01., 583.

⁷⁷ *Nagykörösi Híradó*, 1941. 10. 18., 1.

⁷⁸ *Nagykörösi Hírlap. A Pest Megyei Hírlap különkiadása*, 1983. 06. 28., 1.

⁷⁹ *Nagykörösi Kalocsa Balázs Óvoda, Házirend*, 2013, 8.

⁸⁰ *Pest Megyei Hírlap*, 1966. 12. 01., 6; *Nagykörösi Híradó. A Pest Megyei Hírlap különkiadása*, 1976. 03. 11., 1.

⁸¹ *Pest Megyei Hírlap*, 1968. 09. 21., 4.

⁸² *Nagykörösi Híradó. A Pest Megyei Hírlap különkiadása*, 1975. 04. 09., 1.

⁸³ Az iratanyag megmentésében kiemelt szerepet vállalt Balanyi Béla, aki a Bács-Kiskun Megyei Levéltár vezetője volt. Tanczos-Szabó 2011.

⁸⁴ Az iratanyag kb. 10%-át érintette az okozott kár. Balázs 1988: 46.

⁸⁵ Csorba 1889: 1.

⁸⁶ Galambos 1991: 19.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

IV.479. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alapítványokra vonatkozó iratok levéltári gyűjteménye 1891–1943.
V.281-d. Nagykőrös Város Számvevőségének iratai.
Alapok, alapítványok iratai 1872–1950.

CIH 1869–1871

Márkus Dezső (szerk.): *1869–1871. évi törvényczikkek*. Budapest: Franklin Társulat, 1896. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás.)

CIH 1882–1883

Márkus Dezső (szerk.): *1882–1883. évi törvényczikkek*. Budapest: Franklin Társulat, 1896. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás.)

CIH 1884–1886

Márkus Dezső (szerk.): *1884–1886. évi törvényczikkek*. Budapest: Franklin Társulat, 1897. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás.)

Budapesti Hírlap, 1892–1918.

Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyvei, 1890–1918.

Nagykőrösi Híradó, 1941.

Nagykőrös és vidéke hirdetési közlönye, 1911.

Nagykőrösi Hírlap, 1911.

Néptanítók Lapja, 1890–1891.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1877–1917.

Pest Megyei Hírlap, 1965–1976.

Pesti Hírlap, 1892–1933.

Pesti Napló, 1852.

Vasárnapi Újság, 1892.

OSZK gyászjelentések

Hivatkozott irodalom**ANDRÁSSY 1993**

Andrássy Lászlóné: Az alapítványi intézmény története. In: *Könyvtári Figyelő* 2 (1993), 198–206.

ÁDÁM 1892

Ádám Gerzson (szerk.): *Tudósítás a Nagykőrösi Evangélikus Református Főgymnasiumról az 1891/2. tanévben*. Nagykőrös: Ottinger Ede Ny., 1892.

BALÁZS 1988

Balázs Péter: A megyei városok iratanyaga a Horthy-korszak utolsó éveiben és a frontok áthaladása idején: II. rész. In: *Levéltári Szemle* 4 (1988), 44–58.

BONA 2015

Bona Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara*. Miskolc: Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2015, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabor-nokok-torzstisztek-1/szazadosok-az-184849-evi-szabadsag-harcban-96F2/eletrajzi-adatok-989D/k-9D47/kalotsa-kalocsa-balazs-9D5C/> (letöltve: 2018. 09. 26.).

CSORBA 1889

Csorba Ferenc: Alapítványaink és a legfelső felügyeleti jog. Felolvasatott a Magyar Jogászegylet 1888. évi november hó 17-én tartott teljes-ülésében. In: *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, XLII. V. kötet 1. füzet. Budapest: Franklin Társulat Könyvnyomdája, 1889, 1–37.

F. SZABÓ 1931

F. Szabó Géza (főszerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye általános ismertetője és címtára, ötödik körzet*. Budapest: Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete, 1931.

GALAMBOS 1991

Galambos Sándor: Alapítványi célok a dualizmus korában Nyíregyházán. In: *Levéltári Szemle* 1 (1991), 19–27.

GALAMBOS 1995

Galambos Sándor: Az alapítványozás résztvevői Nyíregyházán a dualizmus korában. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Debrecen: Csokonai Kiadó Kft., 1995, 185–192.

GALGÓCZY 1896

Galgóczy Károly: *Nagykőrös város monographiája*. Budapest: Pátria, 1896.

KEMPELEN 1913

Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. V. kötet. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1913, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kempelen-kempelen-bela-magyar-nemes-csaladok-1/5-kotet-7C52/kalocsa-94F2/> (letöltve: 2018. 09. 26.).

KEMÉNY 2018

Kemény János: Kalocsa Balázsné Ferenczy Anna és férje, Kalocsa Balázs végrendelete (1880 és 1891). In: *Múltbanéző*. Az MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltárának elektronikus folyóirata 13 (2018), http://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_13_5 (letöltve: 2018. 12. 06.).

KOVÁCS 1925

Kovács Lajos (szerk.): *A Nagykőrösi Református Arany János Gimnázium Értesítője az 1925–26. iskolai évről*. Nagykőrös: Dajka Lajos villanyerőre berendezett Könyvnyomdája, 1926.

MANHERCZ 2012

Manhercz Orsolya: *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. Budapest: 2012, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/manherczorsolya/diss.pdf> (letöltve: 2018. 09. 26.).

MEZEY 2003

Mezey Barna: *Magyar jogtörténet*. 2. jav. kiad. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.

MÉSZÁROS 2008

Mészáros László: A nyolcvanéves Arany János Múzeum történeti tárgyi gyűjteménye. In: Ihász István – Pintér János szerk.: *Történeti Muzeológiai Szemle* (A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 8.) Budapest: Magyar Múzeumi Történész Társulat, 2008.

MÉSZÁROS 2013

Mészáros László: A balásfalvi Kiss család hagyatéka a nagykőrösi múzeumban. In: Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle* (A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 12.) Budapest: Magyar Múzeumi Történész Társulat, 2013.

NAGY 1860

Nagy Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 6. kötet. Pest: Ráth Mór, 1860.

NOVÁK 1989

Novák László: Szász Károly református püspök 1891. évi látogatása a Három városban. In: *Studia Comitatus* 19 (1989).

PATAKY 1914

Pataky Dezső (szerk.): *A Kiskunhalasi Református Főgimnázium Értesítője az 1913–14. tanévről*, Gyoma: k. n., 1914.

SÁFRÁN 1960

Sáfrán Györgyi: *Arany János és Rozvány Erzsébet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.

SZTERÉNYI 1928

Szterényi József (főszerk.): *Közgazdasági enciklopédia*. I. kötet. H. n.: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, 1928.

TÁNCZOS-SZABÓ 2011

Tánczos-Szabó Ágota: Balanyi Bélára emlékezünk. In: *Múltbanéző*. Az MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltárának elektronikus folyóirata 3 (2011), http://www.bacs-kiskun-levelt.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/tsza-02t-1.html (letöltve: 2018. 09. 26.).

GAÁLNÉ BARCS ESZTER

ESZTER GAÁLNÉ BARCS

Nagykőrös szolgálatában. Kalocsa Balázs alapítványai a századfordulón

A kétszáz éve született nagykőrösi földbirtokos, Kalocsa Balázs három alapítványt létesített végrendeletében. Az örökös nélkül elhunyt alapítványtevő Nagykőrös város közügyeinek és közérdekeinek szolgálatára rendelte tekintélyes vagyonát. Pest megye egyik jelentős városáról, illetve jövője nemzedékéről kívánt gondoskodni. Tanulmányomban az alapítványozással kapcsolatos szakirodalom ismertetése után az alapítvány fogalmát, az alapító okiratok általános jellemzőit és az alapítványi célok sokszínűségét mutatom be. Kalocsa Balázs az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban tisztként vett részt. Felesége szintén alapítványtevő, Erzsébet királyné társalkodónőjének, Ferenczy Idának testvére volt. A mecénás rövid portréját követően az alapítólevélben található három alapítvány részletes leírása következik. Az első az úgynevezett *Kalocsa Balázs-féle kisdédóvó alap*, mellyel az alapító egy jól szervezett kisdédnevelő intézet felállítását kívánta elérni. A gyermekhalandóság kimagasló arányának orvoslása is a célja volt az alapítvány létrehozásával.

Kalocsa Balázs egyházi és iskolai alapítványát elsősorban a Nagykőrösi Református Egyházközsége hagyományozta. Az alapítólevél huszonnyolc tételesen felsorolt célt tartalmazott. Az alapítvánnyal az egyházközsége az ország mintahitközségévé kívánta emelni; az oktatásban pedig Arany János és társai korának színvonalát szerette volna újra elérni.

Kalocsa Balázs városi alapítványán belül szintén több, egymástól eltérő célt is megfogalmazott az alapító. Noha különböző szándékokat tartalmazott ez az alapítvány, a fő célkitűzés Nagy- kőrös város támogatása volt. Kalocsa Balázs alapítványai – ahogyan alapítólevelében fogalmazott – nagy és nemes célokat tűzött maga elé: a szegények támogatása mellett az oktatás és a gazdaság fejlesztése is szándékában állt. A nevét viselő óvoda és egy a városban található utca őrzi napjainkban a jelentős alapítványtevő emlékét.

Serving Nagykőrös. Foundations of Balázs Kalocsa at the turn of the century

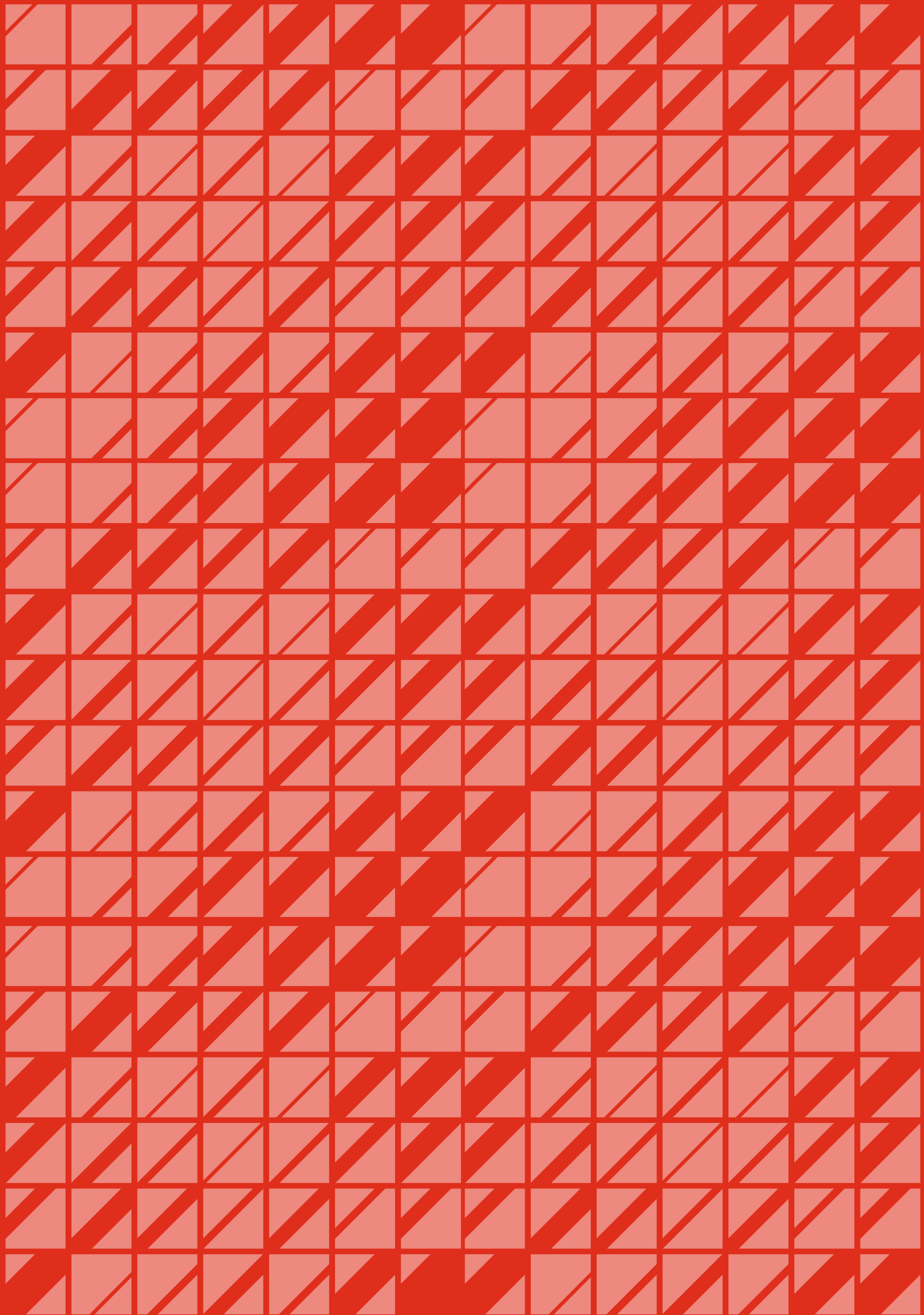
Nagykőrös landowner born two hundred years ago, Balázs Kalocsa, set up three foundations in his will. The heirless endower left his huge fortune to serve the public affairs and public interests of the city of Nagy- kőrös. He wanted to provide for a significant city of Pest county and its future generation.

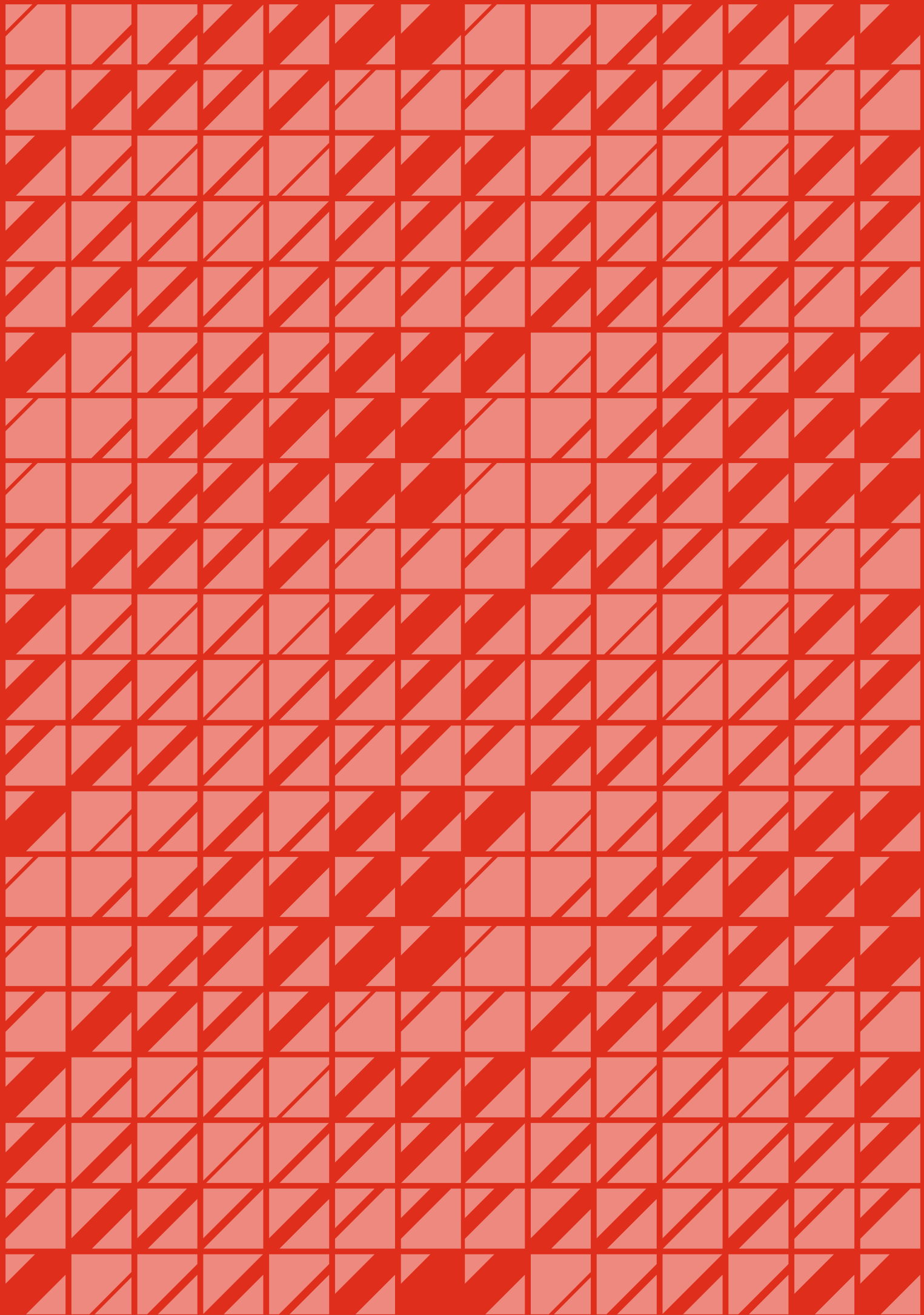
In my study, after reviewing the literature on the endowment, I introduce the notion of foundation, general characteristics of the deeds of foundation and the variegation of their aims.

Balázs Kalocsa participated in the Hungarian Revolution of 1848–49 as an officer. His wife was also an endower, and she was the sister of Queen Elizabeth's lady companion, Ida Ferenczy. The brief introduction of the benefactor is followed by the detailed description of the three foundations from the deed of foundation. The first one is the so-called *Nursery School Fund of Balázs Kalocsa*, the founder's aim with this was to establish a well-organised nursery school. Another aim of his was to reduce the outstanding rate of infant mortality.

The *Ecclesiastic and Scholastic Foundation of Balázs Kalocsa* was primarily left to the Reformed Congregation of Nagy- kőrös. There are twenty-eight detailed aims in the deed of foundation. With the foundation he wished to transform the congregation into the model religious community of the country; with education he wanted to reach the standard of the period of János Arany and his fellows.

The founder of *Municipal Foundation of Balázs Kalocsa* articulated several different aims. Despite the different intentions the main objective of the founder was to aid the city of Nagy- kőrös. As he stated in the deed of foundation – Balázs Kalocsa set himself great and noble objectives with his foundations: in addition to helping the poor, he intended to improve education and economy, as well. The memory of the important endower is preserved in the name of the nursery school and the name of a street in the city.

A SZENTENDREI HELYI ÉRDEKŰ VASÚT TÖRTÉNETE AZ I. VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG

- Péterffy Gergely
történész, levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
peterffy.gergely@mn.gov.hu

Amikor 1888. augusztus 17-én bepöfögött az első menetrend szerinti szerelvény a szentendrei állomásra, az éljenző tömeg egy új kor beköszöntét remélte és várta a kis kávédarálónak csúfolt, szoknyás gőzmozdony által vontatott szerelvénytől. Egy új, gazdaságilag felfelé ívelő korszak eljövetelét várták a szentendrieiek, hogy a mintegy száz évvel korábbi fénykort követő hanyatlás után Szentendre ismét kiemelkedik a Dunakanyar egyszerre idilli és poros, álmos települései közül. A modernitás szimbóluma végre a szemük előtt szuszogott, pöfögött, miközben a vasútépítő társaság, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság és Szentendre notabilitásai emelkedett hangulatban köszöntötték egymást és az ünnepségre érkezőket.

Szentendre életében rendkívül fontos szerepet játszott a vasúti kapcsolat létrejötte az ország politikai, közigazgatási és gazdasági központjával, Budapesttel. A főváros közelsége egyszerre volt (mint napjainkban is) áldás és átok: megoldást jelentett a filoxéra miatt megélhetését elvesztett nagyszámú földmunkásnak és kisiparosnak új állása megtalálásában, ugyanakkor a város nem tudta megszervezni saját gazdasági vonzaskörzetét Budapest sokkal nagyobb térségre kiható gazdasági vonzereje miatt. A fővároson kívül a légvonalban még közelebb lévő Vác is jelentős elszívó gazdasági erővel hatott a Dunakanyar mindkét partján – Szentendre kárára.¹ A vicinális átadásakor mintegy 20 kilométer választotta el Szentendrét a főváros (Buda) centrumától, ami gyalog jó tempóban is körülbelül négy óra sétát jelentett. Létezett ugyan hajóút is, ám a hajók csak tavasztól ősz végéig – általában március 15-én indult a hajózási szezon és október 31-én záródott – jártak, akkor is csak napi egy pár járat közlekedett. A nyár beköszöntével is csak napi 3-3 hajó járt mindkét irányba. Ráadásul az egyébként is kedvezőtlen vízrajzi viszonyok mellett a váci Duna-ággal szemben a szentendrei Duna-ág települései csekély lélekszámmal bírtak, a környék gazdasági potenciálja kimerült a kistermelői gyümölcsszállításban és a dunabogdányi, valamint visegrádi kőbányákból származó kövek fuvarozásában. Mindezek mellett kedvezőtlen vízállás, például aszály vagy árvíz esetén bizonytalan időre szüneteltetni kellett a forgalmat. A hajónak egy komoly előnye volt a vasúttal szemben: a Pestre utazóknak nem kellett hídvámot fizetniük, mivel a hajó végállomása a pesti oldalon volt.

A helyi érdekű vasút építése

A szentendrei vasút kivitelezési terve 1886. november 2-án készült el, ezután következhetett a vasútvonal közigazgatási bejárása, amit Békás-megyer és Szentendre között 1886. november 23-án tartottak meg Vörös László, a Közmunka és Közlekedési Minisztérium miniszteri titkára vezetésével.² A közös hadügyminisztériumot – ne feledjük, ekkor még a vasút kiemelt stratégiai jelentőséggel bírt – Schmid Ottó császári és királyi vezérkari főhadnagy képviselte. A bizottságban jelen volt még a Vasúti Főfelügyelőség, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest városvezetése, a vármegye közgyűlése és az államépítészeti hivatal, valamint az építető BKVT képviselői. Utóbbiak között maga a BKVT vezérigazgatója, Jellinek Henrik is ott volt. Az eredeti tervek szerint Szentendre területét a filatorigáti állomástól 14,6 kilométerre érte volna el a vicinális, és a vonal két kilométer hosszan vezetett a mai helyén lévő, de még jóval kisebb végállomásig³. A város közigazgatási területén 5 db egy méter hosszú átereszt, valamint egy 10 m hosszú hidat – Dera-patak hídja – terveztek megépíteni. Emellett még egy 2 m széles belvízlevezető boltozott csatorna áthidalását kellett megoldaniuk az építőknek, valamint két utátjárót létesíteniük. Mind Pomáz, mind pedig a Szentendrét képviselő Dumtsa Jenő polgármester, Pálffy Richárd gazdasági tanácsnok, valamint Száva Antal, Maximovits István, Piacsek Camilló és Krecsárevits Miklós képviselőtestületi tanács tagok azt kérték a beruházótól és a hatóságoktól, hogy módosítsák a vonalvezetést már Pomáz északi határától, így az értékesebb földeket, magántulajdonban lévő gyümölcsösöket elkerülné a vasút. Ennek fejében Szentendre felajánlotta a területén szükséges földek ingyen átengedését a vasúttársaság részére, illetve a magánkézben lévő földek város általi megváltását.⁴ A vicinális budai bejárására november 25-én került sor (1-2. kép). Szentendre rendezett tanácsú város négy nappal későbbi közgyűlésén 3757/886. szám alatt tárgyalta a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság által Buda és Szentendre között építendő vasút ügyét. A közgyűlés megszavazta a közigazgatási bejáráson bejelentett ingyenes területátengedést, valamint a vasúthoz szükséges kavics bányászására ingyen ajánlott fel egy 400 négyszögöles területet, továbbá a városi téglagyárban készült téglákat 1000 darabonként 16 forintos áron ígérte

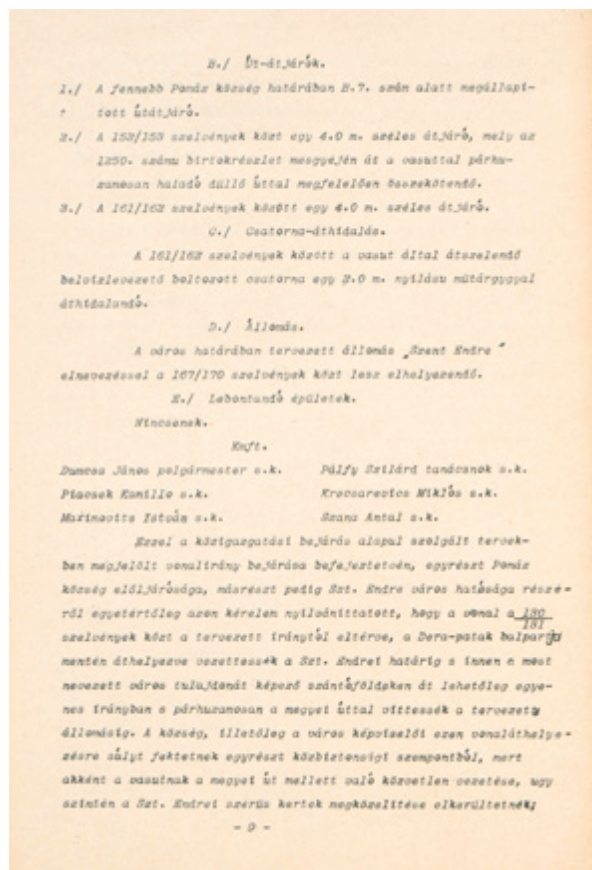
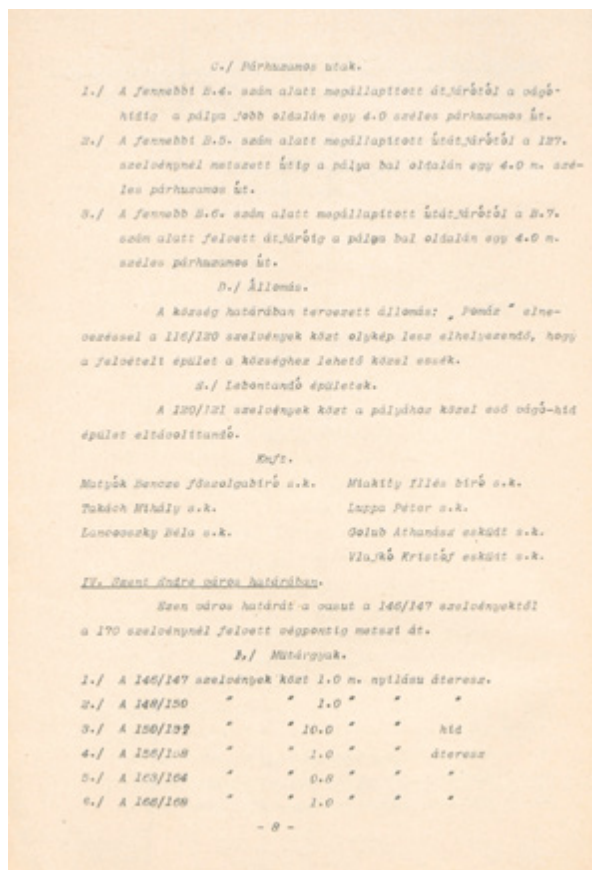
■ ¹ Faragó 2015; S. n.: A vasút ügyhöz. In: *Szent-Endre és Vidéke*, 1903. 02. 15., 1-2.

² Bencze-Koroknai-Sudár 1987: I. 214. A korabeli település- és földrajzi nevek, mint például Filatori-gát, Békás-Megyer, a könnyebb érthetőség kedvéért a mai alakjukban szerepelnek.

³ A korabeli település- és földrajzi nevek, mint például Filatori-gát, Békás-Megyer, a könnyebb érthetőség kedvéért a mai alakjukban szerepelnek.

⁴ BFL. XI. 1520. 91. Közigazgatási bejárás jegyzőkönyve. 8-10.

PÉTERFFY GERGELY
A SZENTENDREI HELYI ÉRDEKŰ VASÚT TÖRTÉNETE
AZ I. VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG

1-2. kép: Közigazgatási bejárás jegyzőkönyv-részlet, 1886 (BFL)

– a lakossági igények kielégítése után fennmaradó feleslegből.⁵ A határozatot Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja 4797/887. számú végzésében hagyta jóvá.⁶

A BKVT-val való ingatlankisajátítási ügyek elhúzódtak, a város és a vasúttársaság közötti szerződés csak 1887 nyarára készült el, de a városi közgyűlés az augusztusi és a szeptemberi közgyűlésen is határozatképtelen volt a kevésszámú megjelent tanácstag miatt, ezért a szerződésről szóló szavazást az október 15-i közgyűlésre halasztották, ahol már elegendő volt a jelenlévők egyszerű többsége is.⁷ Végül a jelenlévők egyhangú döntése alapján elfogadták a szerződés-tervezetet, és felhatalmazták a polgármestert a megállapodás aláírására, illetve a vármegyei közgyűlés elé felterjesztésre, amit a vármegyei közgyűlés 40kg/1888 szám alatt jóváhagyott.⁸

A BKVT élt a város kedvezményes téglavásárlási ajánlatával, és az építendő épületek részére hetvenezer darab téglát kért a várostól. A képviselőtestület utasította Pálffy Richárd városi gazdaszt, hogy a városi téglalevető készletéből adja át a kért mennyiséget a BKVT megbízottjainak: Várnay Mór építésvezetőnek vagy Hauszmann Sándor építési vállalkozónak.⁹ Két hónap múlva a BKVT azzal fordult a városi tanácshoz, hogy a korábban kavicsbányászatra felajánlott – és már ki is termelt – terület mellett, hasonló célból pontosan meg nem határozott nagyságú földre adjon kavicsbányászási jogot. Kártérítésként 400 forintot ajánlott fel a vasúttársaság, amit a közgyűlés elfogadott, egyúttal megbízta Pálffy Richárdot az átadandó terület kijelölésére.¹⁰ A kibányászott kavics után a szóban forgó területek sokáig parlagon heverhettek, a gödrös földre

⁵ MNL PML. V. 371. 3. k. 1886.11.27. 3757/886.
⁶ MNL PML. V. 371. 3. k. 1887.03.05. 867/887.
⁷ MNL PML. V. 371. 3. k. 1887.08.10. és 2018.09.14. 2382/887.
⁸ MNL PML. V. 371. 3. k. 1887.01.15. 2382/887. és 1888.03.02. 405/888.
⁹ MNL PML. V. 371. 3. k. 1888.03.02. 415/888.
¹⁰ MNL PML. V. 371. 3. k. 1888.05.19. 2919/888.

végül 1899-ben vételi ajánlatot tett Szentendre egyik tehetős, régi szerb családból származó tagja, Huzsvik Lyubomir.¹¹

December 5-én a BKVT megkapta az előmunkálati engedélyt, 1887. március 30-án pedig 12819/1887 számú határozatával a közmunka- és közlekedésügyi miniszter engedélyezte a Budapest-Szentendre Helyiérdekű Vasút megépítését. Óbuda Filatorigát állomásától Békásmegyeren, Budakalászon és Pomázon át Szentendrére vezető vasút végig egy vágánnyal épült, méterenként húsz kilogramm tömegű sínzálakkal, amelyeken kezdetben öt, MÁV Gépgyár által gyártott hetven lóerős, úgynevezett szoknyás gőzmozdony és tizenegy lóvasúti eredetű kocsi közlekedett.¹² Filatorigáttól azonban nehézkes volt a továbbjutás a belváros felé, csak kétszeri átszállással lehetett eljutni a Lánchídig. A nehézkes közlekedés természetesen kihatott a vasút személy- és áruforgalmára, így nem csoda, hogy kezdetben a fővárosból 6:30 és 21:00 között csak hét vonat indult, amit vásár- és ünnepnap még további négy egészített ki. Visszafelé 4:02-kor indult az első vonat, az utolsó pedig 21:32-kor, összesen tizenegy járat, amit egy 6:32-es és egy 8:00-ás egészített ki hétvégén. Óbuda Filatorigát és Szentendre között Aquincum, Békásmegyer, Budakalász és Pomáz állomásokon álltak meg a szerelvények, bő egy óra alatt téve meg az utat mindkét irányban.¹³ Az 1891: XXIV. törvénycikk a Duna-jobbparti körvasút létrehozásáról közvetett módon elősegítette a vasút bevezetését a belvárosba.¹⁴ A Déli pályaudvartól a helyenként közúti vasúti pályákat is igénybe vevő Leipziger szeszyárig vezető vágány 1892. április 7-én került átadásra, innen már csak 300 méter hiányzott Filatorigát állomásig. Ez ugyan augusztus elejére elkészült, de a forgalmat csak 1895. február 1-én indították el, a szentendrei vonatok – a körvasutat peage-forgalomban

használva – a Margit-hídon túl, a Pálffy (ma Bem) térig közlekedhettek, így már valódi összeköttetést jelentettek Szentendre és Budapest között.¹⁵ A vonal teljes hossza ezzel 20,7 kilométerre emelkedett. A következő tavasszal elkészült az esztergomi vasútvonal összeköttése a Duna-jobbparti körvasúttal, így az újpesti összekötő híd 1896. november 3-i átadásáig az esztergomi vonatok Buda-Császárfürdő állomástól közlekedtek. A híd átadása után is indultak azonban hétvégenként úgynevezett kirándulóvonatok a császárfürdői állomásról Esztergomba.¹⁶

Közben 1889. december 28-án a BKVT összevonta a fővároskörnyéki helyi érdekű vasútjait a Budapesti Helyi Érdekű Vasút égisze alá, így a szentendrei vonal is a BHÉV irányítása alá került. 1895-ben a BHÉV vasútvonalainak engedélyokiratait egyesítő törvényt hagyott jóvá az országgyűlés. A törvény megszabta, hogy magasabb osztályon utazásért személyenként és kilométerenként legfeljebb öt krajcár, alacsonyabb osztályon három krajcár viteldíjat szedhet be a társaság. Ha közbelső osztályú kocsikat is rendszeresítene a társaság, azokon 4 krajcár/fő/kilométer tarifán kell szállítania. A törvény kikötötte, hogy mindhárom vasútvonal vidéki végállomásáról legalább egy, szükség esetén két reggeli munkásvonatot kell közlekedtetni a fővárosi gyárakban dolgozó munkások számára. A munkások a legalsóbb osztályon 40% kedvezményű munkásjegyet válthattak, a fővárosba bejáró diákok részére pedig 33%-os kedvezményt írt elő az országgyűlés.¹⁷ 1908-ban a vasútvonalak tervezett villamosítása kapcsán az országgyűlés újraszabályozta a BHÉV vasútvonalainak egyesített engedélyokmányát. Ekkor már a magasabb osztályon való utazásért legfeljebb tíz, alsóbb osztályon utazásért hat fillér volt beszédhető kilométerenként. A munkások 40%-os és a tanulók 33%-os kedvezménye megmaradt.¹⁸

¹¹ MNL PML. V. 371. 6. k. 1899.05.29. 1758/899.

¹² A vasútvonal részletes műszaki adatait lásd: Péterffy 2016: 159. Filatorigát állomás az évtizedek során fontos rendező pályaudvarrá nőtte ki magát. A hetvenes évek második felében végzett vonalkorrekció során 1978. december 12-én megszűnt személyforgalma, kizárólag a Duna-jobbparti körvasút teherforgalmát kezelte egészen az 1990-es évek közepéig. A Szentendrei úton a Ladik utca és a Bogdáni út közötti szakaszán elterülő pályaudvarból mára semmi sem maradt.

¹³ *Szent-Endrei Futár*, 1889. 05. 15.

¹⁴ Az 1892-ben megépült körvasút az akkori Budapest peremkerületeiben, illetve elővárosaiban lévő vasútállomásokat kötötte össze, hogy meggyorsítsa – elsősorban a tehervonati – forgalmat, főleg a Budapestet átszelő kelet-nyugati és észak-déli irányút. A Duna-jobbparti körvasút az esztergomi vasútvonalból ágazott ki az óbudai gázgyárnál, Filatorigáttól délre a HÉV pályán vezetett Buda-Császárfürdő vasútállomásig, majd innen kiágazva a mai Margit körüli villamosvágányok mentén haladt a Déli pályaudvarig.

¹⁵ Peage-forgalom: egy másik vasúttársaság rendszeres használata – általában kedvezményes bérleti díj ellenében. Ebben az esetben a BHÉV vonatai vették igénybe a MÁV körvasúti szakaszát.

¹⁶ *Szent-Endre és Vidéke*, 1904. 06. 26., 3.

¹⁷ 1895: XXI. tc. a Budapest helyi érdekű vasutak részvénytársaság tulajdonát képező vasútvonalak engedélyokmányainak és engedélyokmányi függelékeinek egyesítéséről. Kihirdetve 1895. 06. 20-án. A törvény meglepő részletességgel szabályozta a poggyász- és áruszállítási fuvardíjakat, valamint előremutató műszaki-gazdasági megkötéseket tartalmazott.

¹⁸ 1908: XXXIII. tc. a budapesti helyi érdekű vasutak részvénytársaság gőzmozdonyú vasút vonalainak villamos üzemre való átalakításának engedélyezése és a nevezett társaság vonalaira vonatkozó engedélyokiratnak és engedélyokirati függelékeknek egyesítése tárgyában. Kihirdetve 1908. 07. 28-án.

Fejlesztési tervek (álmodozások)

A szentendrei vicinális jelentőségéről és a benne rejlő gazdasági lehetőségekről először Thirring Gusztáv földrajztudós, statisztikus – később akadémikus – és jeles természetbarát publikált a Magyar Turista Egyesület folyóiratában, a *Turisták Lapjában*.¹⁹ Elsősorban a Dunakanyar és a Pilis turisztikai felfedezésének új eszközét köszöntötte esszéjében, mely olcsó és gyors eljutást biztosít a Sztaravoda, Dömörkapu vízesés, Sikáros, Pilisszentandrás, Leányfalu és más közeli helyek felfedezéséhez. A vicinális másik jelentőségét a pilisi erdők és a Dorog környéki szénbányák kiszolgálására egy Esztergomig megépítendő vasútvonal kiinduló pontjában látta. Több alternatíva is szerepelt az esztergomi vasútról való közgondolkodásban, az egyik egy szárnyvonal építését tartotta célszerűnek a győri fővonal Almásfüzitő állomásából kiágaztatva. Thirring két lehetséges útvonallal számolt: az egyik a szentendrei vasút meghosszabbítása Visegrádon át Esztergomig, a másik pedig egy Pomáznál Pilisszentkereszt felé kiágazó vonal volt. Véleménye szerint bár a Duna völgyében egyszerűbb lenne az építkezés, ráadásul néhány népes település és a dunabogdányi kőbányák is a visegrádi vonalvezetés mellett szólnak, az ötven kilométer kitérő miatt ő inkább a Pilisen átvezető, az erdőségek faanyagai, valamint a Tokod és Dorog melletti bányák miatt áruszállítási szempontból gazdaságosabb és rövidebb – harminc kilométernyi – vasútvonal mellett tette le a garasát.

A szentendrei sajtóban – 1903-tól jelentek meg rendszeresen szentendrei politikával, gazdasággal és közélettel foglalkozó újságok – gyakran jelentek meg a vasút fejlesztésével, a vonal meghosszabbításával foglalkozó, érvrendszerüket nézve műszaki és gazdasági megalapozottságukban széles skálán mozgó cikkek. A cikkek többsége álmodozó, a realitásokat figyelmen kívül hagyó eszmefuttatás, de egyes szerzők valódi gazdasági és közlekedési érveket is említettek esszéikben. A cikkekben közös elem a vasút korszerűsítése mellett a vonal meghosszabbítása Visegrádig, néhány esetben Esztergom is felmerült leendő végállomásként. Az 1903-as cikkek alapján fel-

tételezhető, hogy a vonalhosszabbítás kérdése már korábban is felvetődött.

Alapvetően két lehetséges útvonal jöhetett szóba, az egyik a kézenfekvőnek tűnő, végig a Duna jobb partján futó, Leányfalut, Tahit és Dunabogdányt Visegráddal összekötő közút mellett haladó vonal lett volna. A másik verzió jelentős pluszköltséget jelentett volna, ugyanis Szentendrénél átvezették volna a vasutat a Szentendrei-szigetre, és Tótfalu vagy Kisoroszi magasságában vezették volna vissza a Duna jobb partjára. Az utóbbi változatnak az lett volna az előnye, hogy a sziget négy települése – néha kihangsúlyozták a települések „színmagyar” jellegét, ezzel próbálva még nagyobb súlyt adni érvüknek a már több évtizedes magyarosítási hullámot meglovagolva – végre évszaktól függetlenül bekapcsolódhatott volna az ország közlekedési vérkeringésébe, hiszen az 1914-ben elkészült Tahit és Tótfalut összekötő Duna-híd elkészültéig a szigetet csak hajón vagy csónakkal lehetett megközelíteni. Azzal is érveltek egyesek, hogy Leányfalu üdülőfalu, így forgalma valójában csak szezonális, és akkor is csak pár száz emberről lenne szó, míg a szigeti települések állandóan lakottak, jelentős mezőgazdasági termelőkapacitással. A Leányfalun átvezető útvonal mellett a jóval csekélyebb költségek, valamint a dunabogdányi kőbányák által várható jelentős és állandó teherforgalom szólt.²⁰ A Duna-jobbparti vasút Szentendrén való átvezetése újabb kérdéseket vetett fel. A legtöbben a Duna-parton vezették volna el a vasutat, a töltést árvízvédelmi töltésként is használva – kérdés, hogy ki fizette volna meg a súlyos költségeket jelentő földmunkákat, a város vagy a BHÉV –, de volt, aki úgy gondolta, inkább a városkát nyugatról megkerülve, az Angyal-hegy oldalán vezessen a vasút a Leányfalura vezető útig, ahonnan már a visegrádi út mellett haladna.²¹

A vasút meghosszabbításával azonban olyan hangok is megjelentek, amelyek Szentendre gazdasági hanyatlását jósolták, mondván a visegrádiak, bogdányiak ezután nem Szentendrére járnak majd vásárolni, hanem továbbutaznak Budapestre. Ezt egy S. N. monogramot használó szerző azzal cáfolta meg, hogy amíg egy budapesti vásárlás legalább egy napjába és várhatóan egy-három koronájába kerülne egy visegrádi utasnak, ad-

¹⁹ Thirring Gusztáv: a szent-endrei vasút fontossága a turistaság szempontjából. In: *Turisták Lapja*, 1889: 36–43. Thirring több, Budapest környékének turisztikai látványosságait számba vevő könyvében is felhívta a figyelmet a BHÉV vonalak használatára, 1900-as kiadású *Budapest környéke* című könyvében még menetdíjakat is közölt. Mindemellett az érintett települések rövid történetét is leírta, a városokról pedig térképet is közölt, kiemelve a turisták szempontjából fontosabb közintézményeket és vendéglőket, kocsmákat. Szentendre és környékéről lásd: Thirring 1900: 145–192; Barcza-Thirring 1920: 63–187.

²⁰ Mégegyszer a vasút-ügy. In: *Szent-Endre és Vidéke*, 1903. 01. 18., 1.

²¹ Mégegyszer a vasút-ügyről. In: *Szent-Endre és Vidéke*, 1903. 01. 25., 1–2.

dig Szentendrét egy fél nap alatt is megjárhatná töredék utazási költséggel. A cikkíró szerint csak nyerhet a város és az egész Dunakanyar a vasútfejlesztéssel, mert az északi települések üdülőkörzetté való kiépülésével emelkedni fog a személyforgalom, a dunabogdányi és visegrádi kőbányák, valamint a korszerű vasút segítségével megtelepedő ipar következtében pedig jelentőssé válik majd az egyébként szinte nem létező teherforgalom. Utóbbi azzal indokolta, hogy a dunakanyari kőbányákban bányászott kőveket folyószabályozásoknál és a fővárosi építkezéseknél használták fel. Ahhoz viszont, hogy fővonalai műszaki paraméterekkel megépüljön a vasút, a szerző szerint egy – elsősorban a környék településeinek vállalkozóit, kereskedőit és persze lakosait kell megnyerni – olyan érdekcsoportot kell létrehozni, amely rá tudja kényszeríteni akarát a BHÉV-re, vagy képes új koncessziót nyerni és megvalósítani. Ez viszont már inkább álmodásnak tűnt, hiszen a környék villatulajdonosai között nem voltak valóban jelentős politikai és gazdasági kapcsolatokkal rendelkező személyek, akik fel tudták volna venni a versenyt Jellinek Henrikkel, vagy hajlandók lettek volna hatalmas összegeket áldozni egy megtérülésében kétséges beruházásra.²²

Egy cikkíró szerint a Visegrádig való hosszabbítással együtt a Pomáz–Szentendre szakasz átépítésére is szükség lett volna, hiszen szerinte a legrosszabb verzió valósult meg azzal, hogy az ingoványos réten keresztül vezették be a vasutat a városba. Véleménye szerint a nemrég megnyílt csobánkai Margit-ligeti szanatóriumot is érintenie kellene a vasútnak, ami jelentős többletbevételt jelentene, a megnövekedett menetidővel viszont nem számolt a szerző.²³

1903 tavaszán rövid hír számolt be arról, hogy Csapó Lóránt pomázi járási főszolgabíró vezetésével negyven tagú küldöttség kereste fel Láng Lajos kereskedelmi minisztert, hogy a Szentendre–Visegrád vasútvonalra elnyert előmunkálati engedély kiterjesztését kérjék Budapest–Szentendre–Visegrád vonalra. A villamos vasút új nyomvonalon haladna, a Nyugati pályaudvar mellől indulva feltehetőleg a Váci út mentén az

Északi vasúti összekötő hídig, majd azon átvezetve az Óbuda–Szentendre–Visegrád–Esztergom törvényhatósági út mellett.²⁴

Néha-néha felröppentek hírek az építkezés és/vagy a villamosítás közelgő elkezdéséről, amit aztán nem sokkal később a fejlesztést tagadó hírek követtek.²⁵ 1904-ben Héder Lajos budapesti ügyvéd szerzett előmunkálati jogot a kereskedelemügyi minisztertől a Szentendre–Visegrád vasútvonalra, miután az év elején lejárt a BHÉV koncessziója.²⁶

Ahogy a fentiekből is látszik, ezer és egy verzió bukkant fel az újságlapokon. Mégoly reálisnak is tűnt egy-egy cikk, egy alapvető dologról megfeledeztek a szerzők. A BHÉV többi vonalához képest a szentendrei vonal környékének lakosság-száma és gazdasági ereje elmaradt a többiétől. Az 1910-es népszámlálási adatokat figyelembe véve a szentendrei vonal mentén – a fővárosi szakaszokat nem számolva – 21 267-en éltek, ehhez jött volna még egy esetleges visegrádi hosszabbítás esetén további 29 631 fő. Az 1911-re kiépült gödöllői vonal mentén 32 303-an laktak (itt az Államvasutak miskolci fővonala miatt nem volt racionalitás a további építkezésre, viszont a közbülső települések – mint Cinkota és Rákosszentmihály – nagysága és kedvező vonalvezetése elősegítette a vasúti forgalom fejlesztését. Részben ugyanez volt a helyzet a budafoki–törökbálinti HÉV-vél is, itt a 28 362 főnek a meglévő győri vasútvonal már eleve jó eljutási lehetőséget biztosított a fővárosba. A legnagyobb utasforgalom a ráckevei HÉV mentén adódott, csak a vasút által érintett településeken 67 110-en éltek, amihez még hozzájött a közeli falvak vagy éppen Kispest, Csepel összesen 43 605 lakosa. A fenti adatok tükrében érthető, hosszú évekig miért nem akart a szentendrei vasútvonal fejlesztésével komolyabban foglalkozni a Budapest Helyi Érdekű Vasutak: egyszerűen nem láttak megfelelő gazdasági potenciált a Dunakanyarban, ami megtérítette volna a jelentős beruházási költségeket.²⁷

A sok panasz, újságcikk és minisztériumi felszólítás 1904 tavaszán annyit ért, hogy a Szentendre és Pomáz közötti szakasz legkritikusabb részén kisebb vonalkorrekciónak került sor.²⁸

■ ²² S. n.: A vasút ügyszövege. In: *Szent-Endre és Vidéke*, 1903. 02. 22., 1.

²³ Mégegyszer a vasút-ügy. In: *Szent-Endre és Vidéke*, 1903. 01. 11., 1–2.

²⁴ *Szent-Endre és Vidéke*, 1903. 05. 03., 3.

²⁵ *Szent-Endre és Vidéke*, 1906. 01. 14., 3.; 1906. 03. 18., 3.; 1907. 09. 22., 1.

²⁶ *Szent-Endre és Vidéke*, 1904. 04. 03., 3.

²⁷ Az adatok az 1910-es népszámlálást összesítő, 1913-as kiadású *A magyar Szent Korona országainak helységnévtárából* származnak.

²⁸ *Szent-Endre és Vidéke*, 1904. 05. 01., 3.

Korszerűsítés, villamosítás

A BHÉV 1908-ban kezdett el komolyabban foglalkozni a szentendrei HÉV fejlesztésének tervével. Ekkor készült el a II. vágány építésével egybekötött kisebb vonalkorrekciókat is tartalmazó hosszmetszeti rajz. Az 1913-as fejlesztés során harminc kilogramm/folyóméter tömegű sínzálalakból épült két vágány a fővároson kívüli szakaszon, ezáltal a tengelyterhelést is fel lehetett emelni a korábbi kilenc tonnáról tizenkettőre, így nehezebb vonatok közlekedhettek a vasúti pályán, nem kellett átrakodni Filatorigáton a nagyvasútra indított vagy onnan érkező teherkocsikat. A nehezebb felépítmény magasabb sebességet, a két vágány gyorsabb közlekedést tett lehetővé, hiszen nem kellett a szembejövő vonatra várni az egyes állomásokon. A beruházás során átalakult a szentendrei végállomás, a mai Vasúti villasorral párhuzamosan elhelyezkedő állomás területét átalakították teherpályaudvarrá; ekkor épült meg a majdnem derékszögben elforgatott, ma is üzemelő állomás, illetve a napjainkban a Városi Tömegközlekedési Múzeumnak helyet adó egykori mozdonyrész. ²⁹ Az építkezés 1913. június 9-én fejeződött be, ezt követően indult a vonal teljes hosszában való villamosítása, ami a következő év május 12-én került átadásra. A Ganz és a kistarcsai Gép- és Vasútfejlesztési Gyár együttműködésében készült MII típusú villamos motorkocsiból húsz darabot szereztek be, amelyeken 16 II. és 24 III. osztályú ülés volt. Az elektromos áramot a Pálffy téren létesített áramfejlesztő termelte, illetve a filatorigáti volt mozdonyrészben is elhelyeztek egy áramtermelő gépet. A fővárosi szakaszon ötszázötven, a külső szakaszon pedig ezer volt feszültséget tápláltak a felsővezetékbe, aminek segítségével akár ötven kilométer/órával is közlekedhettek volna a szerelvények, de az akkori szabályozás miatt ezt a lehetőséget akkor még nem használhatták ki (3–4. kép). ³⁰

Feltehetőleg az 1913–1914-es építkezések előtt készülhetett el a vonal Visegrádig tervezett meghosszabbításának helyszínrajza. A tervrajz szerint a vasút a Duna partján futott volna tovább két vágánnyal, a szentendrei állomástól kilencszáz méterre lett volna a Fő tér magasságában a „vá-

rosi megállóhely”, majd a Sztaravoda után rögtön a „Szentendre-felső állomás” négy vágánnyal. Innentől már csak egy sín pár haladt volna tovább a visegrádi közút mentén. A következő állomás már a leányfalui határ előtt, a szigetmonostori révnél lett volna, majd hamarosan újra közvetlenül a Duna partján vitt a vonal. Leányfalu háromvágányos állomása a hajóállomás előtt mintegy háromszáz méterrel délre épült volna meg. Tahitótfalu állomásra szintén három vágányt terveztek, ahogy a Dunabogdány déli szélén lévő bogdányi állomásra is. Innentől két vonalvezetés is szerepel a hossz-szelvényen, az egyik a visegrádi út mentén haladt volna tovább, a másik a Duna partján, de a falu északi szélétől már újra csak egy nyomvonal szerepelt. Innen végig a Duna partján épült volna végig a vasút, árvízvédelmi töltésként védte volna a hét méter szélesre kibővíteni tervezett közutat. Bogdány központjában, mintegy nyolcszáz méterre az állomástól egy megállóhely szerepelt mind a Duna-parti, mind a közút menti vasút esetén. A következő megállás a Kisoroszi magasságában épült kétvágányos állomáson lett volna. Visegrádon két megállóhelyet is terveztek, mielőtt a község nyugati végén négyvágányos végállomás épült volna négyvágányos kocsiszínnel. Összesen huszonhárom és fél kilométerrel lett volna hosszabb a pálya, nem zárva ki a vonal meghosszabbítását Esztergom felé (5. kép). ³¹

A vasút megépítése 1919-ben mintha megvalósulni látszott volna, a munkanélküliek megélhetését biztosító ínségmunka keretében megkezdték a vasútvonal építését. Az alépítmény – kérdés, hogy egészen végig, vagy csak szakaszokban – Leányfalu északi határáig készült el, ám a vesztes háborúba belerokkant ország pénzügyi helyzete nem tette lehetővé az építkezés folytatását, ezért 1920-ban leálltak a munkák, a deponált építési anyagok kisebb-nagyobb részét a helyiek hasznosították. Hegedűs Erzsébet leányfalui ingatlanulajdonos volt szíves megmutatni a család által hasznosított síndarabot, sőt, kölcsönadta az egyébként ajtókitámasztásra használt darabot a Szentendre Dualizmus-kori történetét bemutató *Ezüstkor* című kiállításához. A síndarab alapján megállapítható, hogy a Visegrádig vezető szakasz a szabvány mellékvonali sántípussal, folyóméterenként 23,6 kg tömegű sínzálalakból épült volna meg.

²⁹ BFL. XI. 1519 s. á. BHÉV 2150/1908. Budapest-szentendrei vonal II. vágányának helyszínrajza. 1:2880. 1908. 11. 30.

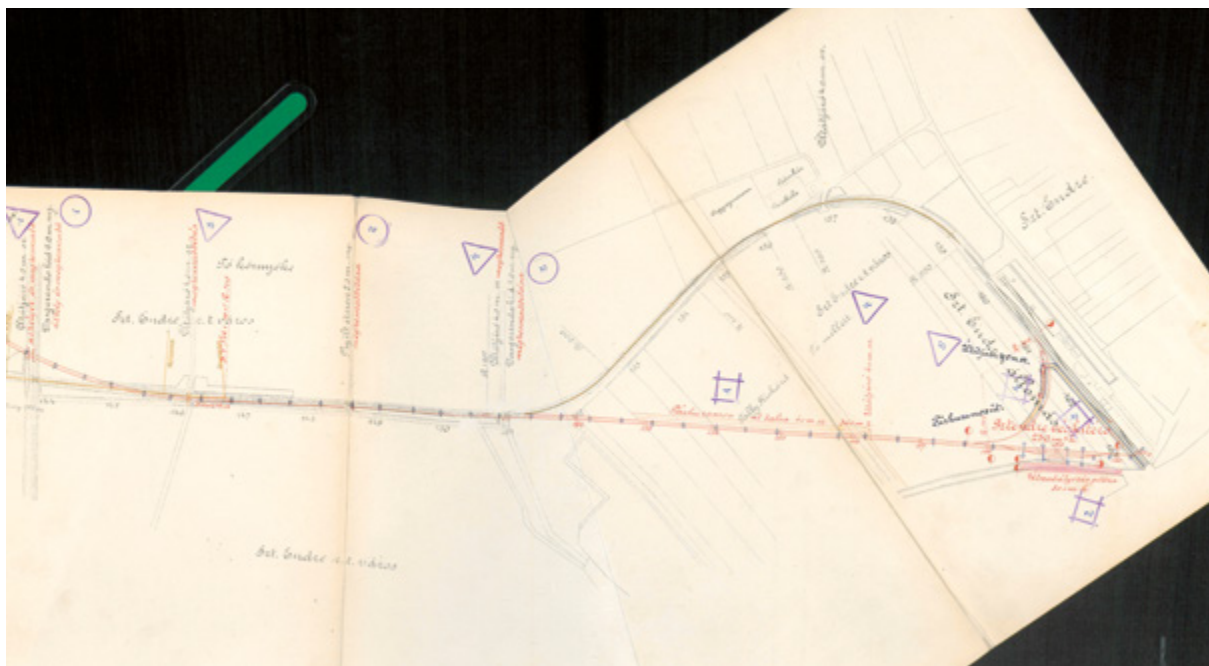
³⁰ Czére-Vaszkó 1985: 303; Péterffy 2016: 161.

³¹ BFL. XI. 1519 s. á. Szentendre-visegrádi h. é. vasút. Építési terv – helyszínrajz. 1:2880.

Vasút a mindennapokban

A 19. század utolsó évtizedeiben szárba szökkenő természetjáró mozgalomnak fontos szerepe volt a Budapesthez közeli, mégis addig szinte ismeretlen Dunakanyar és Pilis felfedezésében. A kisváros fejlődésének egyik eszközét látta meg a turizmusban Dumtsa Jenő – csakúgy, mint a vasútban –, hogy az idegenforgalom révén és közvetve új lakosok megtelepedésével felgyorsítsa a település filoxéra miatti válságból való kilábalást. Emiatt a polgármester és a város több vezetője is belépett a frissen alakult Magyarországi Kárpát-Egyesület Budapesti Osztályába, illetve az osztályból önálló szervezetté váló Magyar Turista Egyesületbe. A közgyűlés is rendszeresen szavazott meg Dumtsa javaslatára kisebb-nagyobb összegű támogatást az egyesületnek.³² A *Turisták Lapjában* többször lehetett beszámolókat olvasni a Szentendre környékén tett kirándulásokról, amelyeket általában az egyesületi tagok és vendéglátóik kellemes hangulatú zenés mulat-

sága zárt a Gilicze vendéglőben. Az ünnepély után a szentendreiiek fáklyás kísérettel búcsúztatták el a természetjárókat az utolsó Budapestre induló vonatonál.³³ A turistaegyesületeknek ráadásul sikerült elérniük, hogy plusz vonatokat állítsanak be a menetrendbe, nem csak hétvégén, de olykor még hétfőn is.³⁴ Szentendre és környéke turisták általi felfedezésének azonban volt egy negatív következménye is az I. világháborúban és az azt követő înszéges években. A közellátási anomáliák miatt már 1915-ben rengeteg panasz érkezett a városházára a nem hivatásos turisták által okozott – elsősorban – terménydezmálásokra, valamint az összetaposott veteményesek és botrányos magaviseletük miatt. Emiatt a szentendrei rendőrkapitány elrendelte, hogy a vasút- és a hajóállomáson minden turistát ellenőrizzenek a rendőrök, aki pedig nem tudott turista igazolványt felmutatni, azt visszafordították.³⁵ A problémakört persze nem tudta megoldani egyedül a város, a katonai rendőrök rendszeresen fogtak el dezmáló turistákat hátizsájukban zöldségfélék-

3. kép: Szentendre végállomás átépítési terve (BFL)

- ³² *Turisták Lapja*, 1889: 289. MKE Budapesti Osztályának 1889. évi tagjai. Szentendrén 25 rendes tagot sorolt fel a 304. oldalon lévő összeírás, a polgármester és felesége mellett számos helyi notabilitás lépett be, mint Csanády István járásbíró, Dimsits István ügyvéd, Krecsárevits Miklós földbirtokos, Lefánty György városi számvevő, Postpisil Károly gőzmalom-tulajdonos vagy Wirker György városi pénztárnok. A város öt éven át évi 25 forinttal támogatta a Magyar Turista Egyesületet, a Szentendre környéki turistakalauzra pedig 50 Ft-ot adományozott – ahogy Esztergom vármegye és a Budapest–Esztergom–Füzitői HÉV is juttatott anyagi támogatást a Thirring Gusztáv által készített kalauzhoz –, amiért köszönő levelet írtak Dumtsa Jenő polgármesternek. Egyesületi hírek. In: *Turisták Lapja*, 1899, 11–16.
- ³³ *Turisták Lapja*, 1892: 320. Kirándulás Szent-Endrére., *Turisták Lapja*, 1903: 222–224; Déry József: Karácsonyfa-ünnepély Pilis-Szent-Lászlón.
- ³⁴ *Szent-Endre és Vidéke*, 1907. 11. 03., 3.
- ³⁵ *Turistaság és Alpinizmus* 10 (1915–16), 386.; Turistarazzia. In: *Szentendrei Újság*, 1917. 05. 13., 3.

4. kép: Képeslap az átépített és villamosított állomásról: az előtérben épp lejár szerelvényéről egy M II. motorkocsi (FMC TD. 78.3.19)

kel, gyümölcsökkel, ezért 1917-ben már egyesek – Pomáz példáját emlegetve – a turisták kitiltását követelték Szentendréről és környékéről.³⁶ Még 1920 elején is fennállt a probléma, az 1920. január 4-én alakult Magyar Turista Egyesület Szentendrei Osztálya február 5-i választmányi gyűlésén hozott első határozati pontban az államrendőrség megkeresése szerepelt, hogy újra állítsanak fel ellenőrző pontot a vasútállomáson, kiszűrni a növénypusztító, gyümölcstolvaj vadturistákat a rendes, becsületes, turistaegyleti tagok közül (6. kép).³⁷

A vasút „felfedezésével” emelkedésnek indult a vonaton utazók száma, így új járatok üzembe állításával egyre több és nagyobb szerelvényre lett szükség. Ez persze így volt a BHÉV cinkotai és ráckevei vasútvonalain is. A folyamatosan gyarapodó elszállított utasok száma elsősorban a drága lakásárak miatt kiköltöző, de fővárosi munkahelyüket megtartó hivatalnokok, köz- és magántisztviselők, munkások miatt volt így. Emellett jelentős szerepet játszottak az utasforgalomban a bejáró diákok, valamint a főváros környéki településekről a budapesti vásárcsarnokokba bejáró piacozók is. Amíg az átadás évében 77 ezren utaztak a kávédarálóknak vontatta szerelvényeken, 1901-ben már 630 ezer, 1910-ben 1,36 millió, három évvel

később 1,63 millió utast szállítottak el a vonatok. Az I. világháború alatt tovább emelkedett az utasok száma, bár számszerű adat egyelőre nem áll rendelkezésre. Ez részben a már említett „vadturizmusnak”, részben a Szentendrén létesült, lábadozók ellátására létrehozott kórháznak, valamint az összeomlás után a megszállt területekről szentendrei rokonaikhoz menekülőknél volt köszönhető.

A nagyobb szerelvényekhez már nagyobb teljesítményű gőzmozdonyokra volt szükség, ezért a BHÉV 1894–1906 között összesen tizenöt szertartályos, százhetven lóerő teljesítményű, XII. sorozatú (kisebb átalakításoktól eltekintve a MÁV 377. sorozatú mozdonyával megegyező) gőzmozdonyt vásárolt a MÁV Gépgyártól.³⁸ A vasút villamosításakor a gőzmozdonyok többségét eladták, csak néhány mozdonyt tartottak meg a teherforgalom részére, a személyforgalmat teljes egészében villamos motorkocsik és pótkocsik látták el (7. kép). A nehezebb mozdonyok, valamint a sűrűbb forgalom okozta többletterhelést viszont nem követte a vágányok átépítése, megerősítése. Emiatt csak 1903 májusában három siklás történt pályahiba miatt, egy Filatorigát, egy pedig Szentendre állomáson, a harmadik, a legnagyobb port kavart siklás pedig május 31-én történt Szentendre és Pomáz között.³⁹ A legtöbb esetben azonban a forgalmi személyzet leterheltségéből fakadó balesetek és a drága, de alacsony színvonalú szolgáltatás miatt került a vasút a helyi újság oldalaira.⁴⁰ Rendszeres témája volt olvasói leveleknek, rövid híreknek, olykor hosszabb szerkesztőségi cikkeknek is a drága menetdíj, a rozoga lóvasúti kocsik miatti kényelmetlenség, valamint téli időszakban a fűtés és világítás hiánya.⁴¹ A legtömörebben így foglalta össze a *Budapest és Környéke* című újság a BHÉV járataival kapcsolatos problémákat:

„Ki ne ismerné ezen uzsoravállalat vörös-zöld kocsijait? Ki nem botránkozott már meg ronda, piszkos, teleköpött kocsijain? Ki nem hűlt meg összetákol, elhasznált fűtetlen szakaszaiban? Ki nem élt át rettenetesen az esti utazások alkalmával kivilágítatlan vonatjain?”⁴²

³⁶ *Turistaság és Alpinizmus* 10 (1917–18), 161.

³⁷ *Turisták Lapja*, 1920: 28.

³⁸ <http://villamosok.hu/bhev/jarmuvek/goz/#377> (letöltve: 2019. 01. 29.) Két mozdonyvásárlási szerződés található meg a Budapest Főváros Levéltár BHÉV iratai között. Érdekes, hogy mind az 1902 májusi, mind az 1906 februári rendeléskor 36 000 koronába került egy gőzmozdony. BFL. XI. 1520. f. 145. d. 1522/1902. és 406/1906. sz. iratok.

³⁹ K. S.: Milyen a mi vasutunk. In: *Szent-Endre és Vidéke*, 1903. 06. 07., 2; A szentendrei helyi-érdekű vasút mizériáihoz. In: *Szent-Endre és Vidéke*, 1903. 06. 28., 2.

⁴⁰ Túlterhelt vasutasokra lásd az előző lábjegyzetet, valamint *Szent-Endre és Vidéke*, 1904. 05. 15., 3.

⁴¹ *Szent-Endre és Vidéke*, 1905. 02. 05., 3.

⁴² Új hírlap jelent meg Budapest és Környéke címmel. In: *Szent-Endre és Vidéke*, 1907. 06. 02., 3.

5. kép: A Szentendre-Visegrád vasút szentendrei szakaszának terve (BFL)

6. kép: Budapest környékének turistatérképe, 1911 után (FMC TD. 81.88.1)

Egy másik vélemény az egész környék fejlődésének megprekedéséért tette felelőssé a vasutat, azt állítva, hogy a rossz és drága vasúti közlekedés miatt senki sem akar kiköltözni Szentendrére, így háromezer hold megműveletlen föld továbbra is parlagon marad. Csak egy négytagú család oda-vissza útra váltott vasúti jegyéből Pesten egy hétre be lehet vásárolni – állapította meg a szerző nem kevés túlzással.⁴³

Néha a panaszok minisztériumi szintig is eljutottak, Weresmarthy Miklós szentendrei ügyvéd, a választókerület képviselője 1907. július 6-án interpellációt intézett Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszterhez a szentendrei HÉV, és általában a BHÉV biztonságos és kulturált közlekedését kifogásolva. A helyenként túlzó megállapítások – mint amilyen a „Tény az, hogy nincsen hét, nincsen nap, hogy egy kisiklás, vagy egy-két elgázolás meg ne essék.” – mellett számos jogos kritikát fogalmazott meg nemcsak a vonatok késéseivel, piszkosságukkal vagy fűtetlenségükkel kapcsolatban, hanem a vállalat panaszkezeléséről is. Fanyar humorral hozta fel példának saját panaszát:

„A panaszokat meglehetősen humorral kezelik. Pl. ezelőtt két esztendővel magam jegyeztem be egy panaszt a téli rossz fűtés miatt. Elintézték. Meg is kaptam az igazgatóságtól a választ: segíteni fognak a bajon. Igen, segítettek. De hogyan? Eddig kályhával fűtöttek, most kitették a kályhát. Így persze nem füstölt a kályha.”

■ ⁴³ Szent-Endre és Vidéke, 1903. 02. 08., 3.

A miniszter az ilyenkor szokásos semmitmondó, vizsgálatot ígérő rövid választ természetesen elfogadta Weresmarthy.⁴⁴ A helyi sajtó ezzel szemben felettébb kritikus hangnemben írt a várható vizsgálatról, mert a BKVT-t – és rajta keresztül a BHÉV-et is – vezető Jellinek Henrik rendkívül jó kapcsolatai révén időben értesült egy-egy vizsgálatról, így a panaszolt vasútvonalakon fel tudtak készülni a kivizsgálásra.⁴⁵ Változás tehát nem történt, amit az is mutat, hogy amikor a BHÉV vonalainak villamosításával kapcsolatban újabb engedélyokirat kiadásáról szavazott az országgyűlés, képviselőtársaival együtt Weresmarthy ismét rámutatott a vasúttársaság vonalain tapasztalható vagyon- és életbiztonságot fenyegető tényezőkre. Mivel az eddigi panaszok nem nyertek orvoslást, a megoldást a monopolhelyzetben lévő BHÉV-BKVT társaság mellé egy konkurens vasúttársaság létrehozásában látta.⁴⁶ A Budapesti Helyi Érdekvásút járműveinek nem megfelelő műszaki és közegészségügyi állapotról persze már korábban is értesült a kereskedelemügyi tárca. Erre utal az az 1902. augusztus 28-i levél, amelyben a minisztérium a beérkező panaszokra, valamint a Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség jelentésére hivatkozva felszólította a vasúttársaságot a fenti hiányosságok azonnali kijavítására. Jellinek szeptember 10-én rendelte el a Vontatási szakosztály részére a minisztériumtól érkezett panaszok orvoslását, valamint a napi vizsgálat bevezetését. Egyúttal a végállomások állomásfőnökeinek kötelességévé tette a szerelvények megfigyelését és takarításuk ellenőrzését, a meglévő takarítószemélyzetten kívül a Pálffy téren és Szentendrén további egy-egy takarító beállítására adott parancsot.⁴⁷ 1905-ben a minisztérium az engedélyokirat visszavonásával fenyegetve akarta a vasúttársaságot szolgáltatási szintvonalának emelésére rávenni.⁴⁸ A már idézett képviselői interpelláció és az újságokban vissza-visszatérő elégedetlen vélemények tükrében a vasúttársaság jó ideig nem tudta vagy nem akarta megoldani a problémákat.

Nem csoda, hogy a *Szentendre* című hetilap szinte messiásként üdvözölte Sándor Pált, a BHÉV újonnan kinevezett vezérigazgatóját, remélve, hogy az elhangzott ígéreteknek – amelyekből

7. kép: Képeslap az első szentendrei vasútállomásról a BHÉV szabványainak megfelelően átalakított MÁVAG XII. sorozatú gőzmozdonyral, háttérben a kétvágányos mozdonyszínnel (Ürmös Lóránt)

természetesen elhangzott épp elég a megelőző években – megfelelően tényleg korszerűsíteni fogják a vasútvonalat.⁴⁹ Egy héttel később már arról tudósított az újság, hogy a Széll Árpád műszaki igazgató vonatfűtésre tett ígérete megvalósult, indulás előtt tíz perccel valóban befűtik a kocsikat. Széll egyúttal a várva várt villamosításról és pályaátépítésről is jó híreket közölhetett az olvasókkal, a reggeli és esti munkásvonatok megtartása mellett már a nyáron elkezdik a jelentős beruházást.⁵⁰

Az utazás azonban nem csak a szerelvények zötykölődésétől, a piszkos és fűtetlen kocsiktól lehetett kellemetlen, néha maguk az utasok okoztak kellemetlenséget egymásnak – ahogy az napjainkban is lenni szokott. Az utasok közül két típust is kifaragzott *Alakok* című sorozatában a gyakran szatirikus hangvételű hetilap. Az egyikük a „vásottszemű úr”, aki szeret egyedül terpeszkedni az ülésen és megsértődik, ha valaki leül mellé. Dölyfösen méregeti utastársait, de ha jegyet kell venni, rögtön kedvezményes jegyért könyörög a kalauznak. A másik típus az „ajtónálló”, aki mindig az utolsó pillanatban ugrik fel a vonatra, sosem csukja be maga után az ajtót, ha hideg van, csak a nyári kánikulában. Már idejekorán felpattan helyéről, hogy a feljáróajtóhoz siessen, és persze megint nyitva hagyja maga után az ajtót.⁵¹

Egy ízben verekedésről is beszámolt a *Szentendre* és *Vidéke*, 1907 karácsony másnapján Békásme-

⁴⁴ Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – napló, 1906, XII. kötet, 59–61.

⁴⁵ Jegyzetek egy vizsgálatához. In: *Szent-Endre és Vidéke*, 1907. 07. 14., 1.

⁴⁶ Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – napló, 1906, XIX. kötet, 420–430.

⁴⁷ BFL. XI. 1520. f. 150. d. 1568/1902 és 1569/1902.

⁴⁸ Szentendre jövőjének a zenéje. In: *Szent-Endre és Vidéke*, 1905. 08. 13., 2.

⁴⁹ *Szentendre*, 1912. 01. 14., 3.

⁵⁰ Vicinálisunk. In: *Szentendre*, 1912. 01. 21., 2.

⁵¹ „Alakok” rovat. In: *Szentendre*, 1912. 02. 18., 2.; 1912. 03. 15., 2.

gyeren három ittas pomázi fiatal szállt fel a Pálffy térről este fél tizkor indult vonatra. A kalauzzal verekedésbe kezdtek, de néhány utas a kalauz segítségére sietett. Budakalász állomáson az egyik kötekedő fiatal bicskával támadt rá a kalauzra, majd hamarosan helyi suhancok is csatlakoztak a verekedőkhöz. Az állomásépületben nem volt senki, végül a pályafelügyelő és két éjjeliőr sietett a helyszínre, akiket a verekedők csendőröknek néztek, és elszaladtak. Eközben a mozdonyszemélyzet telefonon kért segítséget Pomáztól, és bár a beérkező szembevonaton csak vasutasok voltak, vége lett a rendbontásnak. Bár több, vasúti verekedésről beszámoló cikk nem található a Szentendre és Vidéke évfolyamai között, a szerkesztő megjegyzése szerint az efféle verekedések igen gyakoriak voltak.⁵²

1907-ben egy II. osztályú havibérlet húsz, egy III. osztályú havibérlet tizenhármas, egy diákbérlet pedig tizenhárom koronába került.⁵³ Eközben egy mezei munkás napszáma egy korona ötven fillér, egy női munkásé egy korona, egy gyermek napi-bére pedig ötven fillér volt, miközben a helyi ipari munkások is mindössze tizenkét-húsz korona bért kaptak hetente.⁵⁴ Természetesen a jegyet előre kellett megváltani az állomásokon és megállóhelyeken, kalauznál csak pótdíj megfizetése mellett lehetett jegyet vásárolni. A villamosítás után életbe léptetett új díjszabás szerint 1914. május 1-től egy II. osztályú jegyért nyolcvan, egy III. osztályú jegyért hetven fillért kellett fizetnie az utasnak, ha végállomástól végállomásig utazott. Ügyes üzleti fogásként a BKVT anyacég saját villamosjáratára szóló kombinált HÉV-villamos átszállójegyeket is árult.⁵⁵ Ekkor a vonatok a két végpont között Hajógyár, Filatorigát, Aquincum, Rómaifürdő, Csillaghegy, Békásmegyer, Budakalász és Pomáz állomásokon és megállóhelyeken álltak meg. A háborús infláció miatt a menetjegyek és bérletek ára is folyamatosan emelkedett, 1917 végén a II. osztályra egy korona hetven fillér, III. osztályra egy korona tíz fillér volt a viteldíj Budapest és Szentendre között. A munkás hetijegy négy korona harminc fillérbe került, a II. osztályú havibérlet

10 C) MENET DÍJTÁBLÁZAT
Budapest - Filatorigát - Szentendre vonal

HONNAN VAGY HOVÁ	Hajógyár	Filatorigát	Aquincum	Rómaifürdő	Csillaghegy	Budakalász	Pomáz	Szentendre
BUDA-PAUTYÉR	40 30	40 30	40 30	70 50	100 80	140 120	170 150	1
HAJÓGYÁR		40 30	40 30	70 50	100 80	140 120	170 150	1
FILATORIGÁT			40 30	70 50	100 80	140 120	170 150	1
AQUINCUM				40 30	70 50	100 80	140 120	1
RÓMAIFÜRDŐ					40 30	70 50	100 80	1
Csillaghegy						40 30	70 50	1
BÉKÁSMEGYER							40 30	1
BUDAKALÁSZ								1
POMÁZ								1

8. kép: Menetdíjtáblázat, 1917 (BFL)

huszonkilenc, a III. osztályúé húsz korona volt, míg a tanulóberletért tíz koronát kellett fizetni. A munkás és tanulóberleteket természetesen csak a megfelelő igazolvány mellett lehetett megváltani. Ekkor viszont már több megállója volt a szentendrei HÉV-nek, hiszen a Pálffy tér után először Lukács-Császárfürdő állomáson állt meg a vonat. Filatorigát és Aquincum között két megállóhely is létesült Konkoly út és Gázgyár megállóhely néven. Budakalász és Pomáz is kapott egy-egy plusz megállóhelyet Budakalász-felső és Pomáz-felső néven.⁵⁶ 1920. március végén már hét koronába került egy II. osztályú és öt koronába egy III. osztályú jegy. A munkás hetijegyért tizenhárom koronát, a munkás havibérletért száznyolcvan vagy százhusz koronát, tanulóberletért húsz koronát kellett fizetni. A papírhány miatt a régi jegyeket adták ki az új menetdíj rávezetésével (8-9. kép).⁵⁷

⁵² Szent-Endre és Vidéke, 1908. 01. 05., 3.

⁵³ BHÉV hirdetmény. In: Szent-Endre és Vidéke, 1907. 01. 06.

⁵⁴ Miért megyünk Amerikába? In: Szent-Endre és Vidéke, 1906. 02. 25., 1.

⁵⁵ BFL. XI. 1520. f. 150. d. BHÉV 234/II. B. sz. utasítása a Budapest-szentendrei h. é. vasút új díjszabásának életbeléptetése és ezzel kapcsolatos jegykezelése tárgyában. A BKVT mellett a másik nagy budapesti villamos társaság a Budapest Városi Villamos Vasút volt. A BVVV indította el a villamos árammal hajtott közúti vasúti közlekedést a fővárosban, 1887. november 28-án indult el az első, még 1000 mm nyomtávolságú pályán az az alsóvezetékes kísérleti villamokocsi, ami a körúton közlekedett a Nyugati pályaudvar és a Király utca között. A BVVV új villamos közúti pályákat épített, míg a BKVT meglévő lóvasút-pályáit alakította át villamoközlekedésre alkalmassá. A két nagy cég egészen az 1918-as összeomlásig meghatározója volt a fővárosi közlekedésnek, 1918. november 5-én a fővárosi villamos vállalatokat Budapesti Egyesített Városi Vasutak néven fővárosi tulajdonba vették. Frisnyák 2001: 91, 149.

⁵⁶ BFL. XI. 1520. f. 150. d. BHÉV 371. II. b. 917. sz. jegykezelési utasítás 1. sz. melléklete.

⁵⁷ BFL. XI. 1520. f. 150. d. VII. pótlék a Budapesti Egyesített Városi Vasutak helyi érdekű vonalain személy-, podgyász-, expresszárak és kutyák szállítására 1910. augusztus 15. óta érvényes díjszabáshoz.

9. kép: Katonajegy, 1916 (MNL PML)

Nem lehet megkerülni a teherszállítást sem: jelentős áruforgalom zajlott a BHÉV vonalain, hiszen minden BHÉV vonal rendelkezett államvasúti kapcsolattal, a szentendrei vonal – amint már említettük – Filatorigát állomásnál kapcsolódott a budapesti körvasúthoz. Együttal Filatorigát állomás volt a teherszállítási határ: a belső városrészbe már nem a BHÉV fuvarozott, hanem a körvasút miatt a MÁV. Szentendréről Filatorigára gyorsárut mázsánként ötvenegy fillérért, darabárut harminchét fillérért, kocsirakományi árut súly és az árunem alapján tizenhét-huszonhét fillérért szállított el a vasút vállalat. A kocsirakományként feladott árukat egyedül Filatorigát állomáson tudták lemérni, mivel csak ott volt vágányhídmérleg. Szarvasmarha-rakodást viszont Pomáz és Szentendre állomásokon engedélyeztek.⁵⁸ 1920-ban az alábbi üzemeket szolgálták ki iparvágányon keresztül Filatorigát állomásról: Budapesti Facsavargyár, Bohn M. és társai Téglagyár, Epp és Fekete Gépgyára, Fémművek és Felszerelési Gyár Rt., Magyar Királyi Honvédség honvédelelmezési raktára, Magyar Textil- és Festőgyár Rt., valamint az Újlaki Téglagyár óbudai és péterhegyi telepei. Ezenfelül Budakalászon az Első Magyar Rostanyaggyár, valamint az Ipari és Mezőgazdasági Rt. rendelkezett iparvágányos rakodási lehetőséggel.⁵⁹ A szentendrei vonal 1912-es villamosításához készült hossz-szelvényen még az alábbi üzemek találhatók – Budapest felől nézve. A Leipziger szeszgyárat – és szükség esetén a gázgyárat, valamint az óbudai hajógyárat is – Filatorigát déli végéből a Duna felé kanyarodó körvasúti vágányon keresztül lehetett kiszolgálni. Az óbudai téglagyár a honvédségi élelmezési rak-

tár iparvágánya Filatorigát déli végéből ágazott ki, a mai Bogdáni úton haladt.⁶⁰ A Goldberger-féle textilgyári iparvágány az állomástól néhány száz méterre a nyílt vonalból ágazott ki jobbra, csak úgy, mint a Rómaifürdő után a Fémművek gyártelepébe vezető vágány. Még a Csillaghegy-Árpádfürdő megálló előtti ív előtt ágazott ki nyugati irányban a péterhegyi téglagyár sín párja. A térkép szerinti utolsó kiágazás Budakalász és Pomáz határán volt, ahol a nyílt vonalból a Duna felé ágazott ki Philip Gyula téglagyárának vágánya.⁶¹ A HÉV villamosítása miatt a Pálffy téren létesített villanytelep szénszükségletét biztosító tehervonatokat Filatorigát állomásról közlekedtek. Kisebb volumenű árufeladásra persze a raktárral és rakodóval ellátott Budakalász, Pomáz és Szentendre állomásokon volt lehetőség. Az 1912-es átépítés után egy kisebb teherpályaudvart is kapott a város, köszönhetően az egyre jelentősebb teherforgalomnak, amit a helyi gyárak – a Csoknyai-féle szerszámgyár és Lám Adolf gyára – és a helyi földbirtokosok mezőgazdasági terményei indukáltak. Érthető módon ezeken az állomásokon lerakatokat nyitott a péterhegyi téglagyár.⁶²

Összegzés

Eddig feltáratlan levéltári források és a helyi sajtó segítségével igyekeztünk feldolgozni a szentendrei helyi érdekű vasút történetét alapításától 1920-ig. A forrásokból több tanulság is leszűrhető: a folyamatos panaszok ellenére évről évre nőtt az elszállított utasok száma, tehát a korszakban nélkülözhetetlen szolgáltatást nyújtott a budakalászi, pomázi és szentendrei lakosok számára. Ráadásul nem volt valódi alternatívája a vasútnak, hiszen a mai szemmel már nevetségesnek tűnő huszonöt, harminc vagy negyven kilométer per óra sebesség ellenére gyorsabb volt, mint a hajó vagy a fogatolt járművek.

A folyamatos panaszok egyúttal arra is rávilágítanak, hogy a Budapest Helyi Érdekű Vasút, illetve anyacége, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság a főváros környéki vasutak kizárólagos uraként – persze a jó személyes kapcsolatoknak is köszönhetően – bátran fittyet hányhatott még a Vasúti és Hajózási Főfelügyelettől, vagy akár a Közlekedésügyi Minisztériumból érkező figyel-

⁵⁸ BFL. XI. 1520. f. 150. d. BHÉV összes vonalain érvényes helyi áru díjszabás (II. rész). Érvényes 1911. november hó 15-től.

⁵⁹ BFL. XI. 1520. f. 150. d. VII. pótlék a Budapesti Egyesített Városi Vasutak helyi érdekű vasút vonalain 1911. évi november hó 15-től érvényes helyi áru díjszabásához (II. rész). Érvényes 1920. október hó 1-től.

⁶⁰ <http://hampage.hu/trams/5-os/index.html#BodaniutiHEVszakasz> (letöltve: 2019. 02. 01.).

⁶¹ BFL. XI. 1519 s. á. Budapest-szentendrei vonal villamos átalakítás felülvizsgálati terv. Helyszínrajz 1:1000.

⁶² Szent-Endre és Vidéke, 1905. 01. 08., 3.

meztetésekre. Közlekedési alternatíva hiányában – bizonyos mértékig – a környék ki volt szolgáltatva a BHÉV-nek.

A vasút jelentős mértékben hozzájárult Szentendre gazdasági fellendüléséhez, számos hivatalnok és művész költözött ki a Dunakanyar kapuját jelentő városkába, hogy a vicinális segítségével ingázzon fővárosi munkahelyére. A vasút révén sikerült sok száz embernek elhelyezkednie a filoxéra jelentette gazdasági katasztrófa után, és a vasút révén tudták a fővárosiak felfedezni Szentendre környékének természeti szépségeit. A helyi lakosok szemében a vasút volt a fejlődés megtestesítője, ezért is követelték számos újságikkben a vasút továbbépítését. A nagyszabású projekt megvalósítása önerőből megoldhatatlan feladatnak tűnt, az elvesztett I. világháború miatt pedig valójában a későbbi megvalósulás esélye is tovaszállt.

Túlzás nélkül megállapítható tehát, hogy Szentendre életét alapvetően befolyásolta a fővárossal összekötő vasút – pozitív és negatív vetületeivel egyaránt. A 19. század modernizációjának manifestuma, a gőzmozdony és a vasút megjelent Szentendrén. Végre a szentendrei polgárok is elmondhatták magukról, hogy vasúttal utazhatnak a fővárosba. Új közösségi tér létesült a vékony síneken döcögő vasúti kocsikban, valamint a vasútállomásokon és megállóhelyeken, amikor a vonatra váró utasok elegyedhettek beszélgetésbe. A vonatok ülései fölött olykor átlegegett a szenvedélyes kártyacsaták egy-egy bemondása, máskor tréfát vagy énekszót hozott a huzat a kocsi másik végéből. És persze előfordult verekedés, tolvajlás, szitkozódás is. Röviden: a civilizált, városi élet kellemes és keserű velejáróit hozta el a vasút Szentendrére és környékére.

Források

- Budapest Főváros Levéltára (BFL)
 XI. 1519. s. Budapest Székesfőváros Közlekedési Rt. iratai. Rendezetlen iratok.
 XI. 1520. Budapest Helyiérdekű Vasutak Rt. iratai.
- Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár (MNL PML)
 V. 371. Szentendre Város Képviselőtestületének iratai 1872–1950.
 V. 373. Szentendre város (Tanácsának) polgármesterének iratai 1873–1950.
- Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – napló, 1906–1910. Szentendre, 1912.
 Szent-Endrei Futár, 1889.
 Szent-Endre és Vidéke, 1903–1910.
 Szentendrei Újság, 1916–1917.
 Turisták Lapja, 1889–1920.
 Turistaság és Alpinizmus, 1913–1920.

Hivatkozott irodalom

BENCZE–KOROKNAI–SUDÁR 1987

Bencze Géza – Koroknai Ákos – Sudár Kornélia (szerk.): *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada, I–III.* Budapest: Budapesti Közlekedési Vállalat, 1987–1989.

CZÉRE–VASZKÓ 1985

Czére Béla – Vaszkó Ákos: *Nagyvasúti vontatójárművek Magyarországon.* Budapest: KÖZDOK, 1985.

FARAGÓ 2015

Faragó Tamás: Városfejlődés a török kiűzése után: egy elhibázott városalapítás példája. In: Erdősi Péter – Majorossy Judit (szerk.): *Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéből.* Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2015, 131–140.

FRISNYÁK 2001

Frisnyák Zsuzsa: *A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000.* Budapest: MTA TTI, 2001.

PÉTERFFY 2016

Péterffy Gergely: A szentendrei helyi érdekű vasút vázlatos története. In: *Studia Comitatus* 35 (2016), 157–177.

PÉTERFFY GERGELY

A szentendrei helyi érdekű vasút története az I. világháború végéig

A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság vezetője, Jellinek Henrik felismerte a főváros környéki települések és Budapest egymásrataltságát, de a közlekedési nehézségek miatt a főváros és agglomerációjának gazdasági potenciálját nem lehetett kihasználni. 1887–1888-ban ezért megépítette a dunaharaszti-ráckevei, a cinkotai és a szentendrei helyi érdekű vasutat, hogy a környék mezőgazdasági terményei könnyen eljuthassanak a világvárosra kiépülő Budapest piacaira, vásárcsarnokaiba, és egyúttal a munkaerő-szükségletet is kielégítse az ingázók révén.

Tanulmányunkban a szentendrei vicinális történetét mutatjuk be építésétől az I. világháború végéig. Ahogy a főváros, úgy Szentendre is profitált a vasútból, új lakosok települtek ki az egyre drágábbá váló Budapestről, turisták emelték a kisváros idegenforgalmát és vitték jó hírét szerte az országba. A vasút révén – igaz, már a vizsgált korszakunk után – már nehézipari gyárak is letelepedtek a város szélén, köszönhetően a vasút jelentette logisztikai biztonságának.

A vasúthoz kapcsolódó álmok, tervek és persze a hétköznapi utazásai során megélt élmények vagy éppenséggel kellemetlenségek, bosszúságok tárgyalásával lehet igazán elhelyezni a vasút gazdasági és társadalmi helyét a szentendreiek mentális térképén.

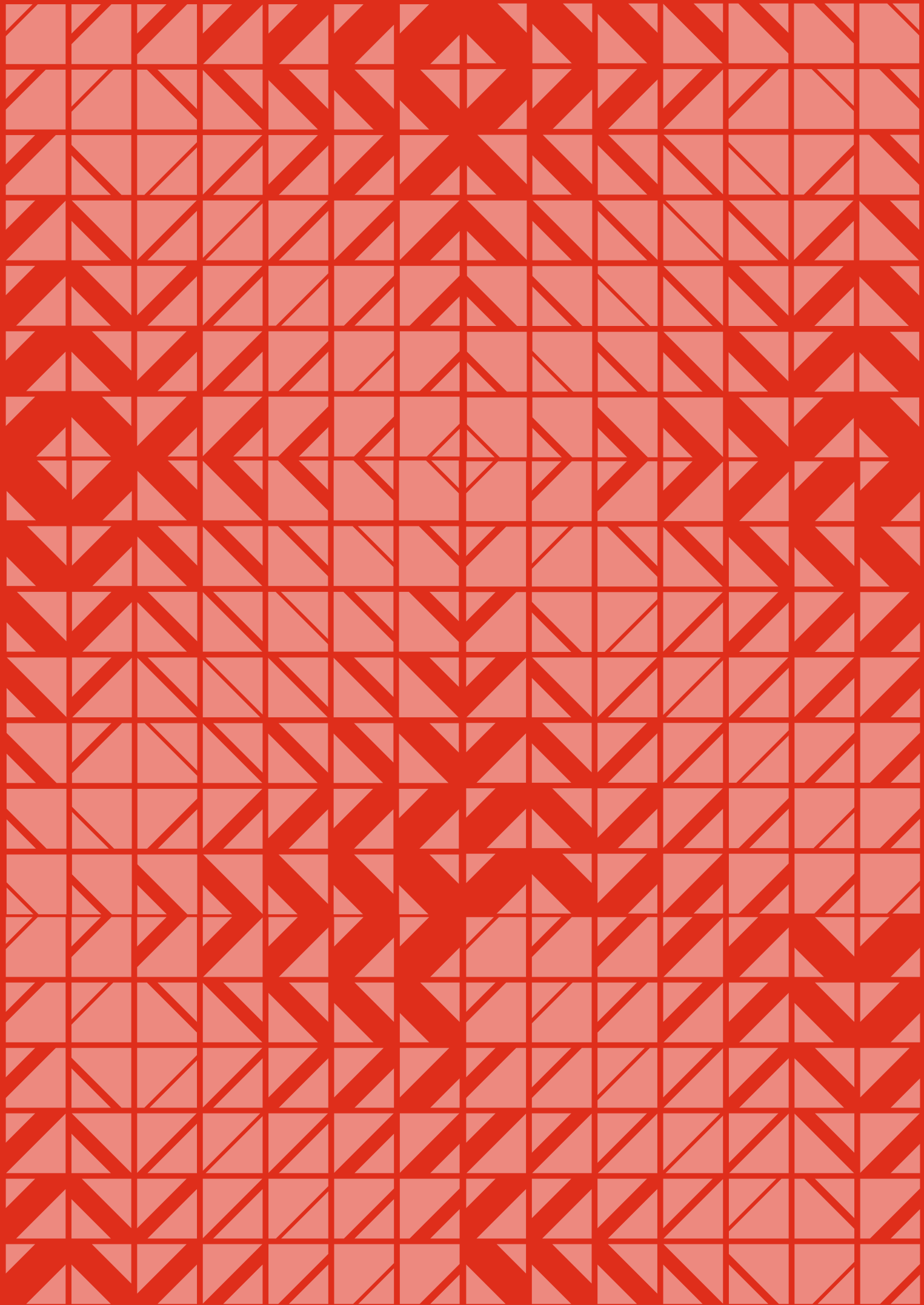
GERGELY PÉTERFFY

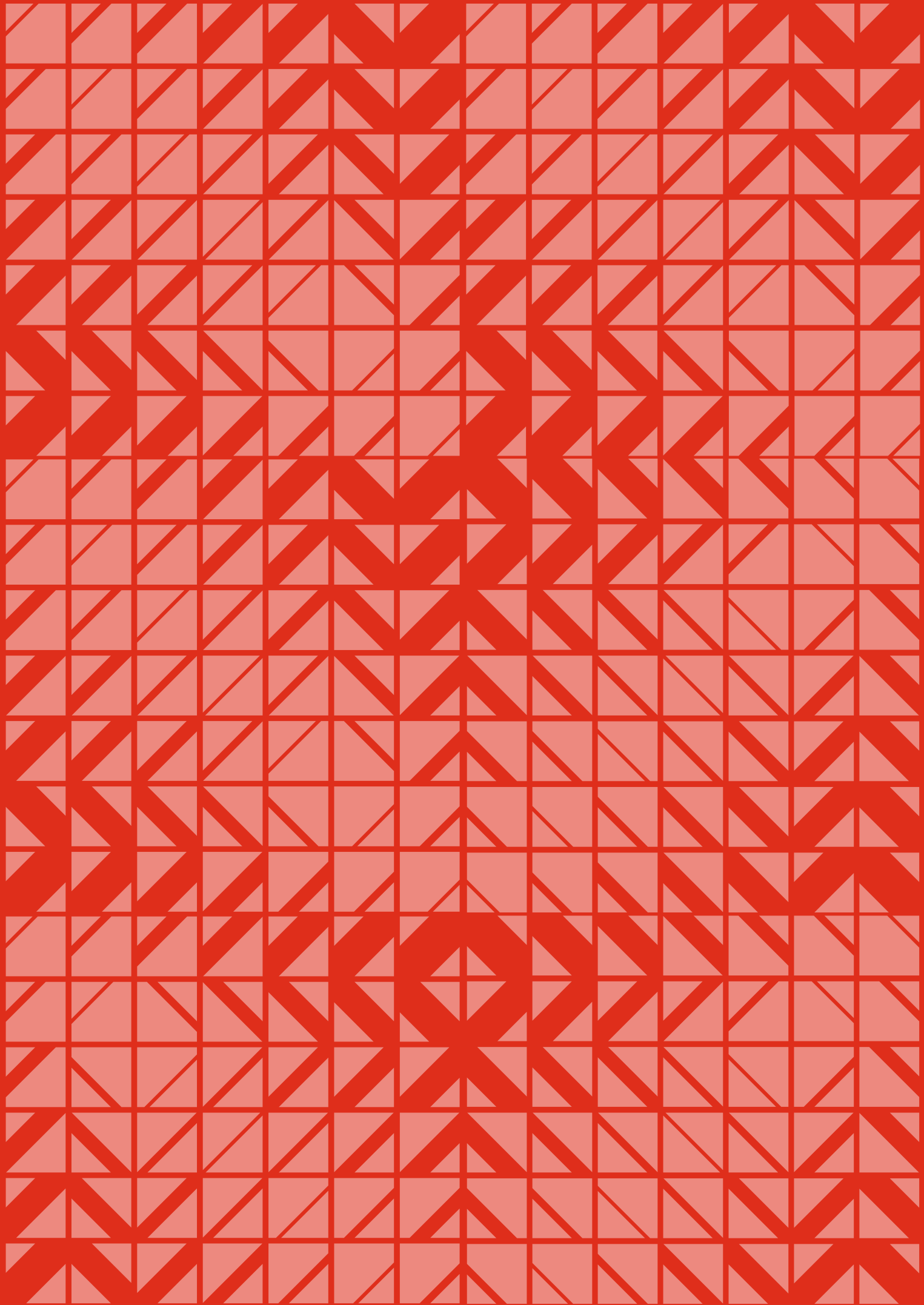
The history of the suburban railroad of Szentendre until the end of WWI

Director of the Pest Public Road Rail Tracks Company, Henrik Jellinek, recognised the interdependence of the colonies near the capital and Budapest, but the economic potential of the capital city and its surroundings could not be utilised. Therefore he built in 1887–1888 the suburban railroad of Dunaharaszti-Ráckeve, Cinkota and Szentendre, so that the agricultural products of the region could easily be transported to the markets, market halls of Budapest, developing into a metropolis, and in the same time to satisfy its labour demand by the commuters.

In our study we introduce the history of the subsidiary line of Szentendre, from the construction until the end of WWI. Similarly to the capital, the railroad was also beneficial for Szentendre, new residents moved out from Budapest that was getting more and more expensive; tourists increased the tourism of the small town and spread its name around the country. Because of the railroad – yet, after the discussed period – even heavy industry factories were established in the outskirts of the city, thanks to the safety of logistics the railroad provided.

By discussing the dreams, plans and of course the experiences or inconveniences of daily travels connected to the railroad, it is possible to really locate the economical and sociological place of the railroad in the mental map of the residents of Szentendre.

TÁMPONTOK A H. 199 SZÁMÚ LEMEZPÉNZ ÉS A H. 69 SZÁMÚ DENÁR KORRENDJÉHEZ*

- Nagy Balázs
régész, numizmatikai gyűjtemény-vezető
Ferenczy Múzeumi Centrum
nagy.balazs@muzeumicentrum.hu

Bevezetés

Jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy a H. 199 számú lemezpénz és a H. 69 típusú denár keltezési kérdéseit megválaszoljuk. A cikk megírását a szanki Haladás Tsz. területén 1971-ben talált éremlelet vonatkozó pénzeinek vizsgálata tette indokolttá.¹ Ahogy azt már a kiskunmajsai kincslelet és éremlelet feldolgozása során is említettük, a napjainkban egyre gyakrabban előkerülő és a múzeumokba jutó leletegyüttesek kapcsán számítani lehet arra, hogy az eddig ismert és esetleg elfogadott adatok új megközelítésbe kerülnek.² Bár a szanki éremlelet előkerülése nem tartozik napjaink feltárási eredményeihez, a belőle levonható következtetések mégis arra figyelmeztetnek, hogy a régmúltban előkerült érem- és kincsleletek felülvizsgálata kiemelten fontos.

Kutatástörténet

A H. 199 számú lemezpénz és a H. 69 számú denár keltezési kérdései kapcsán a Szent Korona művészettörténeti vizsgálata során született eredményeket is figyelembe vettük. A magyar korona témakörében már a 20. század első felétől kezdve találhatunk tanulmányokat, kutatása a század utolsó harmadától egyre több kutatót érdekelt. A bennünket foglalkoztató kérdések megválaszolása végett elsősorban Bertényi Iván Szent Koronára vonatkozó keltezési adatait fogjuk az éremábrázolásokkal egybevetni.³ Az érmeken található legkorábbi koronaábrázolásokat Bodor Imre gyűjtötte össze.⁴ Az általa ismert legkorábbi koronaábrázolások Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) aprópénz-kibocsátásához köthetők. Így e tanulmány kutatásunk szempontjából releváns adatokkal nem szolgált.

A magyar pénzek rendszerezése már a 19. században elkezdődött, ennek eredményeként több éremhatározó is született. E munka kapcsán töb-

bek között említhetjük a Rupp Jakab, Réthy László, Huszár Lajos és Unger Emil által kidolgozott katalógust is.⁵ A lemezpénzek keltezésével és a H. 69 számú ezüst denár kibocsátási idejével számos szakcikk, illetve pénztörténeti korszakokat feldolgozó munka is foglalkozik. A brakteáták és a fentiekben említett denár kapcsán Hóman Bálint, Kovács László, valamint Gyöngyössy Márton pénztörténeti összefoglaló munkáját, illetve Körmendi Tamás cikkeit kell említenünk.⁶ A lemezpénzek keltezési kérdései kapcsán történő állásfoglalások egy része Hóman Bálint, Kovács Ede, Gedai István, valamint Gyöngyössy Márton kutatási eredményeit veszi alapul, míg a kutatók másik része Körmendi Tamás, valamint Tóth Csaba véleményét igyekszik megalapozottnak látni.⁷ A numizmatikai kutatás legújabbban a tatárjárás kori lelethorizonthoz tartozó érem- és kincsleletek összetételének összevetésével kísérlete meg a kérdéses pénzek kapcsán felmerült keltezési kérdéseket megválaszolni.⁸

Módszer és leletanyag

A vizsgálat alatt többször is kérdésként merült fel, hogy a lemezpénzeket IV. Béla (1235–1270) korára keltező kutatók miért veszik egy kalap alá az összes típust.⁹ Mindemellett az sem teljesen érthető, hogy Hóman Bálint mi okból kötötte az összes brakteáta típust III. Béla (1172–1196) pénzkibocsátásához. A továbbiakban numizmatikai módszerekkel kívánunk támpontokat keresni a H. 199 típusú lemezpénz keltezéséhez. A szanki éremlelet érmeinek felülvizsgálata során arra lettünk figyelmesek, hogy a szóban forgó lemezpénzek kétféle anyagból készültek. Találunk köztük matt ezüstös és fényes felületű, jó minőségű ezüsből készületeket is. Tovább vizsgálva a lemezpénzeket megfigyeltük, hogy a matt felületűek mindkét lapján több-kevesebb alig értelmezhető minta fedezhető fel. Ezek az ábrázolásmaradványok

■ * Itt szeretném megköszönni Kálnoki-Gyöngyössy Mártonnak, hogy tanácsaival segítette a tanulmány elkészülését, továbbá Rosta Szabolcsnak a tartalmas és építő jellegű szakmai beszélgetéseket.

¹ <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/46014>, a lelőhely nyilvántartási száma: 35661 (letöltve: 2019. 10. 05.); Huszár 1976: 265–274; Huszár 1979.

² V. Székely-Nagy 2018: 198.

³ Bertényi 1996: 17–69.

⁴ Bodor 1980: 17–24.

⁵ Rupp 1841; Réthy 1899; Huszár 1979; Unger 1980.

⁶ Hóman 1916; Kovács 1997; Gyöngyössy 2012; Gyöngyössy 2018; Körmendi 2011; Körmendi 2012.

⁷ Hóman 1916: 253–254; Kovács 1903; Gedai 1965–1966: 38–40; Körmendi 2011; Körmendi 2012.

⁸ Hóman 1916; Gedai 1996; Kovács 1997; V. Székely 2014; Gyöngyössy 2018; Tóth 2019.

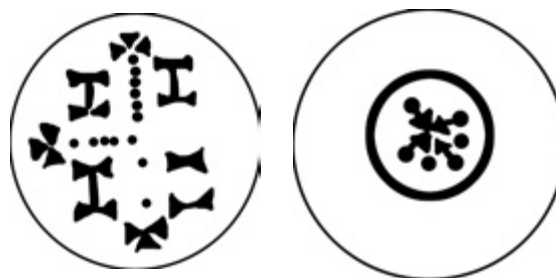
⁹ Tóth Csaba véleménye szerint: azért kell a lemezpénzeket IV. Béla pénzveréséhez kötni, mert a tatárjárás kori érem- és kincsleletekben található pénzek egy pillanatfelvételt örökítettek meg az 1241–1242. évi pénzforgalomról. Így a leletegyüttesekben legnagyobb számban képviselt típusok kibocsátási idejét 1235 és 1241 közé kell tennünk (Tóth 2019).

1. kép: A III. István (1162–1172) denárjából vert H. 199 számú lemezpénz a szanki éremleletből (KKJM NGY 74.3.15, a szerző felvétele)

nem a lemezpénz éremképéhez tartoznak, hanem az egykori alapveretből maradtak vissza. Az esetek túlnyomó többségében a lemezpénzek negatív lapján fedezhető fel egy pozitív vonalkör, mely arról tanúskodik, hogy a matt felületű brakteátákat denárból készítették. Amennyiben az átverés időpontját szeretnénk meghatározni, úgy azonosítanunk kell az alapveretet. A megmaradt elő- és hátlapi minták ábrázolásával sikerült megállapítani, hogy a denár a H. 118 referenciaszámot viseli, amelynek kibocsátási idejét III. István (1162–1172) uralkodására határozta meg a numizmatikai kutatás.¹⁰ Így a H. 118 számú denár verési idejét 1162–1172 közé helyezve a H. 199 számú lemezpénz nem készülhetett IV. Béla (1235–1270) idején, azaz 1235 és 1242 között, mint ahogy azt a kutatás korábban feltételezte (1–3. kép).¹¹

A szanki éremlelet H. 199 számú (4. kép) lemezpénzei között összesen 74 db átvertet találunk. A régi veretről megmaradt ábrázolások csak egy példány esetében voltak 100%-os biztonsággal azonosíthatók. A következőkben nézzük meg, mit is ábrázol ez a lemezpénz. Az érmen térkitöltő elemek is felfedezhetők, mint az alsó harmadban szimmetrikusan elhelyezett rozetták vagy a felső részen a kettőskereszt két oldalán elhelyezett pontok. Az ábrázolás felső részén egy kettőskereszt látható, ami egy nyújtott téglalap alakú sávhoz kapcsolódik – ennek a felső sarkait, illetve belsejét pontok díszítik. A sáv alsó fele a közepénél ívesen hajlik és merőlegesen fut, a végét pontok díszítik. Amennyiben ezt az ábrázolást összevetjük a H. 69 számú denár hátlapjával, úgy sok azonosság fedezhető fel. A térkitöltő elemek között találunk szimmetrikusan elhelyezett rozettákat és vonalköröket (5. kép). A középső harmadban található ábrázolás meglehetősen

2–3. kép: A H. 199 számú lemezpénzen látható H. 118 denár verete (a szerző szerkesztése)

hasonlít a H. 199 számú lemezpénzre. Az ábrázolás felső harmadában egy téglalap alakú sávhoz kapcsolódó egyenlő szárú kereszt található. Alatta, akárcsak a H. 199 számú lemezpénzen, egy nyújtott téglalap alakú sáv található, amit pontok díszítenek. Ehhez a sávhoz az éremábrázolás alsó harmadában öt függő kapcsolódik, melyek kiszélesedő háromszög alakban és pontban végződnek. A H. 69 számú denár vélhetően a H. 586 számú quaring éremképének megtervezéséhez mintaképül szolgálhatott, hiszen a két pénz ábrázolásának tartalma, mondanivalója megegyezik. Az előlapon kettőskereszt, a hátlapon pedig korona látható. A kivitelben és a részletekben természetesen számos különbség van (5–6. kép). Véleményünk szerint a fentiekben leírt két éremtípus (H. 199 brakteáta, H. 69 denár hátlap) a magyar koronát átépítés előtt és után ábrázolja (7–8. kép). A Luxemburgi Zsigmond (1387–1438) által kibocsátott quaringon, bár egy térben elhelyezett liliomos koronát találunk, a koronaabroncs kivitelében felismerhető az Árpád-kori mintakép (9. kép).

A szanki éremleletben lévő H. 199 számú lemezpénzek közül csak egy esetben azonosítható,

¹⁰ Az anonim denárok esetében a keltezési időt régészeti és numizmatikai módszerek együttesének használatával határozta meg a kutatás.

¹¹ Körmendi 2012: 75; Tóth 2019.

4. kép: H. 199 számú lemezpénz (KKJM NGY, a szerző felvétele)

5. kép: H. 69 számú denár (KKJM NGY, a szerző felvétele)

hogy az III. István (1162–1172) korából származó denárból lett átverve. Az átvert pénzek előfordulása ezekben a leletegyüttesekben tömegesnek mondható. Így nehezen tudjuk elképzelni azt, hogy a numizmatikai kutatás jelenkori állásfoglalása helytálló, miszerint a lemezpénzeket egyöntetűen IV. Béla (1235–1270) 1242 előtti pénz kibocsátásához kellene kötni.¹² A továbbiakban vizsgáljuk meg a korona keltezési lehetőségeit. A kutatás III. Béla (1172–1196) korára helyezte annak átépítését, miszerint ekkor kapta meg a keresztpántokat. A történetírás ezt az időpontot az 1180-as évekre teszi.¹³ A H. 199 számú lemezpénz a korona 1180 előtti sematizált képét

6. kép: H. 586 számú quarting (KKJM NGY, a szerző felvétele)

mutatja, ezért e típus kibocsátását is az ez előtti időpontra kell helyezni, azaz 1172 és kb. 1180 közé. A továbbiakban kérdésként kell feltennünk, hogy III. Béla (1172–1196) miért ábrázoltatta pénzén a magyar koronát. Véleményünk szerint a brakteáta készítése III. Béla (1172–1196) koronázásával állhat összefüggésben. Ezt azért feltételezzük, mert a Képes Krónika beszámol egy koronalopásról, amit a történetírás ez idő tájra keltezt.¹⁴ Így a korona pénzre kerülését nem III. Béla (1172–1196) koronázása, hanem az uralkodói jelkép megkezdése indokolta. A jelenkor kutatóinak a H. 69 számú denár IV. Béla (1235–1270) kori, de 1242 előtti keltezése szintén sok vitára adott okot. A hozott érvek és ellenérvek mégsem teszik egyértelművé a szóban forgó típus keltezését. A denár előlapján egy pajzsban ábrázolt kettős keresztet látunk, mely heraldikai elemzése további támpontokat adott a III. Béla (1172–1196) és a IV. Béla (1235–1270) kori keltezéshez is.¹⁵ A régebbi kutatás legalább annyi érveléssel vélekedett a denár III. Béla (1172–1196) kori keltezése mellett, mint amennyi elképzelés manapság látszólag annak ellentmond. Az általunk megfigyelt, valamint az eddigi numizmatikai és művészettörténeti álláspontokat figyelembe véve véleményünk szerint a H. 69 számú denár kibocsátását az 1180 utáni évekre, azaz kb. 1180 és 1196 közé kell helyezni.¹⁶ Így az éremkép feladata az volt, hogy az átépített új magyar korona sematizált képét közvetítse az emberek felé.¹⁷ Amennyiben megvizsgáljuk a denárkészítés technikáját, úgy azt látjuk,

¹² Körmendi 2011: 74–79; Körmendi 2012: 71–74; V. Székely 2014: 331–332; Tóth 2019.

¹³ Bertényi 1996: 58, 63, 64.

¹⁴ Bertényi 1996: 62.

¹⁵ Bertényi 1996: 189; Körmendi 2011: 82–83.

¹⁶ E keltezést a korona kutatását összefoglaló legújabb tanulmány is erősíteni látszik: Deér 2005: 131–159.

¹⁷ A denár előlapi köriratán a következő olvasható: BELA REX. Amennyiben elfogadjuk, hogy a denár hátlapján a Szent Korona látható, úgy nem vonhatjuk kétségbe, hogy ezt a veret III. Béla bocsátotta ki. Már II. Andrást 1205. május 29-én az 1180-as években átalakított Szent Koronával koronázták meg, ezért semmilyen magyarázatot nem látunk arra, hogy bő ötven évvel később, azaz 1235 után azt IV. Béla ábrázoltatta volna pénzén. Az uralkodói jelképek önmagukban történő ábrázolására csak ritkán került sor. A H. 69 denáron található hátlapi ábrázolás időszzerűségét egyértelműen a korona átalakítása szolgáltatta. A vereteken lévő ábrázolások jelentőségével minden kibocsátó tisztában volt, így azok már a kezdetektől fogva propagandacélokat szolgáltattak. A pénzekon látható ábrázolások minden esetben egyértelmű és időszzerű üzenetet közvetítettek. Így a művészettörténeti és numizmatikai adatok együttes értelmezése a H. 69 denár III. Béla kori kibocsátását tovább erősíti.

NAGY BALÁZS

TÁMPONTOK A H. 199 SZÁMÚ LEMEZPÉNZ ÉS
A H. 69 SZÁMÚ DENÁR KORRENDJÉHEZ

hogy a verető elkészítésénél vegyes módszereket használtak. Bizonyos részein megfigyelhetjük a poncolásból származó mintákat, de a vésés technikáját is.¹⁸

A szanki éremlelet feldolgozását Huszár Lajos végezte el. Cikkében említi, hogy „A brakteáták verési idejének a megállapításához ez a lelet sem visz közelebb...”.¹⁹ A feldolgozás során minden

bizonynal elkerülte a figyelmét, hogy a 805 db lemezpénzből 74 db átverés útján készült. Közülük egy esetben megállapítható, hogy mely veretet használták fel, illetve 37 esetben a hátlapon látszódik a denárból hátramaradt vonalkör nyoma. Továbbá 36 lemezpénz szembetűnően gyenge minőségű ezüsből, azaz denárból készült (1. táblázat).

1. táblázat: A szanki éremleletben található denárokból készült lemezpénzek

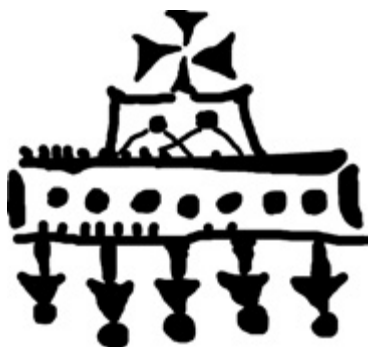
<i>leltári szám (KKJM NGY)</i>	<i>az alapveret az elő- és a hátlapon egyaránt látszik, gyenge ezüsből készült</i>	<i>az alapveret vonalköre látszik a hátlapon, gyenge ezüsből készült</i>	<i>az alapveret nem látszik, gyenge ezüsből készült</i>
74.3.15	1	5	2
74.3.17			1
74.3.20			1
74.3.21			5
74.3.22			1
74.3.27		12	10
74.3.29		1	2
74.3.30		7	5
74.3.32			2
74.3.33		5	6
74.3.34			1
74.3.36		1	
74.3.38		2	
74.3.39		1	
74.3.40		2	
74.3.42		1	
összesen	1	37	36

¹⁸ Gyöngyössi 2018: 76.

¹⁹ Huszár 1976.

7. kép: Corona graeca sematizált képe (a szerző szerkesztése, a 4. kép alapján)

8. kép: Corona latina sematizált képe (a szerző szerkesztése, az 5. kép alapján)

9. kép: Zsigmond kori korona sematizált képe (a szerző szerkesztése, a 6. kép alapján)

Amennyiben megvizsgáljuk a feldolgozott, tatárjárás kori érem- és kincsleleteket, úgy megállapítható, hogy 34 leletegyüttes tartalmaz magyar vereteket. Ezekből merítve arra is választ kaphatunk, hogy mely típusok milyen gyakorisággal és

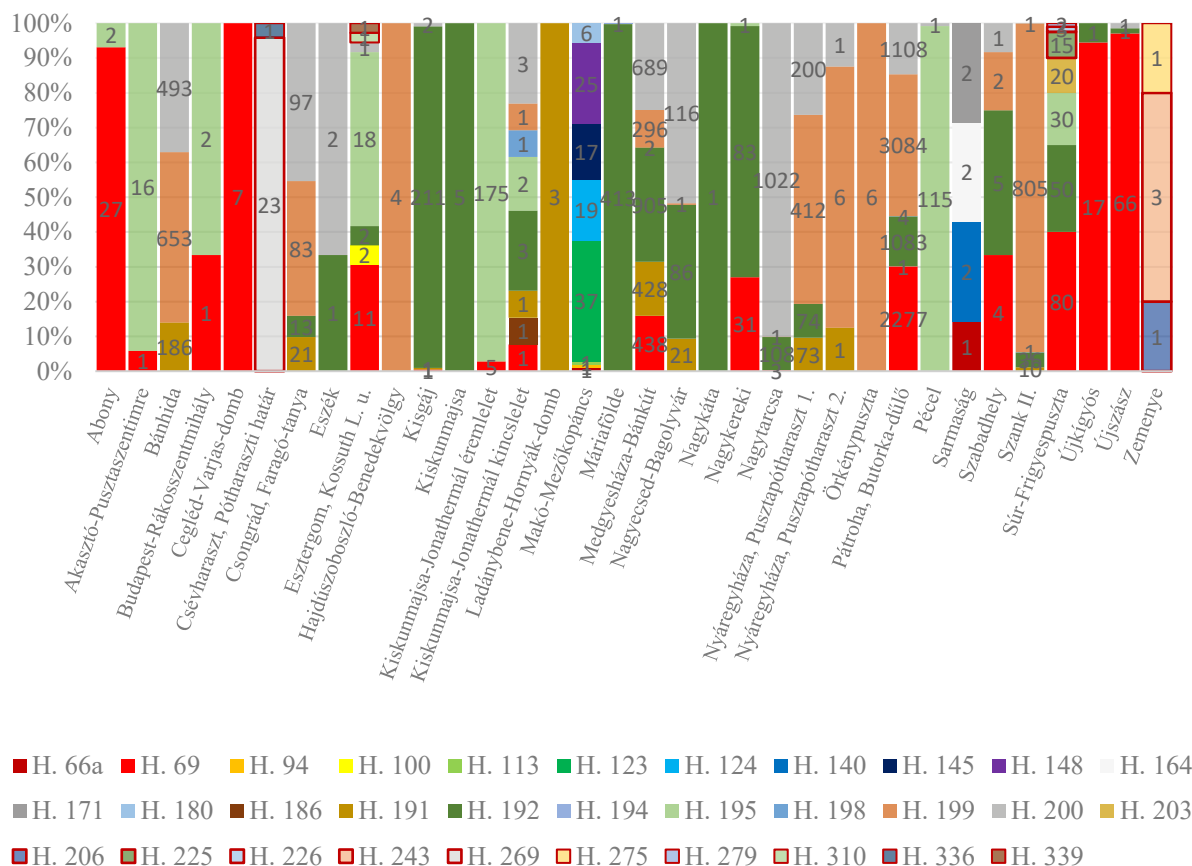
intenzitással fordulnak elő (1. ábra). A kérdéses keltezéssel bíró típusok kibocsátási idejének meghatározására vonatkozóan további válaszokat kaphatunk, ha összegyűjtjük az érem- és kincsleletek időbeli megoszlását ábrázoló diagramokat. Ezek alapján az időbeli megoszlásra vonatkozó általános jellemzők meghatározhatóvá válnak. Úgy tűnik, hogy a tatárjárás kori lelethorizontra vonatkozóan is általános érvényű a más korszakokat is jellemző időbeli megoszlás dinamikája. Azaz a legkorábbi veretekből csupán néhány van jelen, míg a csúcspontot a záródást megelőző legalább 5–10 év távlata adja.²⁰ Ehhez képest a záró veretek, illetve az azt megelőző évekből származó pénzek száma általánosságban lecsökken, sőt olykor csak egy-két darab van jelen. Amennyiben ezt a nem elhanyagolható adatot figyelembe vesszük, úgy ki kell zárunk annak a lehetőségét, hogy a leletegyüttesek összetételében megfigyelhető tömegesen előforduló magyar pénzeket tekintsük a záró vereteknek.²¹ Ezt az elképzelést a kibocsátott pénzek áramlásának a lassú dinamikája is alátámasztja, amit az alábbiakban részletesebben is kifejtünk. A tatárjárás kori érem- és kincsleletek összetétele kapcsán azonban látnunk kell azt is, hogy tartalmazznak olyan II. András (1205–1235), illetve biztosan IV. Béla (1235–1270) kibocsátásához köthető vereteket is. Így feltehetjük a kérdést, hogy mi az oka annak, hogy II. András (1205–1235) pénzei alulreprezentáltak a tatárjárás kori lelethorizonthoz köthető érem- és kincsleletekben: H.206, H.225, H.226, H.243, H.269, H.275, H.279 (2. ábra). A tatárjárás kori lelethorizont alapján IV. Béla (1235–1270) 1242-ig tartó pénzkibocsátásához teljes bizonyossággal csak a H. 310, H. 336 és a H. 339 típusok köthetők (3. ábra). Ezek azonban jellemzően ritkán és kis számban fordulnak elő. Így joggal kell feltételeznünk azt is, hogy egy leletegyüttes összetételében e két uralkodó pénzei III. Béla vereteihez képest alulreprezentáltak, ritkák. Gyakran fordul elő, hogy II. András, illetve IV. Béla biztosnak vélt veretei egyáltalán nincsenek jelen a tatárjárás kori leletegyüttesekben. Amennyiben lehetséges, úgy fontosnak tartjuk megvizsgálni, hogy az elemzésnek alávetett leletegyüttes a mindennapokban használt erszényhez vagy egy tudatos teauráláshoz köthető.²² Utóbbi esetben az összetétel az elrejtés (földbeásás) időpontját fogja keltezni.

²⁰ Nagy 2013: 234; Rácz-Nagy 2018: 264; Nagy 2019: 97.

²¹ Újabban Gyöngyössi Márton is erre a következtetésre jutott a bánhidai tatárjárás kori éremlelet elemzése kapcsán. Gyöngyössi 2018: 71–84.

²² A megtalált érték mennyisége és korabeli értéke is utalhat az elrejtés módjára. Így beszélhetünk egy erszénnyel azonos mennyiségről (néhány száz darab) vagy több ezer pénz esetén egy tudatos felhalmozásról, földben tárolásról. Az erszényben lévő pénzmennyiség a mindennapokban használt pénzkészletet jelentette, így gyakran a legújabb vereteket is tartalmazzák. A földben tárolt nagyobb értékek forgalma – teaurálásuk miatt – a földbe kerülésük időpontjában megáll.

Magyar veretek

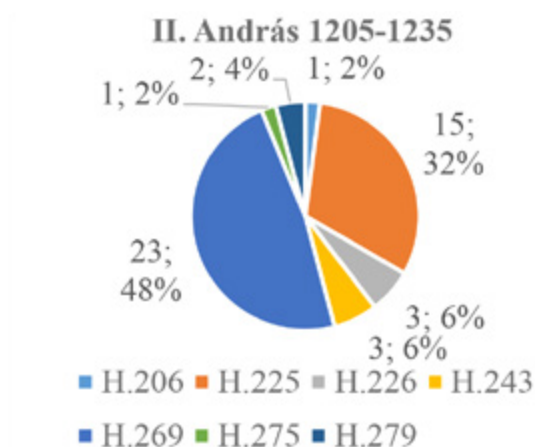

1. ábra: A magyar veretek előfordulása a tatárjárás kori (1241–1242) érem- és kincsleletekben (a szerző szerkesztése)

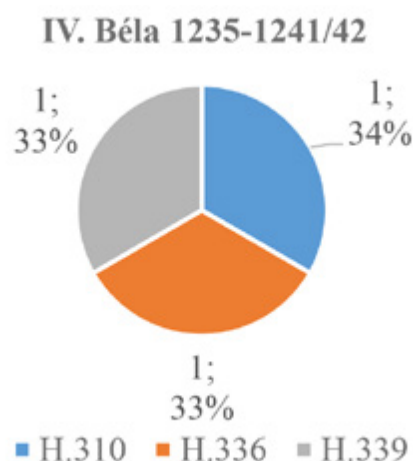
Összegzés

Kutatásunk egy feldolgozott és publikált éremlelet újratanulmányozásával kezdődött, ami számos új és izgalmas irányt nyitott meg olyan kérdések megválaszolása felé, melyek már legalább egy évszázada foglalkoztatják a kutatókat. A H. 199 számú lemezpénz a keresztpánt nélküli görög koronát sematizálva ábrázolja. A keltezése kapcsán a történeti és művészettörténeti adatokat együttesen értékeltük, mely kapcsán arra az eredményre jutottunk, hogy a szóban forgó pénz kibocsátási idejét 1172 és kb. 1180 közé kell helyeznünk. A szóban forgó brakteáta keltezését az csak tovább erősíti, hogy a szanki éremleletben levők közül több tucat – a hátapon jellegzetes vonalkört ábrázoló alapveretből – denárból készült. Egy esetben az alapvereten lévő denárt is sikerült azonosítanunk, melynek kibocsátási idejét 1162 és 1172 közé határozta meg a numizmatikai kutatás. A H. 69 denár hátlapján

szintén egy sematizált koronaábrázolást találunk, azonban ez már az átépített, keresztpántos bizánci koronát ábrázolja, melynek készítési idejét így kb. 1180 és 1196 közötti időszakra határozhatjuk meg. Mindezt tehetjük azért is, mert a korona átépítését a kutatók többsége az 1180-as évekre határozta meg. Érdekes mód a H. 69 denár elő- és hátlapi ábrázolásának az üzenete a H. 586 quaringéval azonos: vélhetően a korábbi mintát használhatták fel az éremkészítők Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) pénzének megtervezésekor. A fent említett pénzek korrendjét a numizmatikai feldolgozások során nélkülözhetetlen matematikai statisztika által szolgáltatott kép tovább erősíti. Az érem- és kincsleletek időbeli összetétele egy általános érvényű képet ad, mely kizárja annak a lehetőségét, hogy a nagyobb mennyiségben előforduló magyar pénzekre záró veretként tekintsünk.

2. ábra: II. András vereteinek előfordulása a tatárjárás kori lelethorizontban (a szerző szerkesztése)

3. ábra: IV. Béla kibocsátásához köthető típusok a tatárjárás kori lelethorizontban (a szerző szerkesztése)

Katalógus
A tatárjárás kori érem- és kincsleletekben található magyar veretek

lelőhely	referenciaszám	címlet	mennyiség (db)	irodalom
1. Abony (Pest m.)	H. 69	denár	27	Tóth 2007: 81.
	H. 195	brakteáta	2	
2. Akasztó-Pusztaszentimre (Bács-Kiskun m.)	H. 69	denár	1	Tóth 2007: 81.
	H. 195	brakteáta	16	
3. Bánhida	H. 191	brakteáta	186	Gyöngyössy 2018: 77.
	H. 199	brakteáta	653	
	H. 200	brakteáta	493	
4. Békéscsaba (Békés m.)	H. 191	brakteáta	?	Tóth 2007: 82.
	H. 192	brakteáta		
	H. 200	brakteáta		
5. Budapest-Rákosszentmihály	H. 69	denár	1	Tóth 2007: 82.
	H. 195	brakteáta	2	
6. Cegléd-Varjas-domb (Pest m.)	H. 69	denár	7	Tóth 2007: 82.

NAGY BALÁZS
TÁMPONTOK A H. 199 SZÁMÚ LEMEZPÉNZ ÉS
A H. 69 SZÁMÚ DENÁR KORRENDJÉHEZ

<i>lelőhely</i>	<i>referenciaszám</i>	<i>címlet</i>	<i>menyiség (db)</i>	<i>irodalom</i>
7. Csévharaszt, Pótharaszti határ (Pest m.)	H. 269	denár	23	közöletlen
	H. 336	denár	1	
8. Csongrád-Faragó-tanya (Csongrád m.)	H. 191	brakteáta	21	Tóth 2007: 82.
	H. 192	brakteáta	13	
	H. 199	brakteáta	83	
	H. 200	brakteáta	97	
9. Eszék (Osijek, Horvátország)	H. 192	brakteáta	1	Tóth 2007: 82.
	H. 200	brakteáta	2	
10. Esztergom-Kossuth Lajos u. (Komárom-Esztergom m.)	H. 69	denár	11	Tóth 2007: 82.
	H. 100	denár	2	
	H. 192	brakteáta	2	
	H. 195	brakteáta	18	
	H. 200	brakteáta	1	
	H. 310	denár	1	
	H. 339	denár	1	
11. Esztergom-Szentkirály (Komárom-Esztergom m.)	H. 69	denár	?	Tóth 2007: 82–83.
	H. 195	brakteáta		
12. Hajdúszoboszló-Benedekvölgy (Hajdú-Bihar m.)	H. 199	brakteáta	4	Tóth 2007: 83.
13. Kézdivásárhely (Tirgu Secuiesc, jud. Covasna, Románia)	H. 191	brakteáta	?	Tóth 2007: 83–84.
	H. 192	brakteáta		
	H. 198	brakteáta		
	H. 199	brakteáta		
	H. 200	brakteáta		
14. Kisgáj (Gaiu Mic, jud. Timiș, Románia)	H. 69	denár	1	Tóth 2007: 84.
	H. 191	brakteáta	1	
	H. 192	brakteáta	211	
	H. 200	brakteáta	2	

<i>lelőhely</i>	<i>referenciaszám</i>	<i>címlet</i>	<i>menyiség (db)</i>	<i>irodalom</i>
15. Kiskunmajsa (Bács-Kiskun m.)	H. 192	brakteáta	5	Tóth 2007: 84.
16. Kiskunmajsa- Jonathermál éremlelet (Bács-Kiskun m.)	H. 69	denár	5	V. Székely-Nagy 2018.
	H. 195	brakteáta	175	
17. Kiskunmajsa- Jonathermál kincslelet (Bács-Kiskun m.)	H. 69	denár	1	V. Székely-Nagy 2018.
	H. 186	brakteáta	1	
	H. 191	brakteáta	1	
	H. 192	brakteáta	3	
	H. 195	brakteáta	2	
	H. 198?	brakteáta	1	
	H. 199	brakteáta	1	
	H. 200	brakteáta	3	
18. Ladánybene-Hornyák- domb (Bács-Kiskun m.)	H. 191	brakteáta	3	Tóth 2007: 84.
19. Makó-Mezőkopáncs (Csongrád m.)	H. 66a	denár	1	Tóth 2007: 84.
	H. 94	denár	1	
	H. 113	denár	1	
	H. 123	denár	37	
	H. 124	denár	19	
	H. 145	denár	17	
	H. 148	denár	25	
	H. 180	denár	6	
20. Máriafölde (Teremia Mare, jud. Timiș, Románia)	H. 192	brakteáta	413	Tóth 2007: 85.
	H. 194	brakteáta	1	

NAGY BALÁZS
TÁMPONTOK A H. 199 SZÁMÚ LEMEZPÉNZ ÉS
A H. 69 SZÁMÚ DENÁR KORRENDJÉHEZ

<i>lelőhely</i>	<i>referenciaszám</i>	<i>címlet</i>	<i>menyiség (db)</i>	<i>irodalom</i>
21. Medgyesháza-Bánkút (Békés m.)	H. 69	denár	438	Tóth 2007: 85.
	H. 192	brakteáta	905	
	H. 191	brakteáta	428	
	H. 195	brakteáta	2	
	H. 199	brakteáta	296	
	H. 200	brakteáta	689	
22. Nagyecsed-Bagolyvár (Szabolcs-Szatmár- Bereg m.)	H. 191	brakteáta	21	Tóth 2007: 85.
	H. 192	brakteáta	86	
	H. 199	brakteáta	1	
	H. 200	brakteáta	116	
23. Nagykáta (Pest m.)	H. 192	brakteáta	1	Tóth 2007: 85.
24. Nagykereki (Hajdú-Bihar m.)	H. 69	denár	31	Tóth 2007: 85.
	H. 192	brakteáta	83	
	H. 195	brakteáta	1	
25. Nagyósz (Tomnatic, jud. Timi, Románia)	H. 69	denár	?	Tóth 2007: 85.
	H. 191	brakteáta		
	H. 192	brakteáta		
	H. 195	brakteáta		
	H. 199	brakteáta		
	H. 200	brakteáta		
26. Nagytarcsa (Pest m.)	H. 69	denár	3	Tóth 2007: 85.
	H. 192	brakteáta	108	
	H. 199	brakteáta	1	
	H. 200	brakteáta	1022	
27. Nyáregyháza- Pusztapótharaszti 1, Zsengellér-dűlő (Pest m.)	H. 191	brakteáta	73	Tóth 2007: 85.
	H. 192	brakteáta	74	
	H. 199	brakteáta	412	
	H. 200	brakteáta	200	

<i>lelőhely</i>	<i>referenciaszám</i>	<i>címlet</i>	<i>menyiség (db)</i>	<i>irodalom</i>
28. Nyáregyháza-Pusztapótharaszti 2, Zsengellér-dűlő (Pest m.)	H. 191	brakteáta	1	Tóth 2007: 85.
	H. 199	brakteáta	6	
	H. 200	brakteáta	1	
29. Örkénypuszta (Pest m.)	H. 199	brakteáta	6	Tóth 2007: 85.
30. Pátroha-Butorka-dűlő (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)	H. 69	denár	2277	Tóth 2007: 86.
	H. 164	denár	1	
	H. 192	brakteáta	1083	
	H. 198	brakteáta	4	
	H. 199	brakteáta	3084	
	H. 200	brakteáta	1108	
31. Pécel (Pest m.)	H. 195	brakteáta	115	Tóth 2007: 86.
	H. 200	brakteáta	1	
32. Sarmaság (Șarmășag, jud. Sălaj, Románia)	H. 66a	denár	1	Tóth 2007: 86.
	H. 140	denár	2	
	H. 164	denár	2	
	H. 171	denár	2	
33. Szabadhely (Sâmbăteni, jud. Arad, Románia)	H. 69	denár	4	Tóth 2007: 86.
	H. 192	brakteáta	5	
	H. 199	brakteáta	2	
	H. 200	brakteáta	1	
34. Szank II. (Bács-Kiskun m.)	H. 191	brakteáta	10	Tóth 2007: 86–87.
	H. 192	brakteáta	36	
	H. 198	brakteáta	1	
	H. 199	brakteáta	805	
	H. 200	brakteáta	1	

NAGY BALÁZS

TÁMPONTOK A H. 199 SZÁMÚ LEMEZPÉNZ ÉS
A H. 69 SZÁMÚ DENÁR KORRENDJÉHEZ

<i>lelőhely</i>	<i>referenciaszám</i>	<i>címlet</i>	<i>menyiség (db)</i>	<i>irodalom</i>
35. Súr-Frigyespuszta (Komárom- Esztergom m.)	H. 69	denár	80	Tóth 2007: 87.
	H. 192	brakteáta	50	
	H. 195	brakteáta	30	
	H. 203	denár	20	
	H. 225	denár	15	
	H. 226	denár	3	
	H. 279	denár	2	
36. Tyukod-Bagolyvár (Szabolcs-Szatmár- Bereg m.)	H. 192	brakteáta	?	Tóth 2007: 87.
	H. 195	brakteáta		
	H. 199	brakteáta		
	H. 200	brakteáta		
37. Újkígyós (Pest m.)	H. 69	denár	17	Tóth 2007: 87.
	H. 192	brakteáta	1	
38. Újszász (Pest m.)	H. 69	denár	66	Tóth 2007: 87.
	H. 192	brakteáta	1	
	H. 200	brakteáta	1	
39. Zemenye (Zemendorf, Burgenland, Ausztria)	H. 206	denár	1	Tóth 2007: 87.
	H. 243	denár	3	
	H. 275	denár	1	

Hivatkozott irodalom**BERTÉNYI 1996**

Bertényi Iván: *A magyar Szent Korona. Magyarország címere és zászlaja*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1996.

BODOR 1980

Bodor Imre: A magyar korona legkorábbi ábrázolásai. In: *Ars Hungarica* 1 (1980), 17–24.

DEÉR 2005

Deér József: *A magyarok Szent Koronája*. Budapest: Attraktor Kiadó, 2005.

GEDAI 1965–1966

Gedai István: Árpád-kori lemezpénzeink kormeghatározásához. In: *Numizmatikai Közlöny* 64–65 (1965–1966), 33–40, 110–111.

GEDAI 1996

Gedai, István: Friesach Denars and their Historical Background in the Hungarian Kingdom. In: Reinhard Härtel (Hrsg.): *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria-Raum. La moneta friscacence nell'Alpe Adria*. Graz: Akademische Druck und Verlagsanstalt, 1996, 196–205.

GYÖNGYÖSSY 2012

Gyöngyössy Márton: *Magyar pénztörténet 1000–1540*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2012.

GYÖNGYÖSSY 2018

Gyöngyössy Márton: A magyar lemezpénzek lehetséges keltezéséről a bánhidai, tatárjárás kori éremlelet kapcsán. In: Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka (szerk.): *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018, 71–84.

HÓMAN 1916

Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916.

HUSZÁR 1976

Huszár, Lajos: Der Münzfund von Szank aus dem 13. Jahrhundert. In: *Cumania* 4 (1976), 265–274.

HUSZÁR 1979

Huszár, Lajos: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest: Corvina, 1979.

KOVÁCS 1997

Kovács László: A kora Árpád-kori pénzverésről. In: *Varia Archaeologica Hungarica VII*. Budapest: MTA Régészeti Intézete, 1997.

KOVÁTS 1903

Kováts Ede: Árpád-házi királyaink pénzeinek technikájáról. In: *Numizmatikai Közlöny* 2 (1903), 1–5.

KÖRMENDI 2011

Körmendi Tamás: A magyar királyok kettőskeresztes címérének kialakulása. In: *Turul* 84 (2011), 73–83.

KÖRMENDI 2012

Körmendi Tamás: Még egyszer III. Béla állítólagos címeres denárjáról és brakteátáiról. In: *Numizmatikai Közlöny* 2011–2012 (2013), 71–81.

NAGY 2013

Nagy Balázs: Tatárjárás kori pénzleletek Pécsről. In: Varga Máté (szerk.): *Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Kaposvár: Rippl-Rónai Múzeum, 2013, 227–238.

NAGY 2019

Nagy Balázs: Az érem- és kincsleletek horizontja a mohácsi vésztől a törökök kivonulásáig. In: Gyöngyössy Márton (szerk.): *Numophylacium Novum. Az I. Fiatal Numizmaták Konferenciája Tanulmányai*. Budapest: ELTE BTK, 2019, 86–101.

RÁCZ–NAGY 2018

Rácz Tibor Ákos – Nagy Balázs: Tatárjárás kori kincslelet Jászkarajenőről. In: Mérai, Dóra et al. (szerk.): *Genius loci Laszlovszky 60*. Budapest: Archaeolingua, 2018, 258–266.

RÉTHY 1899

Dr. Réthy László: *Corpus nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I. kötet. Árpád-házi királyok kora*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1899.

RUPP 1841

Rupp, Jacobus: *Numi Hungariae. I. Budae: Typis Regiae Universitatis Hungaricae*, 1841.

TÓTH 2007

Tóth Csaba: A tatárjárás korának pénzekkel keltezett kincsleletei. In: Ritoók Ágnes – Garam Éva (szerk.): *A tatárjárás (1241–1242). Katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2007, 79–90.

TÓTH 2019

Tóth Csaba: *Kincseiket magukkal vitték a sírba: a tatárjárás korának éremleletei. A tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései projekt*. Előadás, Magyar Nemzeti Múzeum, 2019. 09. 05.

UNGER 1980

Unger Emil: *Magyar éremhatározó. I. kötet*. Budapest: Ajtósi Dürer Kiadó, 1980.

V. SZÉKELY 2014

V. Székely György: Tatárjárás és numizmatika. Egy történelmi katasztrófa pénzforgalmi aspektusai. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): *„Carmen miserabile.” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2014, 331–344.

V. SZÉKELY–NAGY 2018

V. Székely György – Nagy Balázs: Érem- és kincslelet Kiskunmajsza–Jonathermál lelőhelyen. In: *Archaeológiai Értesítő* 143 (2018), 197–201.

NAGY BALÁZS

Támpontok a H. 199 számú lemezpénz és a H. 69 számú denár korrendjéhez

A szanki Haladás Tsz. területén 1971-ben egy tatárjárás kori éremlelet került elő. Az éremlelet újravizsgálata során a magyar pénzek között olyan lemezpénzeket (H. 199 típus) azonosítottunk, melyek denárokból lettek átverve. Az átvert pénzekre jellemző, hogy felületük matt, illetve egy részükön látszik az alapveretből hátramaradt egykori ábrázolás nyoma.

A lemezpénzekben leggyakrabban a denárok hátlapján lévő vonalkör azonosítható. Egy esetben azonban az elő- és a hátlapi ábrázolás is olyannyira egyértelmű, hogy sikerült meghatározni az alapveretet. Ez esetben egy III. István uralkodási idejére meghatározott anonim denárról (H. 118) beszélhetünk.

A feldolgozás során kérdés volt számunkra, hogy mit is ábrázolhat a H. 199 lemezpénz. Ennek megértésében a H. 69 denár volt a segítségünkre. A két pénz közötti hasonlóságokat felfedezve sikerült meghatározni, hogy ezek a veretek vélhetően koronát ábrázolnak. A H. 199 lemezpénz sematizált ábrázolásában a *corona graeca*, míg a H. 69 denár hátlapján a *corona latina* sematizált képét véltük felfedezni.

A művészettörténeti és numizmatikai adatok együttes értelmezése lehetőséget biztosított a H. 199 lemezpénz keltezésére, amit véleményünk szerint 1172 és kb. 1180 körül bocsátottak ki. A művészettörténeti adatokat alapul véve a *corona graeca*t az 1180-as években átépítették, és ekkor kapta meg a keresztpántokat. Amennyiben elfogadjuk, hogy a H. 69 denár a *corona latina* sematizált képét ábrázolja, úgy a kibocsátási idejét kb. 1180 és 1196 közé határozhatjuk meg. Az általunk felállított korrendet a tatárjárás kori lelethorizonthoz köthető érem- és kincsleletek általános érvényű időbeli összetétele is megerősíti.

BALÁZS NAGY

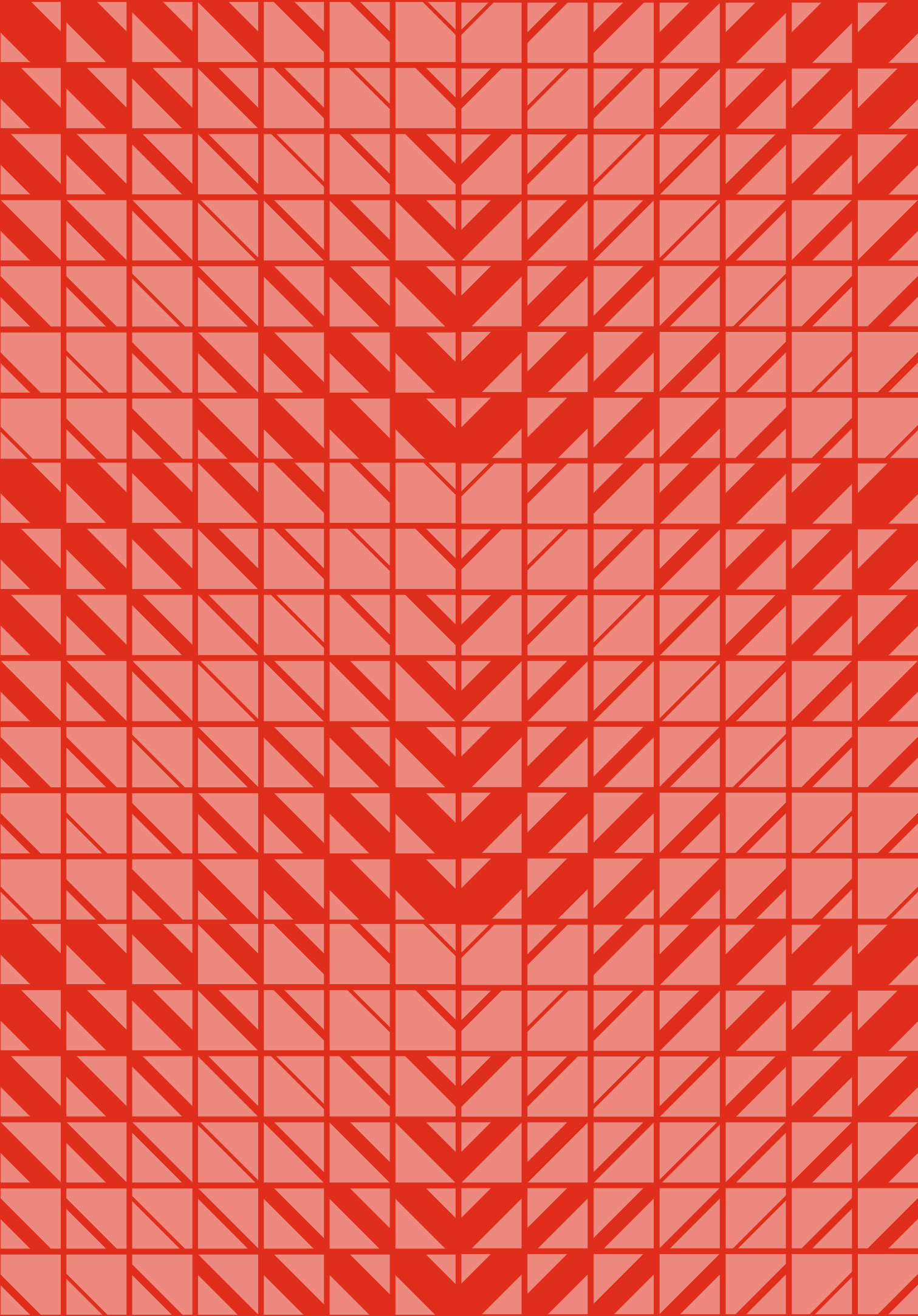
Reference points to the relative chronology of bracteate number H. 199 and denarius number H. 69

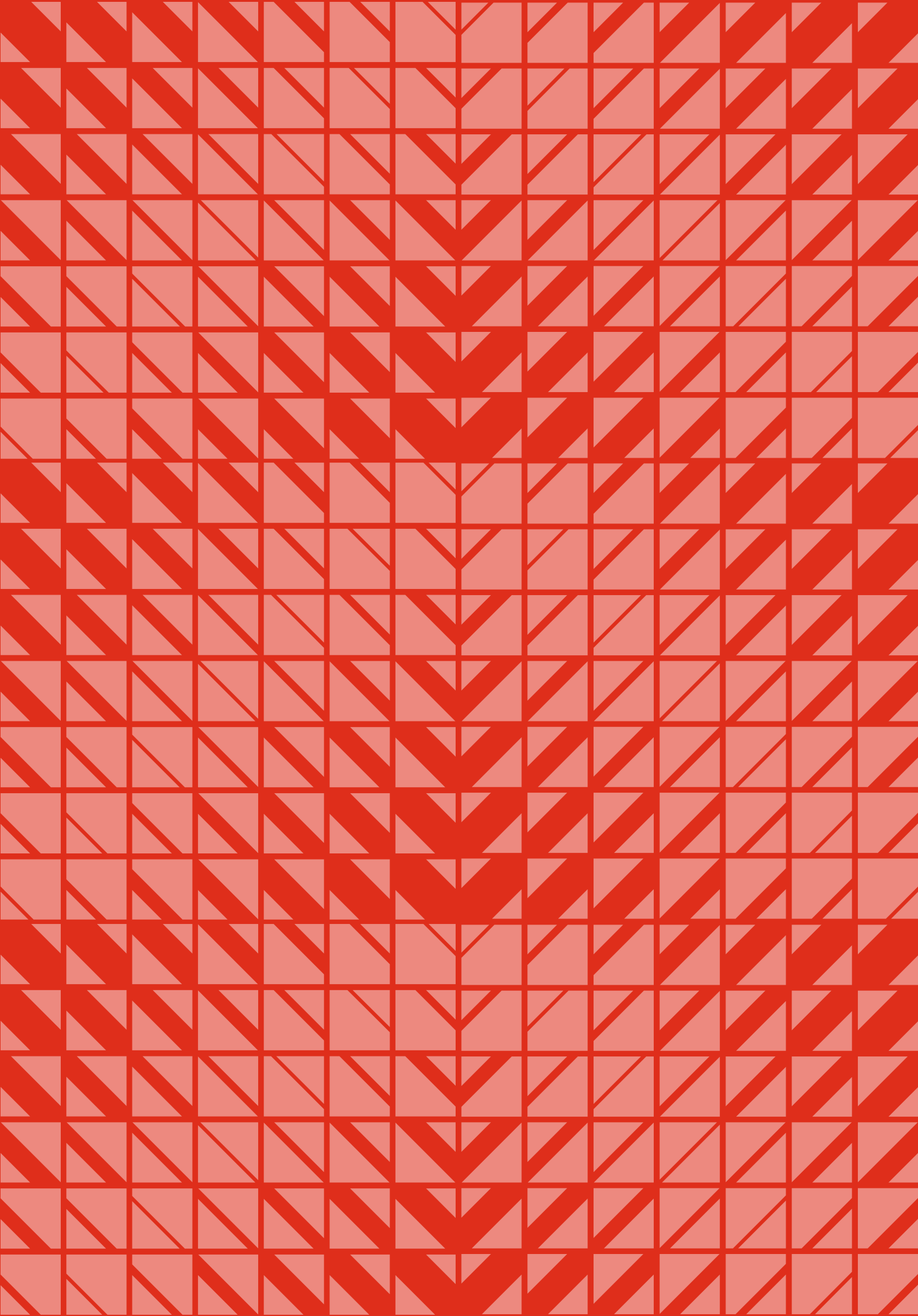
In 1971 in the field of Haladás Tsz., in Szank, a medal find was excavated from the time of the Mongol invasion. During the re-examination of the medal find, among the Hungarian coins we identified such bracteates (type H. 199) that were coined from denarii. Characteristic of the recoined coins that their surface is mat, and in some of them there are traces of portrayals from the original stamps.

The most commonly identifiable element in the bracteates is the circle from the reverse of the denarii. However, in one case both the front and reverse depictions are so clear that the original coin could be identified. In this case we can talk about an anonym denarius (H. 118) from the time of Stephen III.

During the process, we were not sure what the H. 199 bracteate depicted. The H. 69 denarius helped us understand this. By discovering the similarities between the two coins it was possible to identify that they depict a crown. We identified in the schematised depiction of the H. 199 bracteate the *corona graeca*, while in the reverse of H. 69 denarius schematised depiction of the *corona latina*.

Interpreting art historical and numismatic data together, it became possible to date the H. 199 bracteate, which was according to our opinion issued between 1172 and ca. 1180. Taking art historical data for basis, the *corona graeca* was remodelled in the 1180s when it received the crosspiece. If we accept that the *corona latina* is depicted schematised in the H. 69 denarius, then the issue date can be put between ca. 1180 and 1196. The relative chronology defined by us is confirmed by the temporal combination of universal validity of the medal and treasure finds connected to the horizon of the age of the Mongol invasion.

A SZERBEK VISELETÉRŐL*

▪ Sz. Tóth Judit
néprajzkutató, muzeológus
Ferenczy Múzeumi Centrum
sztoth.judit@muzeumicentrum.hu

Bevezetés

A tanulmány – folytatva a Pest megyei nemzetiségek bemutatását – a németek és a rácok után a szerbek viseletével foglalkozik. A szerb népesség jelentős számban 1690-től, a „Velika seoba Srba” (Nagy költözés) néven ismert bevándorlással érkezett Magyarországra. Egy részük az ország déli felén maradt, mások a Duna mentén észak felé haladva Fejér, Pest, Komárom, Győr megyében telepedtek le.¹

Pest megye mai területén két nagyobb tömbben maradt együtt a Balkánról érkezett népesség. Az egyik csoport délen a Csepel-szigeten, Ráckeven és környékén telepedett le. A térség gazdasági és kulturális központja Ráckeve volt, ahol már a török hódoltság alatt is éltek szerbek.² Az északi szerb tömb Szentendrén és környékén alakult ki. 1693-ban a közel huszonnégyezer szerb – és más etnikumú ortodox – lakos fele Szentendrén élt.³ A szegényebb családok a város környékét választották lakóhelyül, míg a tehetősebbek, a Čarnojević pátriárka kíséretében lévő családok Szentendrén maradtak. Gazdasági erejük révén válhatott Szentendre viszonylag rövid időn belül virágzó kereskedővárossá, a hazai szerbség vallási és kulturális központjává.

A Csepel-szigeten és környékén (Lórév, Szigetcsép, Ráckeve, Százhalombatta) élő, és a Szentendre környékén (Szentendre, Budakalász, Csobánka, Pomáz) élő görögkeleti szerb népességet a vallás mellett erős gazdasági, társadalmi, rokonsági kapcsolatok kötötték össze. Népi kultúrájukat tekintve a Budapest környéki szerbek egy táji csoportot alkotnak. Lélekszámuk a 18. század végétől folyamatosan csökkent, legnagyobb mértékben az I. világháborút követő optálások következtében.⁴ 2001-ben 3816-an vallották magukat szerb nemzetiségűnek, az egyetlen magyarországi szerb többségű település Lórév.⁵

Az ortodox vallás gyakorlása – amely meghatározó a szerbség életében – hozzájárult, hogy hagyományaik, zártabb közösségi életük viszonylag sokáig fennmaradjon. A Budapest környéki szerbek népi kultúrájának egy része, elsősorban a folklór (szokások, népköltészet, ének-zenei hagyomány és a táncművészet), a kutatók által gyűjtött és feldolgozott terület.⁶ Ugyanakkor az anyagi kultúra, az életmód feldolgozatlan. A viselet is a kutatás fehér foltja; mind országosan, mind Pest megyére vonatkozóan csupán néhány publikáció és kézirat gyűjtés van.⁷

A téma megírását ösztönözte, hogy bár – Lórévet kivéve – a szerbek minden településen más nemzetiségekkel éltek együtt, az etnikus identitást vizsgálva a viselet nem szerepel annak megnyilvánulási formái között.⁸ A nemzetiségek közül ugyanis legkorábban a szerbek öltöztek át városi ruhába. Életmódjuk, így öltözködésük is gyorsan polgáriasodott, a 21. században megszólaltatható, 1930 körül született legidősebb generáció tagjai már nem jártak viseletben.

Előmunkálatok híján a viselet teljes leírására nem vállalkozhattunk. A tanulmány a Budapest környékén élő szerbek egykori öltözetével kapcsolatos írásos adatokat, képeket és szóbeli emlékeket foglalja össze, a kétezres évek elejétől általam folytatott terepmunkára és archív fotógyűjtésre támaszkodva. A tanulmány megírásához a 18–19. századra vonatkozó levéltári anyagok, közvetett forrásként szépirodalmi alkotások, a 19. század közepétől néhány leírás, az 1880-as évektől fényképek és megmaradt viseletdarabok álltak rendelkezésemre.

A letelepedést követően a szerbek – és a velük érkezett népesség – viselete átalakult, s az együtt élő magyar, sváb, szlovák, horvát (rác) népcsoporttal kölcsönhatásban változott. A Balkánról érkezett férfiak keleties jellegű öltöze (nadrág, ing, alsókaftán, puha szárú csizma, derékra tekert öv) nem különbözött jelentősen

■ * Köszönöm Alexov Demeterné, Básics Milánné, Brzan Miroslav, Golub Iván, Hajdzsan Náda, Hamvas Ferencné, Hraniczlav Péterné, Janka László, Kárity Arzénne, Milosevits Milenkoné, Milosevits Péter, Rafajlovics Szaniszlóné, Radován Ljubica, Radovánné Bäsity Radmila, Risztics Zsárkoné, Roczkov Iván, Sajn Szvetozárné, Sosity Anica, Szimics Milosné, Vaizer Enikő, Vukovits Koszta segítségét.

¹ Sarosácz 1973: 382.

² Lakos 2002: 27.

³ Sarosácz 1973: 382.

⁴ A szerb lakosság létszáma Pest megye településein anyanyelv szerint az 1900/1930/2001-es népszámlálás adatai alapján: Budakalász 503/221/95 fő; Csobánka 296/99/22 fő; Lórév 604/361/175 fő; Pomáz 765/259/123 fő; Ráckeve 10/3/15 fő; Százhalombatta 376/185/55 fő; Szentendre 600/185/43 fő; Szigetcsép 260/232/83 fő. Népszámlálás 1900, 1930, 2001.

⁵ Népszámlálás 2001.

⁶ Deisinger 1972; Vujicsics 1978; Kiss 1988; Terzin 1987 [1934].

⁷ Jankó 1889; Gabnay 1906; Ikvainé 1992. A témát érintő kéziratok: Deisinger 1953; Golub 1965; Záhonyi 1978. Fotóalbum: Alexov 2002. Viselet témájú összehasonlító tanulmányok: Ferenczi 1977; Knotik 1990a.

⁸ Bindorffer-Sólyom 2007.

a korabeli magyar férfi viselettől, melyben a keleties elemek mindvégig hangsúlyosak voltak.⁹ A keleties-balkáni és a magyar női viselet között viszont jelentős szerkezeti eltérés volt. A déli, pravoszláv vallású szláv népek női öltözetét a tunikaszerű hosszú ing, az elől-hátul felkötött, dupla kötény, a derékon körbetekert öv, ujjas hosszú felsőruha és a fátyolkendő alkotta, szemben a magyarországi nyugati jellegű (szoknya, mellény vagy derék) öltözetrel.¹⁰ A szoknya-mellény összeállítás a köténnyel és vállkendővel kiegészítve a magyar paraszti öltözetek jellemzője lett.¹¹ A főváros környékén letelepedett szerb nők viselete egy évszázad alatt jelentősen átalakult, áttértek az ingvállas-szoknyás öltözetre. Néhány balkáni elemet megtartva (ékszer, kendő, harisnya, papucs), magyar és német elemeket átvéve, azokat saját ízlésükhöz igazítva alakult ki a Buda környéki szerb viselet, melyet a 19. század utolsó harmadában már fényképek is megörökítettek. A folyamat hasonlóan zajlott a többi nemzetiség körében is, de amíg a német viselet a 20. század közepéig megmaradt, az 1930-as évekre a falusi szerb lakosság ruházata polgári öltözeté fejlődött. Szentendre polgári lakossága városi öltözetben járt. A legfontosabb korabeli írásos források, a hagyatéki leltárak – melyek a jómódú városi lakosokról maradtak fenn – ezt támasztják alá. A hagyatékokból tudomást szerezhetünk a szentendrei szerbek által viselt ruhadarabokról, azok anyagáról, színéről, díszítéséről. A város 18. századi lakóinak öltözködését a levéltári források alapján Dóka Klára összegezte.¹² Eszerint a szerb férfiak ünnepi ruházata fehér ing és nadrág, selyem pruszlík, amit vörös, kék, ezüst alapszínű holmikkal, derékra tekert övvel, hosszú kabátfélével, puha szárú csizmával viseltek. Felsőruháik a korban kedvelt élénk – vörös, kék, sárga – színűek voltak. A különböző nemzetiségű lakosok ruhátára hasonló volt, a szerb férfiak hagyatékában is megtalálható a mente és a dolmány.¹³ A szerb nők inget, réklit, szoknyát, kötényt és kendőt, zubbonyt (ujjas kabátfélét) viseltek. A 18. századi leltárak említenek női mentét is, nyestprémmel. A nők színes harisnyát hordtak, lábbeli-

jük nyáron papucs, télen csizma volt. Az ünnepre való főkötők és kendők aranyszállal hímzettek vagy aranycsipkések voltak. Az ujjas réklit szintén díszítette fémszálas hímzés, gyöngy, ezüstgomb. Sok ékszer, gyűrű, fülbevaló, hajtű szerepel az iratokban.¹⁴ A ruhák anyaga atlasz, selyem, taft, színük élénk, gyakori a csíkos matéria. Az öltözet darabjai megfelelnek a magyar nők viseletének azzal a különbséggel, hogy a szerb leányok nem viseltek pártát. A színek, az alkalmazott díszítőelemek, az ékszerviselet együttese azonban szerb viselője ízlésvilágát tükrözte.

Popovics Jefrónia ruhatárában a következő öltözetdarabok szerepeltek: két csíkos selyemszoknya, egy hasonló réklivel, egy sárga taft szoknya réklivel, egy barna szoknya réklivel, egy szőr matériából készült szoknya szintén réklivel; egy fehér atlasz kötény, egy fekete bársony főkötő arany csipkével, egy fehér főkötő arany csipkével, egy nagykendő, nyestprém mente, fekete selyem varrott kötény, vörös selyem rékli, fekete pántlikából arannyal kivarrott kendő.¹⁵

Vizsgált területünkön e korból csak egyféle megmaradt szerb ruhadarabot ismerünk: a Néprajzi Múzeum textilgyűjteménye őriz Szentendréről származó női mellényeket, viselésükkel kapcsolatos adatok azonban nincsenek.¹⁶ Meghatározásuk szerint „a 18. század végéről való délszláv ízlésű” pruszlíkokat mély, nagy ívű karkivágás, keskeny hátrész, rövid, egyenes derék jellemzi. Van köztük kerek nyakú, melynek eleje csak egymás mellé ér; és van kis álló nyakú, mely fémszálból kötött gombokkal gombolható.

A mellények anyaga fekete, püspöklila, indigókék, bordó finom posztó vagy bársony, az egész felületet beborító fémszálas, alávarrott hímzéssel és arany- vagy ezüstsodronyból kialakított plasztikus mintákkal. Mind a motívumkincs, mind a kivitelezés technikája művészi színvonalú. E pruszlíkok készítése helye a Balkánon lehetett, és az intenzív dunai kereskedelem révén kerültek Buda környékére éppúgy, mint később is egyes öltözetdarabok, kelmék, ékszerek.¹⁷

A 19. század első felének városi életmódjáról csupán néhány közvetett forrás alapján tájéko-

⁹ Flórián 1997: 633, 652.

¹⁰ Flórián 1997: 652. A balkáni öltözet-típust képviseli a Ferenczy Múzeumi Centrum gyűjteményében található (Iatsz. N 73.15.1–4.) női viselet. A Nišben készült korabeli népviselet 1889-ben a párizsi világkiállításon is szerepelt. A gyűjteménybe kerülését követően a Szentendre környékén letelepült szerbek egykori viseleteként mutatták be.

¹¹ Flórián 1997: 653.

¹² Dóka 1981.

¹³ Dóka 1981: 53.

¹⁴ Dóka 1981: 52–53.

¹⁵ Dóka 1981: 52.

¹⁶ Néprajzi Múzeum textilgyűjteménye, Iatsz. 87 954–87 957, 87 993–87 998.

¹⁷ Flórián 1997: 657, 707.

zódhatunk. 1835-ben festmények örökítették meg a szentendrei főbíró, Kolarovits Vazult és feleségét.¹⁸ Az előkelő öltözetű hölgy mellképén feltűnő az ékszerek sokasága, melltűk, gyűrűk, a keleties ízlésű nagy fülbevaló, illetve az övön függő aranyóra.

Öltözetre vonatkozó adatok lelhetők föl korabeli irodalmi alkotásokban is. Jakov Ignjatović a reformkori Szentendrét megörökítő emlékirataiban bemutatja a nevezetes városi bálakat, ahol a részt vevő szerb férfiak dolmányt, derekukon arany és vörös övet viseltek. A nők a fővárosi divat szerint öltözködtek, a bálban hosszú bőrkesztyűre húzott karperecekkal, nyakukban és hajukban ékes gyöngyökkel, az idősebbek arany főkötőben jelentek meg.¹⁹ Ignjatović *Örök vőlegény* című, Szentendrén játszódó regényében ott van a város sokszínű lakossága. A szerb férfiak ruhatárában szerepelnek német és magyar elemek is. A szerb kereskedők *pantallót hózentrógerrel* és *trajdottot* (hosszú, kabátszerű felöltőt) vagy bársony *janklit* (kiskabátot) és *sapkát* viseltek. Az a kereskedő, aki szőlőbirtokos volt, vagy ipart is űzött, csizmában járt. A leírás szerint hétköznap a csizmába gyűrt nadrágban, ingujjban és bőrsapkában, rövid *jankliban* árult a boltjában. Vasárnapi öltözete zöld pamutbársony nadrág, ezüstgombos *jankli*, nagyobb ünnepnapon zsinóros, fekete posztó nadrág, rövid dolmány, melyen „vagy ötvenrőnyi paszomány” díszelgett. A kereskedő ezt a magyar nemesi öltözetet öltötte magára akkor is, ha ügyei intézésére külfonba utazott, hogy szívesebben fogadják.²⁰ Az író leírása szerint a szerb férfiak – a németekkel ellentétben – bajuszt viseltek.

Jellegzetes öltözködésük a kereskedőket még a 19. század végén is megkülönböztette a városlakóktól. A kereskedők hosszú kabátot, keménykalapot, nyáron bocskort hordtak, a szűk nadrág szárára sárga, piros, kék színű harisnyát húztak, erre kötötték a bocskorszíjat. Télen csizmában jártak, fejükön asztrahánsüveg. A görög és macedón kereskedőket bokáig érő kaftánjukról és széles karimájú kalapjukról lehetett felismerni.²¹

Szentendre a 19. század vége felé fogyatkozó, de domináns szerb lakossággal és növekvő számú német, szlovák és magyar népességgel rendel-

kező kisváros volt, közelében szintén többnemzetiségű kis településekkel. Nemcsak a vallási, gazdasági-kereskedelmi központ szerepét töltötte be a környék falusi lakossága körében, de olyan szellemi-műveltségi többlettel is rendelkezett, ami divergenciát okozott a városi délszláv polgárság és a falusi parasztság hagyományos kultúrájának fejlődésében.²² A város polgári életmódja a letelepedés időszakától eltért a falusiak életformájától.

A 19. század végétől azonban az életmód polgarosodása tapasztalható a szerbek lakta községekben is. Ennek egyik eredője a főváros közelsége, a várossal, a városi szerbséggel való kapcsolat.²³ A polgári minta leglátványosabban az öltözkö-

1. kép: Lórévi asszony polgári divatú ujjasban, selyem kötényben, dukáttal, lánya szerbvászon kötényben, 1900 körül (Árpád Múzeum, F 4277)

■ 18 Petar Čornatović: *Vasilije Kolarović szentendrei bíró és feleségének portréja*, 1835, Ferenczy Múzeumi Centrum, K 75.54.1 Vasilije Kolarović 1834-től Szentendre főbírója. Felesége, Pelagija Margaritović a portré megfestésekor 44 éves volt.

19 Ignjatović 1973: 51.

20 Ignjatović 1972: 8, 11.

21 Deisinger 1953a: 1, Lyubolyevity Gábor visszaemlékezése.

22 Kiss 1988: 27.

23 Az 1720-as népszámlálás adatai szerint Buda lakosságának 37,6%-a, Pest lakosságának 10%-a volt szerb. Bindorffer-Sólyom 2007: 193.

2. kép: A leány ingvállas, pruszkikos öltözetben, az asszony gyöngyös ujjasban van. Bársony szoknyát és festett lenvászon kötényt viselnek, Lórév, 1890-es évek (Árpád Múzeum, F 4603)

dés terén érvényesült, meghatározó volt a fiatal generáció, különösen a nők körében. Ez a folyamat különböző mértékben és időbeli eltéréssel zajlott, és függött a családok anyagi helyzetétől és más körülményeitől. Az öltözködés változását, városiasodását lórévi példák alapján figyelhetjük meg, elsősorban a női ruhák szabásában, anyaghasználatában, a viselés jellegében.

A 19. század végi fényképeken – melyek elsősorban a falvakban élő jómódú réteget öröközték meg – a városi szabású felsőruhák, a drága kelmek dominálnak. A falusi társadalom módosabb rétegéhez tartozó kereskedők, iparosok pantallóban, városi szabású felöltőben és kalapban láthatók a fényképeken. Lányaik, asszonyaik öltözetében is a polgári divat hatása érvényesül. Egy lórévi kereskedő felesége városi szabású, rátétes díszű, mandzsettás selyem felsőben, selyemszoknyában és arasnyi fodorral díszí-

tett csipkés selyemkötényben van megörökítve (1. kép). Ruhájának szabása, az anyagok minősége a jómódot reprezentálja. E módos réteg és a parasztság öltözetének eltérése látható egy másik korabeli felvétel révén, mely lórévi asszonyt ábrázol nagylányával és kisgyermekével, jellegzetes parasztviseletben (2. kép).

A szerb viselet fejlődésében a 19. század végétől tehát erőteljes tendencia a polgáriasodás, amely a viselet korai elhagyását eredményezte, elsősorban Lóréven és Battán. A nők mindig a legdivatosabb, ünnepi ruhájukban – változatos szabású és díszítésű blúzforma felsőruhákban – álltak a fényképezőgép elé.²⁴ Másként fejlődött a paraszti életformájú szerb népség öltözködése Szigetcsépen és különösen Pomázon, a főként gazdálkodásból élő, legtovább paraszti életmódot folytató közösségekben. Ezeken a településeken a szerbek más nemzetiségekkel, legnagyobb számban németekkel éltek együtt. Kultúrájuk egymásra hatása a viselet terén is kimutatható. A népviseletben járó svábok mellett a viselet identitást erősítő szerepe is érvényesülhetett. Mindez – ha kis mértékben is – lassíthatta a viselet átalakulását.

A századfordulón a fiatal nők testre simuló, zárt felső ruhái még a polgári középosztály divatjára emlékeztetnek, a fényképek között a húszas évekig szerepelnek a régiesebb, pruszkikos öltözetű lányok. A két falu öltözete jellegében polgári elemekkel gazdagított parasztviselet, melynek virágkora az 1890–1920-ig tartó időszak volt.

Erről a szerb viseletről már pontos képet alkothattunk hiteles adatok és korabeli fényképek segítségével, melyek többsége Pomázzról származik. Elsődleges forrásunk Jankó János írása, aki 1889 nyarán a pomázi szerb búcsúbálon figyelte meg és írta le a részt vevő férfiak és nők öltözködését.²⁵

A férfiak viselete

„A férfiak kalapban, de kabát nélkül tánczolnak, a kalap fekete puha nemez, kissé széles karimával, bal oldalán, kissé hátul, ha a férfi még legényember, csinált virágcsokorral, ha gyerek még, vagy már idősebb, a kalap virág nélkül. Ritkán, de még találkozunk az eredeti magas szerb birkabőr kucsmával, de ez minden dísz nélkül. A férfiakon fehér inget

²⁴ Alexov 2002. Az öltözködés gyors polgárosodása viszonylagos, Csongrád megyében a szerb női viselet már az 1880-as években teljesen polgáris, nemzetiségi jellegére csak a dukátfüzér utal. Knotik 1990a: 232.

²⁵ Jankó 1889.

ritkán látni, s ha igen, ebben szeretik a korall (ál)gombokat használni; az ing többnyire erős vastag flanelből készül, mely mindenkor sötét színű, néha koczkás, sötét kék és vörös vagy zöld vegyesen; a gazdagok pedig egyenesen fekete bársony inget viselnek, valamint ugyancsak a ruházatukban gazdagabbak ingébe a bő ujjakban és az ing mellébe apró virágok (élénkebb színekkel) vannak belé hímezve, de csak ritkán, szét-szórta. Nyakravalót nem viselnek. Az ingen két ujjtalan mellény van; a belső könnyű és vékony, a külső azonban melegebb, vastagabb és szintén sötétkék vagy fekete, szürke.

3. kép: Pomázi jegyespár: a legény sujtásos, ellenzős nadrágot, zsinóros gombolású mellényt, fekete bársony inget, subarát visel, a leány zárt mellényben, bársony szoknyában, színes harisnyában és papucsban van, fején fém hajszerítő pánt, 1886

A kinek órája van, a lánczot a belső mellény egy gomblyukába akasztja, míg az óra a külső mellény zsebében van. Egyes éltesebb férfiak magyar kakadút [kabátféle] viseltek pitykés mellénnyel, de ez kétségkívül nem eredeti szerb divat.”²⁶

A leírás jó kiindulási alapként szolgál a szerb ünnepi férfiviselet bemutatásához. A legények alkalmi, báli öltözetét csak a kiskabát (felöltő) hiánya különböztette meg a házasság emberektől, és a kalapjuk színes bokrétája tette alkalmivá. A bálban részt vevő férfiak többsége sötét színű flanel vagy fekete bársony inget viselt. Az ing ujját és mellét elszórt virághímzés díszítette. Az ingre egy vékony selyem mellényt, arra egy vastagabb posztómellényt vettek föl. Ebben az öltözetben látható egy legény az egyik legkorábbi, 1890 körül készült pomázi fényképen, mely illusztrációja lehetne Jankó János idézett írásának (3. kép). Teljesen hasonló volt ekkoriban a tököli rác férfiak ünnepi öltöze.”²⁷

A 19. század végi férfi viselet jellegzetesen szerb elemei: a hímezett bársony ing, a selyem mellény, az egymás fölött hordott két mellény, a báránnyőr sapka. Az idősebb férfiak zsinóros gombolású kabátot viseltek fém – ezüst, pakfon – gombos mellénnyel. Ellenzős nadrágjuk szintén paszománnyal volt díszítve. Az ünnepi öltözethez csizma tartozott.

„A férfiak ruházata a déli szerbek ruháztatásának s a magyaros divatnak erős vegyülését mutatja; ruhadarabjaikat rendes néven nevezik. Viselik még az övet s a bocskort, ezt a két ruhadarabot, a mely legjobban megkülönbözteti őket a tiszta magyar vidékektől, a hol ezeket senki sem viseli, különösen díszesebb ruhának.”²⁸

Bár ez a jellemzés szerepel a vármegyében élő szerbek ruházatáról, a mellékelt képeken szereplők a „magyarossá” alakult ünnepi öltözeteket viselik.²⁹ A falusi férfiak köznapi öltözeke azonban őrzött még néhány etnikus elemet, bár a széles bőrvö megletéről nincs recens anyag. Az 1880–90-es évek szerb férfiviseletéről Deisinger Margit gyűjtésében szerepelnek értékes adatok.³⁰ A Szentendre környéki parasztok ünnepi vitézkötéses posztóruhát és csizmát vettek fel. Hétköznapi bocskorban (*opaklia*), több szélből

²⁶ Jankó 1889: 98.

²⁷ Sz. Tóth 2018: 224.

²⁸ Nyilas 1900: 36.

²⁹ Nyilas 1900: 30.

³⁰ Deisinger 1953, Lyubolyevity Gábor visszaemlékezése.

4. kép: Legényke nyári munkaöltözetben, vászon gatyában és bőrpapucsban, Budakalász, 1905 (Kép és emlékezet. A Szerb Intézet adatbázisa, 20130707KAL01005)

(*arsin*) varrt gatyában jártak, melynek szárát a harisnyába dugták és a bocskorszíjjal kötötték le. Mások csizmával hordták a gatyát. Hosszú birkabőr bundájukat esőben kifordítva vették magukra. Fejükön báránybőr sapka (*subara*). Hosszú hajukat hátul összefonták és fekete pántlikával összekötötték, a fülük fölött szintén befonták és a fülük köré csavarták. Lelógó bajuszt viseltek. A hosszú haj az idős parasztemberek körében a 20. század elején is előfordult. Bajuszt csak a házas emberek viseltek, a fiatalabbak körében az erősen felfelé kunkorodó bajuszt volt a divat.

A 20. századra a férfiviselet több jellegzetes eleme eltűnt. A fenti két szövegben említett bőr öltözetdarabok közül – bocskor, öv, bunda, báránybőr sapka – sem a széles bőrv, sem a bocskor viseléséről nincs későbbi adat. A szerb parasztság köznapi lábbelije a zárt fejű bőrpapucs (*papuče*). A bunda 20. századi előfordulásáról sem tudunk, azt sem, hogy Csépen viselték-e.

Az ing, gatyá (és mellény) összeállítású vászonöltözet a 20. század közepéig használatban volt. Az ünnepi gatyát (*gátja*) nyolc szél pamutvászonból varrták, ülepén ék alakú betoldással. Bokáig

5. kép: A mulatozó férfiakon a nadrágok, mellények, felsőingek és ujjasok különböző fajtái láthatók, egyikükön melles kötény, az idős férfin vászongatyá van, 1920 (Pomázi Helytörténeti Gyűjtemény)

ért, korcába madzagot fűztek. A köznapi gatyá szűkebb volt. Az ing-gatyá öltözetet falun nyári mezőgazdasági és ház körüli munkában viselték nemcsak a férfiak, hanem a nagyobb fiúgyermek is bőr parasztpapucssal (4. kép). A gallér nélküli vagy galléros vászon ing, egyszerű vászon gatyá mellénnyel, melles köténnel kiegészítve az 1960-as évekig előfordult mint munkaruha. De a vászonöltözet – mellénnyel, felöltővel, csizmával – utcai viselet is volt. Egy pomázi társaság idős férfitagja gatyát, sötét felsőinget és mellényt visel (5. kép). Gatyá van a lórévi búcsúban muzsikáló dudáson. Egy 1950-ben készült fényképen posztómellényben, hosszú bő gatyában, csizmában, vállára vetett kabátban látható egy lórévi idős férfi.³¹ Pomázon 1961-ben halt meg az utolsó gatyában járó öregember. Otthon az udvaron viseltes ingben, gatyában, *prucluk*ban, melles kötényben és bőrpapucsban dolgozott. A magas lábfejű, sarok nélküli papucs vastag talpa többrétegű bőrből készült, télen-nyáron házilag kötött, színes gyapjúharisnyával viselte. De a templomi öltözete városi konfekció ruha, ing, selyemhátú mellény, csizmanadrág és hosszabb fazonú felöltő volt.³²

A 20. század elején a *szervvászon*, parasztgalléros ing (*kosulya*, *koselya*) slingelt, fehér hímzésű, tűzött díszítésű volt. Ilyen volt a vőlegény inge, s ez lett házas emberként az ünnepi ruhadarabja. Nyaka magasan gombolt, kis visszahajtott gallérral, gombolás pántja mellett tűzésekkel (*szamedle*). Vállát vállfolt (*poduplate*) erősítette, nem túl

³¹ Lakos 2002: 79.

³² Hamvas Ferencné visszaemlékezése szerint a kiskonyhában tartottak egy váltás tiszta vászonruhát. A nagypapa minden ebéd és vacsora előtt ott megmosdott, tisztát vett és úgy ment be a házba enni. 1957-ben a család mosógépet vett, hogy a nagypapa vászon ruháit könnyebb legyen mosni.

6. kép: Fiatal házaspár: az asszony csipkeujjasán masni és díszgombok, ékszerei jól láthatók, férjének ünnepi inge slingelt, fehér hímzéses, Pomáz

bő ujját kezelő fogta össze (1. tábla 1; 6. kép). A nyaknál lévő kis húzott betoldás neve *zsabice*. Has-pántjára cirill betűs monogramot hímeztek.³³ A férfiak gyakran hordtak puha ujjast a fehér ing fölött. A végig gombos felsőing – akárcsak a németeknél – az emlékezet szerint a szerb férfiöltözetnek is része volt. A meleg anyagból varrt, kerek nyakú, hosszú ujjú, végig gombos felsőruhát hétköznapi és vasárnap is viselték a szerb férfiak, eleinte bekötve az ellenzős nadrág derekába (7. kép). A felsőing szerepét átvette a pamut ujjas, újabb változata pedig a kötött ujjas lett. Hordtak bársony vagy selyem ujjast is, melynek ujjá más anyagból volt.

A mellény (*pruclek*) a férfiöltözet alapdarabja. Többféle mellényt viseltek, amelyek használata a generációk között eltolódott, s egy időszakban, 1880–1930 között voltak használatban. A magyarokhoz hasonlóan a 19. század végén a szerbek is viselték az ezüst- vagy pakfongombos, kék, szürke, fekete posztómellényt (8. kép). A fémgombokat sűrűn varrták fel egy sorba (Pomáz), vagy ritkábban, három-négy sorba (Szigetcsép). Ugyanekkor divatban voltak a sálgalléros, zsinóros gombolású, magyarosnak mondott posztómellények (1. tábla 2a–b). Külön gombsorral, illetve fém- vagy kötött gombokkal, sujtásos zsinórpárokkal záródtak, felsőing, ujjas vagy vékony *prucluk* fölött, kigombolva viselték (3., 5., 7. kép). Formájuk polgári szabású, hátra tolt oldalvarrással, mélyen kivágott karöltővel. A fiataloknak ezt a fazont selyemből, damasztból készítették; az ismert darabok anyaga fekete, növényi mintázatú, de a képeken mintás, színes selyem is látható.

A kopott, divatjamúlt mellényt hétköznapi hordták tovább, amíg el nem vásott.

A jellegzetesen szerb férfimellény a gallér nélküli, magasan záródó, csípőig érő selyem és bársony *prucluk* volt, a szerb legények ünnepi ruhadarabja. Lehetett egyszínű, magában mintás vagy színes. Anyaga és a női mellényekre is jellemző hosszú szabásvonala eltér a környékbeli nemzetiségektől. A legények a mellényt nem, vagy csak derékon gombolták össze, és különböző összeállításban viselték. A vékony mellényre került a galléros posztómellény vagy a kabát (9. kép). Hideg időben rétegesen öltöztek, a *prucluk* alá ujjast is vettek. Ez a gallér nélküli mellény jól illett a zakószabású kabáthoz is. Az 1920-as években a lórévi és a pomázi legényeken látható.

Kötényt a szerb férfiak utcán nem viseltek, csak a mezei és ház körüli munkákhoz vették fel. Pomázon jobban elterjedt: az idősebb sváb, tót és szerb férfiak egyaránt melles klott kötényben (*zapreg*) ülve beszélgettek a kapuk előtt.

A 20. század elején még a módosabb gazdák a kék vagy fekete posztóruhát hordták: szűk nadrágot, ezüstgombos vagy zsinóros mellényt, kiskabátot.

7. kép: Férfiak papjukkal a szerb iskola előtt: egyikükön ellenzős, vitézkötéses posztónadrág van, zsinóros mellényén zsebóra, Budakalász, 1920-as évek (Ferenczy Múzeumi Centrum, F 54020)

■ ³³ Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz. N 55.2.1.

8. kép: Kirándulók egy pomázi pincénél: a szerb házigazda öltözete kopott, foltozott, egykor ünnepi ruhadarabokból áll: fémgombos mellény, ellenzős posztónadrág, kötött ujjas, 1920-as évek (Pomázi Helytörténeti Gyűjtemény 87.198.1.2.)

Az ellenzős, bélelt, combján vitézkötéses posztónadrágot (*prundle csakzile*) a derékrészbe és az ellenzőbe bújtatott szíjjal rögzítették. A sujtásos nadrágot az 1930-as évekig viselték az idősebbek zsinóros gombolású kabáttal. A lóréviek, szigetcsépiek az 1910-es években a ráckevei szabónál csináltatták a sötétkék, paszományos öltönyt, már slicces nadrággal (1. tábla 3, 4a–b). Szentendre környékén hamarabb elhagyták a posztónadrágot, a combon bővebb csizmanadrágot viselték, mely különböző minőségű szövetből, kordból és bársonyból is készült. A parasztság körében a zsinóros posztónadrág, mellény és zsinóros gombolású kabát alkotta a

9. kép: Fiatal legények asztrahán sapkában, ingükön felsőing, selyem mellény és kiskabát van, egyik zsinörgombos, Budakalász, 1910 körül (Kép és emlékezet. A Szerb Intézet adatbázisa, 20130707KAL01007)

férfiak öltönyét. Legelterjedtebb a sötétkék és a fekete színű volt, de szürkét, barnát is árusítottak. A kabát (*lajblík*) neve a sváboktól átvett szó, ami Pomáz környékén csípőig érő, kihajtott gallérú, zakó fazonú ruhadarab volt (9. kép). Lóréven és Csépen a gazdagabb zsinórozású, fém vagy kötött gombos rövidkebb változatot kedvelték. A combtőig érő, hosszabb városi felöltőt eleinte a kereskedők, iparosok viselték, majd a parasztság körében is elterjedt öltözet lett csizmanadrággal és csizmával. A kiskabátot a házas emberek hordták, a legények sokszor csak vállra vetették, így fényképeztették le magukat. A posztóruhát az iparban dolgozók körében váltotta fel a gyári konfekció, és lett általános a felöltő, a szűkíthető hátú mellény, a pantalló és a cipő.

A 20. század elején Pomáz környékén a szerbek még a bevágott szárvégű, gombos csizmát hordták. Később – mint a többi településen – itt is az egyenes szárú csizma (*csizme*) terjedt el. Volt rámas csizma (bokánál ráncos, kemény szárú), módos legényeknek lakkos szárú csizmája is. A csizma korábban puha szárú, egylábás volt, ami hétköznapi használatban a 20. század közepén

1. tábla: 1: férfiing, pamutvászon; 2: selyem férfi mellény, kötött gombokkal. Ferenczy Múzeumi Centrum N 55.1.1; 3: férfi mellény zsinóros gombolása. Ferenczy Múzeumi Centrum N 67.2.1; 4: sötétkék posztó nadrág, zsinórdísszel, 1915, Ferenczy Múzeumi Centrum N 82.188.1; 5a: posztókabát paszományos gombolással, 1915, Ferenczy Múzeumi Centrum N 82.188.2; 5b: posztókabát paszománydísz; 6: női ing ujjja szerbvászonból, horgolt csipkefodorral; 7: hímzett női ing szerbvászon ujjal és selyemkötény gyári csipkével; 8: hímzett női ing, pamutbrokát mellény; 9: kézzel varrt női mellény gyárilag hímzett taftból, aranyszín zsinórszalaggal, 1900 körül, Ferenczy Múzeumi Centrum N 55.13.1.

is előfordult. A ház körüli teendőket papucsban (*papucse*) végezték.

A korosabb emberek ruhatárába télikabát is tartozott: városias szabású, két sor gombos, gomblyukas vagy zsinóros fekete posztókabát, lehetőleg báránybőr béléssel, a módosabbaké *perzsa* gallérral. Kalapjuk (*sesir*) a század elején kerek tetejű, egyenes peremű volt, emellett terjedt a nagyobb városi kalap, mely a húszas évekre felváltotta a régit (7–8. kép). Jellegzetes szerb fejviselet volt a barna báránybőr sapka, a *subara*, amit a legények hegyesen, az emberek inkább begyűrve viseltek. Ünnepi fejfedő az *asztragán*, *asztrigány*: a perzsabárány fekete, gyapjas bőrből készített bélelt sapka, amit kétszeresen gyűrtek be. A legények jellegzetesen félrecsapva hordták a fejfedőt (9. kép).

A nők viselete

A férfiakéhoz hasonlóan a női viseletről is Jankó János leírásából tájékozódhatunk, aki a pomázi nők báli öltözetéről a következőket jegyezte fel:

„A nők divata annyira jellemző, hogy a hajadont, menyecskét és asszonyt azonnal meg lehet különböztetni. A lányok szoknyája mindig vagy fehér, vagy igen világos színű, de nem rikító; ezt a szoknyát, mely nem ér a földig, legfeljebb a bokáig, elől egy fekete csipkés szélű kötő fedi el, mely a derék alsó részét is eltakarja; a menyecskék szoknyája sötétkék vagy fekete, ha jó módú a nő, selyemből, a szoknya alján vörös és zöld csíkok vannak, az idősebb asszonyoknál ezüst csíkok.

A derék [mellény] a lányoknál zöld és kék selyemből készül, ezek világos színek ugyan, de nem rikító; ezekbe vannak belehímézve apró virágok, de csak ritkán, szétszórva; az asszonyoknál a derék szintoly fekete vagy sötét színű, mint a szoknya. A deréknek nincs ujja, hanem a vállon az ingujj nyúlik ki, melyet a könyök fölött csat fog össze, az ing ezen látható része hófehér, apró virágok ebbe is vannak bele hímézve, bár csak ritkán; a csat, mely az ingujjat összetartja, majd külön négyszögletes fémlemezekből összeállított karperecznek, majd egyszerűen egy

piros harisnyakötőnek a csatja. A lányok mellénykéje, mint a férfié, elől kinyitható, csak hogy kapcsok tartják össze és nem mint a férfiét, gombok; a mellényke hosszában tehát a szélek mentén egy arany vagy ezüst zsinór csík fut körül, még pedig többnyire egyenes vonalban.”³⁴

Az 1880-as évek végén tehát a pomázi szerb leányok bokáig érő szoknyában, selyemből varrt, arany- vagy ezüstzsinóros, hímzett virágokkal ékes, kapcsos mellényben voltak. A fehér, hímzett ingujjat a könyök fölött csat fogta össze. Nyakékuk fekete bársonyszalagra fűzött ezüst- és aranypénzekből – vagy azok utánzataiból – állt. A hajukban hajpánt és csüngős művirág volt. A táncban félcipőt viseltek.

Ezt a leányviseletet idézi a korábban bemutatott pomázi jegyespár fényképe (3. kép). A leányon bütykös díszű hajpánt látható. Ingujja fodros, könyök fölött meg van kötve. A zárt szabású pruszlíkból a fodros nyak és a szalagon viselt pénz-

10. kép: Fiatal asszony ingvállas-pruszlíkos öltözetben. Kendőjének jellegzetes formáját a fül fölé tűzött hajfonat adja, kislányának ingén szalag és virágdísz, Pomáz, 19. század vége

³⁴ Jankó 1889: 98–99.

érmés nyakék látszik, a mellén virágdísz. Apró virágos bársony szoknyáján rojt és szegődísz van. Köténye négyszög alakú, tűzéssel díszített. Csíkos harisnyát és papucst visel. Kezében csipkés kendő. Öltözete ünnepi, mely néhány elemében eltér a báli öltözettől: a szoknyája bársony, lábbelije hímezett papucs.

Ezzel a viselettel megegyezik a lórévi nagylány és a pomázi fiatalasszony szintén fényképen megörökített öltözete (2., 10. kép). Az ingük szűk, fodros ujjú és nyakú, pruszlíkjuk csipőig zárt. A leányé nagyvirágos, két pár fém kapocscsal záródik. A menyecskeé egyszínű selyem, elől zsinórral összefűzve. Mindkettőjük szoknyája virágos bársony, világos színű szegéllyel. A kötények szabás nélküliek, az öltözet korabeli rendje szerint a szoknya aljáig érnek. A harisnyájuk színes, mintás. Az asszony fején a státuszát jelző, jellegzetes formájú főkötőkendő.

11. kép: Anya és leánya: az asszony ujjasa németes, kendője, dukátfűzére jellegzetesen szerb, több gyűrűt visel, lányán csüngős fülbevaló van, 19. század vége (Pomázi Helytörténeti Gyűjtemény 87.203.1.)

A 19. század végén – más népviseletekhez hasonlóan – a szerb női viselet szerkezetében is megtalálható volt, egymás mellett élt az előbbieken bemutatott ingvállas-pruszlíkos és a polgáribb, ujjasos öltözet típus (2., 11. kép). Az előbbi volt – vállkendővel kiegészítve – a lányok és fiatal asszonyok nyári ünneplője, illetve a báli öltözet. A századfordulót követően azonban a nők a divatosabb ujjasos öltözetben állnak a fényképezőgép elé, a pruszlíkos öltözet csak pomázi, kalászi lányokon látható.

A korabeli ujjas testhezálló ruhadarab, a 19–20. század fordulóján legtöbbször kétsoros díszgombolással, majd – a paraszti ízléshez közelítve – körül fehér csipkével szegték. 1890 körül készült, sírkőre tett fénykép örökítette meg egy kalászi fiatalasszony ünnepi öltözetét. Selyem ujjasa testhezálló, díszgombos, alján és ujján csipkés, nyakában pénzürmékből készített nyakék. Nagy selyem fejkendője alatt alsókendőt visel (12. kép). A szűk ujjast a kötényen kívül viselték. A hosszú szoknya a karcsú deréktól szép ívben bővült. A századforduló körül az ujjasos öltözetre jellemző, hogy az ujjas és a szoknya megjelenésében vagy díszítésében hasonló volt (13. kép).

A 19. század végén, 20. század elején a szerb női viselet jellemzője a szűk ujjú ing, zárt pruszlíkkal, vagy a kötény fölött viselt szűk ujjas; a karcsú

12. kép: Fiatalasszony mellképe a budakalászi szerb temetőben: kockás selyem kendője alatt alsókendő, díszgombos, csipkés ujjasban van, 19. század vége (fotó: Halper János)

13. kép: Pomázi család, 1903 körül (Pomázi Helytörténeti Gyűjtemény 87.202.1.)

derék, szögletes kötény, színes harisnya, papucs vagy cipő. Legjellegzetesebb elemei: a menyecs-kék haj- és kendőviselete, az ékszerek (függők, pénzérmés nyakék) és az ékszerszerű, fém öltözetkiegészítők, hajpántok és díszek sokasága.

A női viselet elemei

A viselet elemeit eredeti ruhadarabok, fényképek, visszaemlékezések és néhány írásos adat segítségével tudjuk bemutatni.

Az öltözködésben használt alapanyagok közül az ünnepi – csecsemő, női, férfi – ingek anyagát az asszonyok maguk állították elő. Csobánkán, Pomázon, Lóréven, Százhalombattán az első világháború előtt még maguk fonták a lenfonalat, és többnyire maguk szőtték belőle a szerbvásznat (*szbrian, szerbska*), ezt a jellegzetes, sűrűbb szövással csíkozott anyagot.³⁵ A vászonból a női és férfiingeken kívül kötények, zsebkendők, díszkendők, lakástextilek készültek. Az ingek ujjához való szerbvásznat az 1890-es években még egyszerű szövőlapockán is megszőtték maguknak a lányok. Ez a vászon keskeny volt, magyarázatuk szerint ezért volt szűk a női ingek ujjá. Később előfordult, hogy az anyagot más településről hozták.

A női ing (*kosulya, koselja*) szűk, bevarrott ujjú változatát viselték. A korábbi, a Jankó János által említett apró virághímzésű ing bővebb ujjú lehetett, mivel a könyök fölött csattal fogták össze.³⁶ Pomázirol a női ing két változata maradt fenn, mindkettő szabatlan, szögletes darabokból áll. Az egyik rövid, egyenes, viszonylag szűk volt. Hónalját négyzet alakú betoldás, pálha (*latice*), vállát rendszerint vállfolt (*poduplete*) erősítette. Az ing könyökig érő, egyenes ujjá végére horgolt csipkéből fodrot varrtak. A szerbvászonnal taka-

rékosan bántak, az ing elejét és hátát gyakran pamutvászonból készítették, és csak a pruslik alól kilátszó ujjait varrták szerbvászonból. Az ing nyaka elől bevágott, gombos, tűzésekkel díszített. A szűk ujjak végét nem lehetett összehúzni, a fodor fölött megkötött szalag későbbi díszítmény. A díszítő funkciót az ingek ujján hímzett fehér vagy színes mintacsík töltötte be. Idővel ez az ing modernizálódott: anyaga, formája változatlan maradt, de a nyaka hátul gombolódott, kissé mélyebb kivágását színes szegőöltéssel cakkosan slingelték, elejére és ujjára színes, piros-kék, olykor fekete minta került (1. tábla 6–8).

Ugyancsak Pomázon maradtak meg az előbbinél bővebb, újabb ingek. Szintén szögletes darabokból, bevarrott ujjakkal készültek tiszta szerbvászonból, de hónaljbetoldás nélkül. Fodros, kerek gallérjukkal a blúzokhoz hasonlítanak. Combközépig érnek, az egyik anyagát csipkecsíkok betoldásával dolgozták össze, így hosszabbítva meg, a másik haspántján cirill betűs monogram van. Hátára piros keresztet varrtak, valószínűleg betlehemes játék szereplői használták.

Az alsószoknyák (*dolnyi szuknya, roklja*) funkciója a szoknya formájának, azaz az öltözet jellegének kialakítása volt. A sima legalsó (*szkúte*) fehérneműként szolgált. A századelőn erre még három, vagy több alsószoknyát is fölvettek a lányok. A szoknya ideális formáját az anyag bőségével és fodrozásával érték el. A felülre kerülők egyre több anyagból ráncolva, aljukon 20–25 centiméter fodorral vagy dupla fodorral készültek. A lányok ünnepi fehér alsószoknyájának fodra széles fehér lyukhímzésű volt, az asszonyoké fodor nélkül, rózsaszín, kék cakkozással szegett. Az ünnepi alsószoknyák anyaga sifon, a köznapiaké pamut, flanel volt. Pomázon az 1920-as évek táján – a németekhez hasonlóan – viselték a farpárnát (*hurka*), ezért kevesebb alsószoknyára volt szükségük, viszont a karcsú derék helyett így a gömbölyű csípő lett hangsúlyos.

Kalászon az öregek emlékeztek még a fehér vászonöltözetre: nyáron pamutvászon ingben és (alsó)szoknyában – a férfiak vászongatyában – végezték a mezei munkákat.

20. század elején a felsőszoknya (*szuknya*) hosszú, bokáig érő volt, idővel kissé rövidült. Anyagától függően ráncolva, sűrűbb apró vagy nagyobb rakásokkal varrták a korchoz. A szoknya a hason sima volt, ide gyakran más színű, maradék anyagot toldottak be, ami nem látszott a kötény takarásában. A nagyünnepi szoknyák alapszíne a fekete: a 20. század fordulóján kedvelt volt a

³⁵ Ikvainé 1992: 141.

³⁶ Jankó 1889: 99.

hímzett, apró mintás bársony (szomot); a fekete selyem, később a színes, magába mintás selyem, majd a nagy mintás brokát. Selyemszoknyát csak nagy ünnepre vettek föl, búcsúra, áldozócsütörtökön, húsvétkor, esküvőre.

A szoknya alját jó tartású textillel szegték vissza, a fekete bársony szoknyákat világos színű szegély díszítette, a visszáját bélelte. A drága kelméből készült szoknyák alját kefeszerű szőrszalag védte a kopástól, a portól. A lányok, menyecskék ünnepi szoknyáját a szélétől jó arasznnyira díszítették vagy fodorral bővítették. Korábban az arany- vagy ezüstsínű szalag, majd a selyem-, tüll-, csipke- vagy rojtszalag lett a divat. A lányok színes szoknyájára fehér vagy krémszínű csipkeszalagot varrtak.

A kötény a női öltözet alapeleme. Formája a 19. század végén és a századfordulón szögletes volt, minden korosztály ezt viselte (2-3., 10., 13. kép). Később a kislányok és az idősebb asszonyok ruhadarabja maradt. Az egyszerű, szabatlan, szögletes kötény (*zapreg*) anyaga a vagyoni helyzet függvényében selyem, lenvászon, klott, a köznapié pamutvászon. Formáját az anyag szélessége és a szoknya hosszúsága adta, megkötője a derék szűkítő varrásánál volt. A varrásokat fehér tűzőöltéssel gépelték ki, a korábbiakat varrógéppel készített nyargalásos csík díszítette. A szögletes kötény a köznapi öltözet szükséges része volt. Lakodalomban fehér vászon *zapreg*ben főztek az asszonyok.

Kecelja, *kecelya* a széles, bő kötény neve, mely a lányok és a menyasszony ünnepi ruhadarabja volt. Bőségét ráncolva vagy rakással varrták a derékpántra. Az idők folyamán a bősége és formája is változott. Először rakott fodor került a lányok kötényére, a parasztpolgár-asszonyok kötényének mintájára. Nemcsak az aljára, hanem az oldalára is, ekkor a sarkát kezdték lekerekíteni. A fodor ráncolásához gyakran varrtak díszítő szalagot, csipkét, és a fodor szélére is csipke került. Az emlékezet szerint valamikor a lányok ünnepi köténye fehér volt, szerbvászonból varrták. Erről csupán egy fénykép van, egy lórévi fiatal lányon látható körül csipkés szerbvászon kötény. A szerbvásznat később batiszttal helyettesítették, de a fehér ünnepi kötény csak az iskoláskorúaké volt. Az emlékezet szerint a szerb nagylányok nem viseltek fehér kötényt.

A *kecelját* egyszínű fényes kelméből, főként selyemből varratták. A mintás ünnepi kötény ritka és szokatlan, egy ilyenrel találkoztunk (14. kép). A helyi divat a kötények díszítésén megfigyelhető. Pomázon és Kalászon a 20. század elején még szögletes kötény vonalát hosszában és kereszt-

14. kép: Szerb házaspár jellegzetes fejdíszben. Feltűnő az asszony mintás selyem köténye, 1920 körül

ben felvarrt csipkeszalag hangsúlyozta. Egy évtized múltán itt is kerek sarkú, körül fodros kötényt látunk a lányok és fiatalasszonyok ünnepi öltözetében (15. kép). Az egyházi ünnepeken – és az esküvőjükön – a nagylányok világos árnyalatú (halványlila, rózsaszín, krémszínű) *kecelját* viseltek, más alkalomra élénk színűeket, gyakran kéket (búzavirágkék, sötétkék) varrattak (1. tábla 7).

A divat változásával az asszonyok körében is a lekerekített forma lett népszerűbb. Míg a szögletes kötény mindvégig a szoknya aljáig ért, a *kecelja* rövidült, alja mind kerekesebb lett. A 20. század közepére a néhány, viseletet megtartó asszony öltözködésében átvette az ünnepi kötény szerepét: a kerek aljú, körül gyakran slingelt ruhadarabot viseltek idősebb korukban is, míg az akkori legidősebbek a szögletes kötényhez ragaszkodtak.

A női mellény (*pruszluk*) korai változata zárt, csíppőig érő, a környékbeli rác, sváb, szlovák mellényekénél hosszabb szabású volt, és a köténnel

lekötötték. Ez látható a régi, az 1890 táján készült fotókon, és ilyenek a megmaradt ruhadarabok is. Anyaguk fekete selyem és taft, magába mintás vagy apró szórt virágmintás. Elejét négy, hátát két részből szabták úgy, hogy a közép- és oldalvarrások aljába háromszögű anyagot toldottak be. Így a pruszlík a csípő felé kibővült, ráfeküdt a szoknyára. A taft mellényt vászonnal, a brokátot pamut anyaggal bélelték (1. tábla 8–9). Az eleje csak egymás mellé ért, amit díszes fémkapcsok fogtak össze. A nagy fémkapcsokat a 19. század végére az egyszerű horgos kapocs váltotta fel. A szűk *pruszlukot* gyakran csak alul és fölül kapcsolták össze, a közepe szétnyílt, ahová élő- vagy művirágcsokrot tűztek a lányok.³⁷ A mellények nyakkivágása idővel mélyebb, gyakran kerekített V alakú lett. Előfordult csak a derékon összeérő, igen mély kivágású pruszlík is (15. kép).

A régebbi *pruszlukok*at arany- és ezüstszerű díszítményekkel varrták. Helyettük a 20. század elején flitteres szalagokat alkalmaztak, később a széles csipke lett a divat. A mellény kivágását és elejét Y alakban rátétes díszítmény vagy hímzés hangsúlyozta. Az egyszínű selyem mellett viseltek mellényt színes, virágos kasmírból, körül fémszálas csipkével, nagy mintás pamutbrokátból, de fehér vászonból is, amit hímzéssel díszítettek (16–17. kép).

A blúzszerű ujjasok a 19. század derekától terjedtek el, és váltak a női parasztviselet polgárosodásának jelzőivé. Előbb a szoknyán kívüli ujjas szerepe nőtt meg, majd a lekötőse, végül az újabb divatú blúzoké.³⁸ Az ujjas ruhadarabnak volt vékonyabb és vastagon bélelt változata. A szentendrei asszonyok viselték a polgári divatú galléros, sonkaujjú vattás réklit, ami másutt is szerepelt a jó módúak öltözetében. A réklit felváltó gallér nélküli, fekete szatén, taft, selyem ujjas a 19. század végén vált általánossá. A neve vidékünkön *szrbianka*, *tyuránka*. Ezt a csípőig érő, testhez álló, végig gombos ruhadarabot mai szóhasználatnál ünnepi kiskabátnak mondanánk. Az általunk ismert fényképeken ez az ujjas nem szerepel. Viszont több, 1890 és 1910 közé datált eredeti ruhadarabot ismerünk Százhalombattáról és Pomáztól. Közös jellemzőjük a fekete alapszín, az álló nyak, sűrű gombozás, három vagy hat részből szabott hát, mely deréktól bővül. A korábbi ujjasok anyaga fekete selyemszatén, elszórt kis virágmintával. Az egyik aranyszínű, a másikon gyöngyös zsinórszalag van (2. tábla 1a–b).

Ilyen *tyuránkát* kapott szoknyával, fekete selyem köténnyel egy battai lány tizenöt éves korában, 1901-ben.³⁹ Az ujjasok másik része fekete selyem, beleszótt növényi mintával, kötött gombokkal, gyöngyös sujtással (2. tábla 2a–b, 3). Az alját és az ujjak végét még cakkos, fekete horgolt csipkével vagy az anyagból varrt „fogazattal” is díszítették. A századfordulón a nagy ünnepek viseletének színe a fekete volt, a menyasszony gyöngyös ujjasban esküdött.

A fényképeken a fekete *szrbianka*, másik, a test vonalát követő formája van jelen a 19. század végén, 20. század elején. Elődje a polgári divatból átvett, kis álló nyakú, szűk ruhadarab. A V alakban felvarrt két gombsor a derekat hangsúlyozta, és az egyik oldalon volt gombolható. A gombok vonalában elhelyezett gyöngyös zsinórozás közelítette a paraszti ízléshez (2. tábla 4). A kötény felett viselték. Fényképen csak ez a ruhadarab fedezhető föl, menyasszony és középkorú asszony is viseli, és egy ilyen gyöngyös

15. kép: Két lány ingvállas-pruszlíkos ünnepi öltözetben, kerek aljú kötényben. Ingük ujján szalag, hajukban virág (Kép és emlékezet. A Szerb Intézet adatbázisa, 20170519SEN01160)

³⁷ Az alul-felül összekapcsolt, a mellen szétnyíló ujjas (bélelt kabátfele) a 19. század végén volt divat a Buda környéki sváb asszonyoknál. A nyílásban látszott az alatta viselt vállkendő.

³⁸ Flórián 1997: 661.

³⁹ Deisinger Margit leírása az ujjas viseletéről. Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz. N 55.5.1.

16. kép: Leányok a csobánkai templom udvarán, a búcsú délutánján, 1905

ujjast őriznek Pomázon (13., 23. kép). Ugyanilyen szabású, de vékonyabb brokátselyem ujjasokat is viseltek, melyek díszítménye könnyedebb, olykor kontrasztos, de a derekat hangsúlyozó, a vállak felé bővülő formában felvarrva. Az egyik legkorábbi, 19. század végi ujjason fehér szalagon flitterekből, gyöngyből és rózsaszín zseníliaából kialakított indás díszítmény, az elején két sor fehér kötött gomb volt (2. tábla 5a-b). Egy másik, sötétkék-búzavirágkék mintás ujjason viszont aranszínű, széles gyári paszomány van (2. tábla 6). A 20. század elején volt divat a fehér horgolt és a gyári csipke, a bortni (zsinórszalag); mellettük gyárilag hímzett virágokat, felvarrható díszítményeket is alkalmaztak (2. tábla 7).

Az ujjas felsőruhának a parasztpolgárság körében volt egy vékony, a blúzokhoz hasonló, de kívül viselt, a köténnyel lekötött változata is. Csak következtetni tudunk arra, hogy a *lependzsa*, *dusánka* megnevezés ilyen vagy hasonló hosszú ujjú, blúzféle ruhadarabot jelölt.⁴⁰ (3. tábla 1).

A Pomázi ismert darabok a polgári blúzokat utánzó bonyolult szabással, tűzéssel, díszgombokkal és más díszítő elemekkel készültek. Rejtett gombolásúak, az egyik vállnál vagy az oldalvarrásnál nyílnak. Hogy ráfeküdjön a szoknyára, az ujjas háta deréktól bővült. Ezt több részből álló, íves szabásvonallal, az újabbakon rakásokkal érték el, és belső megkötőkkel is rögzítették. Volt teljesen testhez álló fazonú *dusánka*, és olyan is, melynek eleje mell alatt bő volt (3. tábla 2a-b). Ezeknél egy belső, az oldalvarrásba varrt, mellényként gombolódó szűk betét tartotta a mellet. Az ünnepeket jellemzően fénylő anyagokból varrták,

17. kép: Selyem vállkendőt, hímzett ujjú inget és papucsot viselő leány, Pomáz, 1913

egyszínű, mintás selyemből, taftból. Készültek hímzett pamutbársonyból, különleges szövésű pamut anyagokból is.

A 20. század elején a nők városi divatú blúzt (*bluzica*) kezdtek viselni, amit bekötöttek a szoknyába. Ezek a blúzok tették az öltözetet városiassá, a falusi varrónők újfajta szabással, különleges díszítéssel divatot teremtettek egy-egy településen. A blúzok kihajtott vagy rátett gallérral, változatos szabással, mandzsettás ujjal készültek (18., 20. kép). Anyaguk – a csipkétől a kordbársonyig, a köznapitól az alkalmiig – sokféle volt. A lányok leggyakrabban fehér vagy világos színű blúzban fényképeztették le magukat. A pomázi nők városi szabású fehér blúza olykor a hagyományos ing viselés módját idézi a jellegzetesnek tartott elemekkel: a felkötött, felhúzott ujjal, a blúz közepén stilizált virággal, feltűzött dísszel. A női öltözetben megtalálhatók voltak a meleg anyagú felsőruhák is. Pomázon a sváb viseletben

■ ⁴⁰ *Dusánka*: ujjas pruszlik selyemből, sifonnal bélelve. Záhonyi 1978: 3. A *lependzsa* selyemből, bársonyból van. Nyilas 1900: 36.

1a.

1b.

2.

3.

4.

5a.

5b.

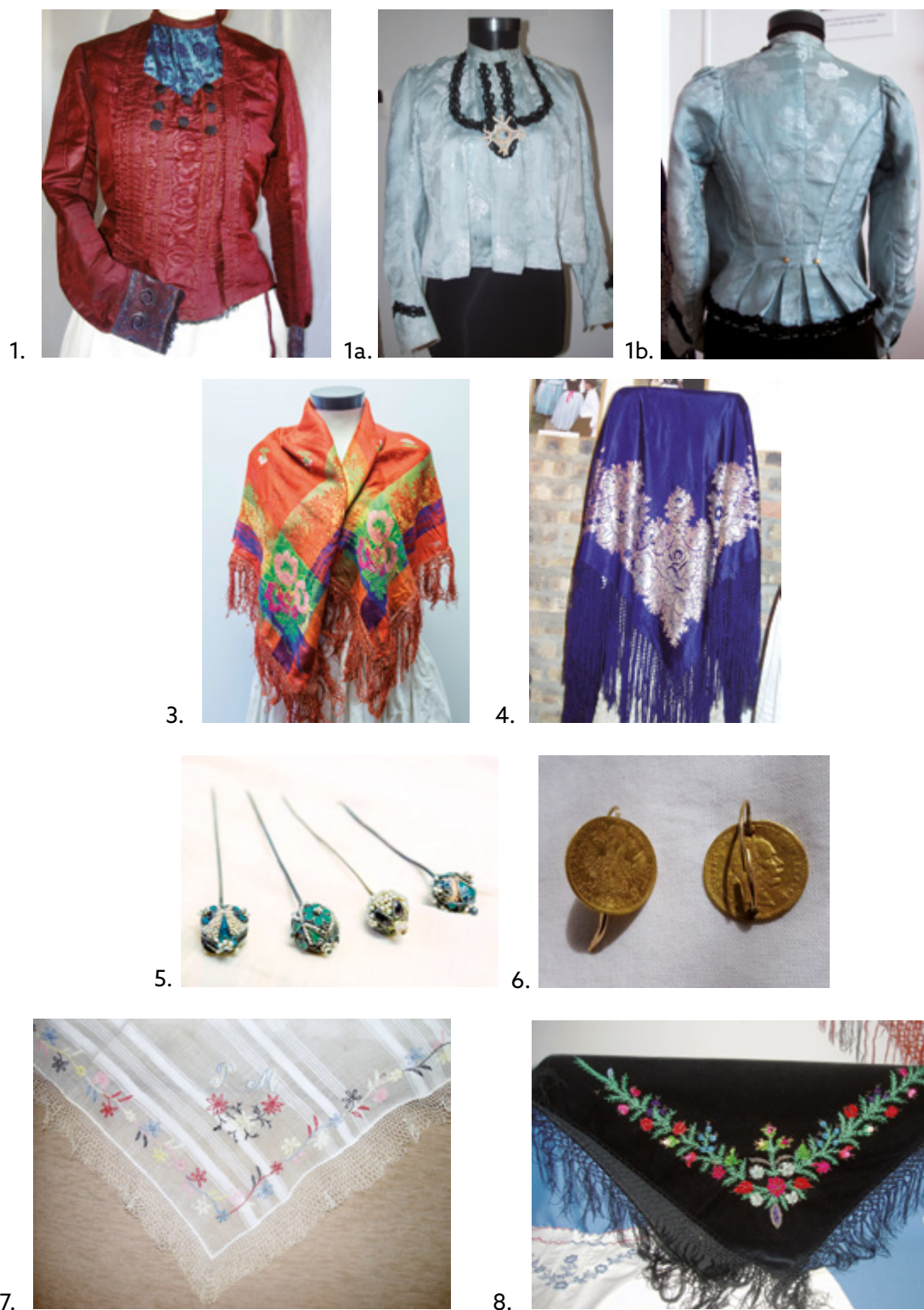

6.

7.

2. tábla: 1a: hímzett selyemszatén, zsinórdíszes női ujjas háta, Ferenczy Múzeumi Centrum N 55.5.1; 1b: női ujjas zsinórszalaggal, rakott fodorral díszített ujj, Ferenczy Múzeumi Centrum N 55.5.1; 2: selyem ujjas, körül gyöngyös zsinórszalaggal, Ferenczy Múzeumi Centrum N 55.12.1; 3: selyem ujjas elejének részlete: gyöngyös zsinórszalag, kötött gombok. Ferenczy Múzeumi Centrum N 67.3.1; 4: selyem ujjas V alakban felvarrt dísszel, két sor gombbal; 5a: női ujjas V alakban felvarrt dísszel és két sor gombbal, Pomázi Helytörténeti Gyűjtemény; 5b: női ujjas dísz: flitter, gyöngy, zsenília, Pomázi Helytörténeti Gyűjtemény; 6: selyem ujjas kötött gombokkal, csipkeszalag dísszel; 7: csipke, zsinórszalag, pamut virágdísz egy női ujjas elején

3. tábla: 1: taftselyem menyasszonyi ujjas, Pomáz, 1903; 2a: selyem ujjas pamutból készített melldísszel; 2b: selyem ujjas hat részből szabott háta; 3: kis selyem vállkendő, 19. század vége, Ferenczy Múzeumi Centrum N 55.9.1; 4: nagy selyem vállkendő ezüst mintával; 5: díszűk ezüst ötvözetből, rekeszománc díszítéssel, igazgyönggyel, 19. század, Ferenczy Múzeumi Centrum N 55.16.1-4; 6: fülbevaló egy dukátos aranyból Ferenc József babérkoszorús portréjával, hátoldalán császári koronás kétfejű sas, 1910; 7: hímzett szerbvászon jegykendő 8: fejkendő bársonyvirágokkal

kedvelt kockás gyapjúsövet, fekete bársonnyal szegett ujjas is felbukkan. A svábokhoz hasonlóan a szerb nők is hordtak elől gombos, kötött ujjast, mely a húszas években a divatos blúzok mintájára kihajtott, nagy gallérral készült. Ezek a főként Pomáz, Kalász, Csobánka német lakosságát – férfi és női felsőruhával, harisnyával – ellátó helyi kötőmesterek termékei voltak.

A selyem, kasmír (*kázmér*, *kadifova*) vállkendők a 19. század végéig még kisméretűek voltak. A Ferenczy Múzeumi Centrum gyűjteményében lévő selyembrokát vállkendő világospiros, rózsaszín-zöld virágokkal, szegélye sávokban mintázott. 1916-ig viselték pruszlik felett (3. tábla 3). Szinte azonos méretűek voltak a meleg téli fejkendőkkel, amit hidegben vállkendőként adtak a gyereklányokra.

A 19. század végétől a nagy (150 × 150 cm) selymekendő volt a divat, hosszú, kikötött rojttal. Ezekből több darabot őriznek pomázi családok. Legkedveltebb volt a kék vagy bordó selyem, gyakran ezüst vagy arany mintával; volt búzavirágkék, széles ezüst virágkoszorúval, vörös-fekete színváltó mintájú (17. kép, 3. tábla 4). Az ingvállas-pruszlikos öltözet ünnepi kiegészítője volt, de az ujjasos öltözetre is felvették, például a januári vízszenteléskor az egyházi ünnepek fényét emelendő. Háborús időkben előfordult, hogy a selyem vállkendők szemfedékként szolgáltak.⁴¹

A nők öltözetében a 19. század végén említik a bélelt kabátkát, a *vatirkát*.⁴² A *vatirka* név sváb átvétel, *vatelinnal* bélelt ruhadarabot jelöl. Battán a jómódú asszonyok télen a *tyuránka* fölé ilyen bélelt kiskabátot vettek magukra. Az első világháború után a háromszögre hajtott *berliner*, a gyári kötött gyapjú kendő viselése tette az öltözetet téliessé. Közvasárnap a nagykendőben mentek templomba a falusi asszonyok, nagy ünnepeken viszont kabátban. A „testre szabott” (mérték után varratott) télikabát különböző minőségű szövetből készült.

A jómódú, korosabb asszonyok téli ünnepi viseletéhez plüss télikabát (*kaputity*, *plisave kaputi*) tartozott. Budakalászon maradt meg egy ilyen combközépig érő, fekete plüssbársony kabát. Kihajtott gallérja, nagy, kötött gombjai, széles paszománygombolása van.

A szerbek hajdani, színes harisnyáját nemcsak a férfi, de a női viselet is megőrizte. A 20. század elején még általános volt a házi kötésű, színes női harisnya (*carape*). Lórévi leányon

18. kép: Lórévi lányok városias blúzokban, dukátokkal és más ékszerekkel, 1915 (Árpád Múzeum, F 4309)

rozmaríngmintás látható. Pomázon és környékén a csikmintát kedvelték (2., 10., 13., 17. kép). A harisnyákat minden faluban maguk kötötték a nők élénk színű pamutból, gyapjúból. Gyakran csak bokánál volt mintás, ami látható volt a szoknya alatt. Az emlékezet őrzi, hogy Lóréven a téli gyapjúharisnyába csomókat kötöttek. A 20. század közepéig pomázi asszonyokon is látható volt a „csöcsös” (*na sise*) fehér gyapjúharisnya, színes bogokkal. A környékbeli németek átvették a szerbek mintás harisnyáját, a 20. század első két évtizedében a csobánkai, kalászi, vörösvári svábok körében divat volt a – kisiparos készítette – színes, mintás (csikos, cakkos, hullámos, kígyós) harisnya. A Budapest környéki szerbek női öltözetében bocskor viseléséről nincs adat. A szerb nők nem jártak csizmában, ahogyan a németek sem. Lábbelijük a cipő és a papucs volt. A bálban félcipőt viseltek, mely „kötött vagy bársonyszövetből” készült.⁴³ A korai fényképek többségén bebújós bőr félcipők láthatók, előfor-

⁴¹ Nyári Károlyné közlése, Pomáz.

⁴² Deisinger 1953: 1.

⁴³ Jankó 1889: 2.

19. kép: Idős asszony fél-ünnepi öltözetben, bársony papucsban; a csecsemő kislány, pliszírozott ingének ujján csokorra kötött szalag (Pomázi Helytörténeti Gyűjtemény)

dul bársonycipő és papucs is. Az alacsony sarkú, zárt fejű egylábas papucsot (*papucse*) viselték a lányok és asszonyok. A fejrésze bőr vagy bársony volt, némelyiket a talp fölfelé hajló orra védte a piszkolódástól. Egy részük dísz nélküli, rakott szalaggal szegett, másik részük hímzett bársonyból volt.⁴⁴ Az emlékezet szerint e lábbelik a Délvidéken vagy Szegeden készültek. A legrégebb szegedi papucsfajta az alacsony bőrsarkú, fekete bársony, egylábas *törökpapucs* volt, amit Szegeden a szerb mesterek készítettek.⁴⁵ Vidékünk szerb asszonyai ezt a típust viselték. A papucs feje kék, bordó, vajsín bársony volt színes és fémszálas hímzéssel, az időseké fekete bársony (13., 17., 19., 22., 27. kép). Korosabb pomázi asszonyok az 1950-es

években még templomba is jártak papucsban. A negyvenes-ötvenes években a néptáncosok a magasabb sarkú szegedi papucsot szerezték be. A nők téli lábbelije bőrrel kombinált bársony vagy fűzős bőr félcipő volt, amit a divat szerint széles szalaggal kötöttek meg a lányok. Emellett az egy- vagy kétpántos cipő (*cipele*) is előfordult. Az elkopott lábbeli köznap viselet lett. Hétköznapi, főleg az idősebb asszonyok gypjából kötött, fekete, bőrtalpú papucscipőben jártak. A neve Pomázon *pancsuske*, a sváb *tutyi* megfelelője.⁴⁶ Ez a lábbeli battai családi fotókon látható, iskolás fiú, illetve öregasszony lábán (27. kép).

A szerb nők nem csak az ékszereket kedvelték: hajukban, ruhájukon ékszerező öltözetkiegészítőket hordtak. Utóbbiak közül a legrégebbiek a díszűk (kendőűk), a szerb asszonyok hajdani fejviseletének tartozékai. A sálforma hosszúkendők (fátyolkendők) széles körben elterjedtek voltak a 18–19. században az újmenyecskék fejviseleteként, amit az áll alatt átvezetve díszes tűkkel tűztek meg a fülnél.⁴⁷ A fátyolkendő egykori meglétét a még őrzött díszűk bizonyítják, melyeket Pomázon felhasználtak az újasszony megváltozott formájú fejdíszéhez is (3. tábla 5). Anyaguk ezüst vagy ezüst ötvözet, fejük filigrán technikával, zománcberakással készült, némelyiket igazgyöngyök díszítik.

Az öltözetkiegészítők közül a pruszlíkokat záró fém (ezüst, ezüst ötvözet, ón) kapcsok, az ing ujját összefogó csatok, a hajszerítő pántok a 20. század elejére eltűntek. Felváltotta őket a leányok hajába tűzött gyöngyös fésű, a művirág, a blúzokon megjelenő bross.

A szerb nők sok ékszert viseltek: aranyat, ezüstöt és annak utánzatait. A jobb módúak több gyűrűt is fölvettek, a középső- és mutatóujjukon hordták. Az ékszerekkel kapcsolatban ismét Jankó János megfigyeléseit idézzük 1889-ből:

„A nyak a nők hiúságának nyilvános vására; a mi ékszerük csak van, azt ide halmozzák fel, pedig hozzátehetjük, hogy az ékszereket nagyon szeretik; ékköveket csak igen ritkán találunk rajtuk, aranyat, ezüstöt azonban annál többet, s a kinek nem telik igazira, az vesz utánzót. Az egészen kis lányok is viselnek már ily nyakékeket, de csak ezüstözött

⁴⁴ Felső része aranszállal hímzett bordó, kék bársony vagy ezüsttel hímzett fekete bársony volt. Záhonyi 1978: 3.

⁴⁵ Bálint 1977: 341.

⁴⁶ A név feltehetően a „papucscipő” jelentésű szlovák *pancsuhi* átvétele. A lábbeli készítője ugyanis Pomázon a szlovák Fetter János volt (Hamvas Ferencné közlése).

⁴⁷ A fejrevaló fátyolt a Sárközön kívül a Duna menti községekben és a Felföld néhány tót falujában tűzik tűkkel a hajhoz – ez délszláv, balkáni hatásra utal. A tűk balkáni filigrán munkák. Fél 1991: 32–33.

pénzekből, a hajadonok már csaknem kizárólag aranyozott pénzekből. A pénzek kétfélék, vagy máriás huszasok és tallérok, vagy cs. és kir. vert arany utánzatok; eredetileg csak igen gazdag lányok viselhették, azok pedig már a francia divat szerint ruházkodnak. A kisebb lányok nyaklánczán sok apró pénz van, a nagyobb lányokén, a hajadonokén kevesebb, de nagyobb. Néha e különböző pénzek közt a középen azután lelóg egy kereszt ezüstről, melynek meglepően finom munkája nagyon emlékeztet a régi byzantin stílusra. (...) Minden ékszer fekete bársonyszalagra van varrva, míg a derék felső széléhez fehér fodros csipke van varrva, mely ellentétet annál jobban kiemeli a csillogóra fényesített ékszereket. A nők fülbevalókat is viselnek, s ezekben már túlnyomóan a régi byzantin formákat találjuk fel; gyakran elég nagyok ez ezüst keresztetek, melyek végéhez még egy ezüst bolyh is van függesztve, mely a legkisebb mozdulatra megrezdül, néha meg épen súlyos a fülbevaló, melynek terhe a fülcsimpákat ugyan csak lehúzza.⁴⁸

A nőknek arany, ezüst, réz fülbevalóik (*mindgyuse*) voltak. A különböző településeken élők fülbevalói nagy hasonlóságot mutatnak. A leggyakoribb a nagyméretű, berakásos félgömb vagy nyújtott félgömb alakú volt. Az egyik ilyen fülbevaló három centiméter hosszú, kissé ovális formájú, hátoldala lapos. A szélén csigavonalak, közepén körkörös mintázatban igazgyöngyökkel körülvett rubinkő van. Előfordult még lencse és kosár alakú függő, fonott mintázatú fűjt arany fülbevaló is. Kalászi, pomázi fiatalasszonyok viseltek hét-nyolc centiméteres ezüst függőket is. Lóréven, Battán kis aranyérmékből is készítették fülbevalót. A délszláv női viselet jellegzetessége a pénzes nyakék. A kisebb-nagyobb arany- és ezüstpénzek eredetileg láncra függték, ahogyan azt az érdi és a tököli rác leányok mindig is viselték. Ugyanígy a délvidéki – szőregi, deszki, szegedi – szerb nőknek is aranyláncos dukátfüzére volt, bársonyszalagon

csak karkötőként viselték az apróbb dukátokat.⁴⁹ A Budapest környéki szerbek körében azonban az 1880-as években már a nyakra kötött bársonyszalag (*kumas*) volt a divat, és a jó módúak együtt vették föl a szalagon és láncra függő dukátokat (12. kép). A fényképeken látszik, hogy olykor a bársonyszalagos ékszert viselő nők ruhájának díszítése is a dukátfüzért mintázta. A bársonypánt a nyakra simult, alsó szélén „kőrmöcskék” rögzítették a kisebb-nagyobb pénzérméket, középen olykor kereszt is függött. A bársonyszalagot a nyakban csokorra kötötték vagy horgos kapocscsal fogták össze, végére a módosabbak aranyrojtot tettek. Kalászon flittert, gyöngyöt is varrtak rá a lányok, másutt nem tudunk a díszítéséről.⁵⁰ A szájhagyomány szerint ahány dukát volt a lányok nyakán, annyi hold földet kaptak hozományba.⁵¹ Tény, hogy a jó módúak reprezentálták általa, az új típusú ékszerekkel együtt. A lányok nyakában a dukát mellett látható az igen széles, nagy medálos aranylánc is (18., 20. kép).⁵² A dukát a legjellemzőbb szerb női ékszer, mely a nevét a felhasznált pénzről kapta. A dukát (*dukata*) egész Európában használt, legtovább – 1914-ig – Ausztriában forgalomban lévő aranykoronás érme neve. A lóréviiek szerint a nyakék *Ferenc Jóska dukátokból*, míg a fülbevaló *kis Napóle-*

20. kép: Battai lányok kordbársony blúzban, himzett gallérral. A kis dukátokat aranyláncra, a nagyot csokorra kötött bársony szalagon viselik, 1915–20 körül

⁴⁸ Jankó 1889: 99.

⁴⁹ Ferenczi 1977: 367.

⁵⁰ Gabnay 1906: 103–104. A szerb leány hajviseletét mutató fényképen jól látható az ékszerviselet.

⁵¹ Deisinger 1953: 1.

⁵² Legjellemzőbb a lórévi lányokat ábrázoló képeken (Alexov 2001: 34, 76.), de látható a pomázi Jakovicza Mária festett portréján is (Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz. TD 78.42.1.).

21. kép: Pomázi szerb iskolások csoportképe, 20. század eleje

on-aranyból készült. A fiatalabb lányok a kisebb aranypénzeket (*zlátnyika*, *dukatity*) viselték. Az első *dukátot* leányuknak az újszülött korában neki ajándékozott aranypénzekből csináltatták a szülei.⁵³

A korábbi felvételeken a nők nyakában több nagy és több kis érme, a későbbiekben kevesebb, gyakran csak egy-két nagyobb pénz látszik. Az idősebb asszony a *dukátját* a lányának, ha fia volt, a menyének szokta adni, vagy unokájára hagyta. Voltak, aki az ékszert hálából, fogadalomból vagy leányuk halálát követően az egyháznak ajándékozták; az arany és ezüstpénzek a templom Istenszülő ikonját díszítették. A 20. századi visszaemlékezők ezüstpénzt egyáltalán nem említene.

A bársonyszalagos *dukátot* a városi öltözethez is fölveték a lányok és fiatal asszonyok. Az 1940-es évekre a bársonyszalag kiment a divatból, a *dukátokat* aranyláncra tetették át, és leginkább családi ünnepeken vették fel. A kis aranypénzekből gyakran medált vagy fülbevalót csináltattak. Ezeket néhányan napjainkban is viselik (3. tábla 6). Az 1970-es években föllendülő nyugati (bevásárló) turizmus során többen Bécsből hoztak – befektetési célból vert, ékszerésznél árusított – *dukátot*.

Volt, aki bársonyszalagra téve viselte, utoljára az 1980-as években.

A szerb nők nőies megjelenésüket nemcsak az öltözetükkel fejezték ki: a hajukat bodorították, az arcukat pirosították, szépítőszeret használtak. A hajviseletükről szóló leírásban ez áll: „A szerb asszonyok s leányok rendkívül erősen festik az arcukat, mivel, azt nem birtam biztosan megtudni, mert csak a pirosító fölé rakott ártatlanabb rizsport vallották be.”⁵⁴ A faggyú és rizspor keverékéből készített arcfehérítő krém használata – mellyel a mezei munkát nem végző, városi lányok fehér arcszínét kívánták elérni – mást is ismert volt.⁵⁵

A kislányok haját hátrafésülve, az iskolásokét rendszerint közepén elválasztva copfba fonták. Mikor az iskolából kikerültek, hosszú hajukat koszorúba tűzték, ekkor választék nélkül fésülték hátra. Az eladósorban lévő lányok ünnepi hajviselete sokágú fonatokból készült már az 1880-as években is, amint azt Jankó János látta Pomázon: a bálozó szerb lányok a hajukat hátrafésülve a fejtetőnél szalaggal vagy fémövrrel szorították le, e mögött sok vékony fonatból csináltak kontyot. A hímezett szalag valószínűleg körülfogta a feltűzött haját.

■ ⁵³ Napjainkban is szokás az újszülöttnak – az 1980-as évektől már az újszülött fiúknak is – aranypénzt ajándékozni, amit Szerbiában vásárolnak.

⁵⁴ Gabnay 1906: 102.

⁵⁵ Ferenczi 1977: 366.

„A hajékítés is rendkívül jellemző a pomázi szerb nőknél és ebben is – vagy talán főleg ebben – azonnal fel lehet ismerni a lányt és az asszonyt. A lány haja elülről minden frou-frou nélkül hullámosan hátra van fésülve; a fejtetőnél, tehát jóval túl a homlok határán a haját egy szalag, vagy fémöv szorítja le és választja a fejdísz két részre, a mellsőre és a hátsóra; a lányoknál ez a haj ez övön túl számos vékony fonatból egyszerű lapos kontyba van rakva, míg az asszonyoknál ezt fekete selyem kendő fedi el, melyet a fejtetőn és a nyak táján is az öv szorít le. A haját fogó egyszerű, majd egy fekete bársony szalag arany vagy ezüst hímzéssel, majd aranyozott vagy ezüstözött sodronyból készült; hátul, a fej hátsó részén még virágbokréta is van alája tűzve – lányoknál is, asszonyoknál is – csinált virágból. A fekete selyem szalagban az ezüst vagy arany hímzés, melyet gyakran gyöngy is helyettesít, egyenes vonalban fut, csak ritkán cikk-cikkas, meander szerű. A fej hátsó részén levő virágcsokrokból még ezüst szálakon függő bolyhokat is láttam. Az asszonyok által viselt fekete selymekendő a hajzat hátsó dúsabb felét teljesen eltakarja s erről könnyen megismerhetők.”⁵⁶

A szerb leányok és asszonyok az 1900-as évek elején még így viselték a hajukat. Másfél évtized múltán fényképekkel is illusztrált leírás jelent meg a fenti hajviselet elkészítéséről. Gabnay Ferenc a Budapest környéki sváb, magyar, rác és szerb fejviseleteket megörökítve a budakalászi szerbokról ír.

„A szerb leányok elhagyták ősi viseletüket s Ők is a német leányokhoz hasonlóan négy, egyenként hatágú fonatot csinálnak, csak hogy nem köpködik le cukros vízzel, hanem egy kevés disznózsírt vesznek a két tenyerükre s fonás előtt ezek között dörzsölgetik a haját s ez meg is látszik a képen is, a haj már nem olyan

sima A feltűzés szakasztott olyan, mint a német leányoké [előbb a két belső, egymással keresztezett fonatot tűzik fel, köré a két külsőt], csak hogy a koszorú közepébe görbe fésűt, a koszorú és arc között pedig fejtetőn s jobbra-balra halántékon apró fésűket dugnak, a milyenek a fővárosban néhány évvel ezelőtt divatban voltak. A szép Petrovics Julia = Juliska ezenfelül a bal füle fölött egy kis gyöngyös myrtus művirágot visel, annak jeléül, hogy nem-sokára egy pomázi jó módú parasztleányhoz megy férjhez, szerinte a fonat szerbül viticske, azok ágai = sztrúke, a fésű = cseszál, a hajtű már német = harnadl, a konty = frizura. Szombaton lefekvés előtt hajukat hajtűkre csavarják s kendővel lekötik, hogy reggelre bodros legyen a homlok s halántékok táján.”⁵⁷

A cikk nem említi a hajszerítő pánt viselését, ami ekkor már kezdett kimenni a divatból, a hátra-simított haj megtartására kisebb fésűket vagy körfésűt használtak.⁵⁸ Pomázi és kalászi csoportképeken azonban még látható hajpánt a nagylányok és iskolások hajában (21., 24. kép).

Az első világháború előtt a battai lányok szintén négy fonatba (*vitice*) fonták a hajukat, és úgy tekerték koszorúba.⁵⁹ Feltehetően a többi településen is így fésülködtek a lányok. A nagy átmérőjű hajkoszorú megnevezése *csorcsa* („fészek”), mivel a fonatok vastag része került kívülre, vékonyodó végük középre. A tízes években a koszorú már csak két fonatból készült.

A német leányok szigorúan lesimított hajával szemben a szerbek ismertetőjegye volt az arc körül bodorított, később a fejtetőn is hullámos hajviselet (15., 18. kép). A lányok elől és a halántékon levágtak a hajukból, hogy ne lehessen a többivel összefogni, és éjszakára fölcsavarták. A lórési öregek rosszallóan *tetűlétrának* mondták a fül fölötti rövid haját. A lányok hajadonfővel jártak, ha kimentek a házból, a hajukban mindig volt valami dísz: fésű, élő- vagy *csinált virág*.

Az esküvőt követően az asszonyok bekötött fejjel jártak. „Az asszonyok még a saját férjük előtt sem veszik le a kendőt a fejükről, annál kevésbé

⁵⁶ Jankó 1889: 99.

⁵⁷ Gabnay 1906: 103.

⁵⁸ A szerb leányok Szőregen is bodorították a hajukat. A kontyot a fejtetőre tűzték, rögzítéséhez gyöngyös fésűt, gyöngyös csatokat használtak. Sima vagy gyöngyökkel kivarrt fekete bársonyszalaggal vették körül, amit alul horgos kapocs fogott össze. Ferenczi 1977: 353.

⁵⁹ Anđelković 2004: 21.

22. kép: Lórévi leány fiatal asszonyokkal fél-ünnepi öltözetben, papucsban, 1916

idegen előtt. Azért állítólag naponta fésülködnek, de csak ha magukban vannak.”⁶⁰ Ez az ősi szokás az öregek körében még az 1950-es években is élt: egy battai asszony visszaemlékezése szerint a nagymamája mindig külön szobában fésülködött, a kontyára kötött csepaz nélkül még a férje előtt sem mutatkozott.

Kevés adat van a fejkendő alatti hajviseletről, ami pedig nem kerülhet meg, ugyanis meghatározója a fejkendő formájának. Erre vonatkozó információkat találunk a kalászi szerb asszonyok hajviselésének jellemzésében, akik nem kontyot tűztek: „A kendőt hátul a konty alatt kötik [...] a német asszonyokhoz hasonlóan fésülködnek, csak hogy nem koszorúra, hanem U alakban tűzik fel a két háromágú fonatot.”⁶¹

E hajviselet emléke Pomázon még az 1990-es években is élt. A pomáziak a hajukból két háromágú fonatot fontak, ezeket a tarkón keresztelve vezették a fejtető felé és U alakban tűzték meg, a két végét fül fölött visszahajtván. Akinek kevesebb haja volt, csak a fül fölött alakított ki két „szarvacskát”. A két hajcsomó a kendőnek elől nézetben kissé szögletes, sajátos formát adott. A hátrakötött menyecskekendő alapvetően a hajviseléstől és a viselés módjától lett jellegzetesen

szerb, holott megkötése ugyanaz, mint a sváb *sopf*kendőé. A szerbek homlokra húzott kendője a századelőn még szinte vízszintesen állt, míg a svábok homloka kilátszott, a kendőt hátratolták. A kendő formáját más módon is igyekeztek kialakítani. Szokás volt papírral merevíteni, esetleg valamilyen segédeszközt alkalmazni, hogy megfelelően álljon. Egy idős asszony a fejére egy vászonból varrt, vattával bélelt, szögletes tetejű merevítőt tett, ami tartotta a kendőt. Ez a forma ugyanis az előre, az áll alatt megkötött fejkendőknél is elvárás volt.

A fejkendő alá, a kontyra vászon alsó főköttő (*cepec, cepac*) került, amit a tarkónál pertlivel húztak össze. Ez amellet, hogy a haját tartotta, elsősorban a kendőt védte a piszkolódástól. A viseletet megtartó idősök körében a 20. század közepéig előforduló öltözetdarab volt.

A fiatalabb asszonyok kendőjüket hátrakötötték. A legkorábbi fényképeken az akkor használatos nagyméretű kendőkben láthatók. A tarkó fölött kötötték meg, a két szára lehajlott. A később elterjedt kisebb kendők vége két oldalon vízszintesen állt. Ez a főköttőkendő a homlokot, fejtetőt és a kontyot takarta, a neve *kongyá, kontya, kongyu* („konty”) vagy *sámija*. Idős pomázi asszonyok elbeszélése szerint vasárnap templomba menet a menyecskék sorban álltak egy-egy ügyes asszony házában, aki megkötötte a *kongyát*. Ha a kendő anyaga jó tartású (*tafota*) volt, nem bontották szét, *kikötve* lehetett le-föl venni.

Az asszonyok ünnepi *kongyája* a képeken sötét alapszínű, körül színes csikmintával. Előfordult, hogy – a lánykori hajviselésükhöz hasonlóan – fül fölött erre is művirágot tűztek, amint az egy pomázi sírkő fényképén látható. A hátrakötött egyszerű, mosható fejkendő a munkaöltözethez tartozott, ház körüli és mezői munkához színes kendőt kötöttek, a lakodalmak szakácsnői fehérret. A templomba, más ünnepi alkalmakra az asszonyok elől, az áll alatt megkötött kendőt (*marama*) vettek fel, és ez volt az idősebbek hajviselése is. Egészen a homlokra szorították, napsütésben ellenzőszerűen előre húzták, hogy árnyékolja az arcot. Az elől megkötött ünnepi kendő alatt egy hátrakötött vékony kendő is volt, ami a selymekendő és rojtos bársony- vagy gyapjúkendők alatt egyaránt látható az 1910-es évek fényképein (12., 25. kép).

Az asszonyok szívesen vásárolták a széles sávban mintás selymekendőket. Kézimunka a meleg kendőkön fordult elő. Pomázon fekete szövet- és bársonykendő egy sarkát V alakban hímzés és applikáció alkalmazásával díszítették. A készen

⁶⁰ Gabnay 1906: 103.

⁶¹ Gabnay 1906: 103.

vásárolt és felvarrt bársonyvirágok levelét és szárát kézzel hímezték, néhol fémszálat is használtak (3. tábla 8). A dísz nélküli rojtos kendők vastagok voltak, nem lehetett jól megkötni, emiatt gyakran csak összetűzték őket újonnan vásárolt vagy a régi ezüst kendőtűkkel.

A 19. század végén a textilipar hihetetlen választékkal látta el a piacot, a kereskedők pedig kiszolgálták a helyi igényeket és újabb anyagokat szereztek be, hozzájárulva a helyi divat alakulásához. A felsőruhák anyagát, kiegészítőit a szerbek is helyi és fővárosi kereskedőktől vásárolták, városi szabókkal és falusi varrónőkkel varratták meg. A erős színeket kedvelték (égszínkék, türkiz, borvörös, aranyszín, lila), s a fénylő felületű vagy mintájú kelméket választották: selyem, taft, szatén, atlasz, bársony, brokát, damaszt. A selyem és a bársony a férfiak ruházatában is jelen volt, a *pruclukot* és a bársony inget varrták belőle.

Az öltözetdarabok díszítményei is készen vásárolt termékek voltak: csipke, gyöngyös zsinórszalag, paszomány, rojtszalag, flitter, bársonyvirág, gomb. Kézi hímzéssel az ingekre monogram, mellrészükre fehérhímzés, a zsebkendő, a női ing ujjára fehér vagy színes minta, a jegykendő sarkába monogram és virágminta készült csupán (3. tábla 7). Az alsószoknyákat kézi vagy gépi slingeléssel szegték el. A szögletes kötények alját varrógéppel, színes tűzőöltéssel díszítették.

Lábbelit helyi vagy környékbeli mesterekkel csináltattak vagy készen vásárolták, akárcsak a kendőt, kalapot. A gyerekeknek szatócsboltban vették a bőrszíjakkal álló, csatos *krisztuspapucsot*.

A képek mesélnek

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monográfiájában 1900-ban így jellemzik a szerbek öltözködését:

„Az asszony nép rendkívül fényűző hajlamú és a szoknyák, valamint a pruszlik, a lependzsa selyemből, bársonyból készülnek a legújabb s gyorsan változó divat szerint. Minden ruhadarabot lehetőleg drága kelméből készítenek. A cipőjük is rendesen lakk és félczipő; csak az idősebbek viselnek ünnepnapon is egyszerű fekete bőrből készült félczipőt. Hímzést, különösen maguk készítette hímzést alig használnak. Mindent boltban vesznek. A régi díszes szerb ruhából már egyéb nem

igen maradt meg, csak a nyakravaló; ez bársonyszalagra fűzött pénzekből áll, arany és ezüst pénzdarabok, legalább húsz vagy ötven korona értékűnek kell lenni, hogy feltegye egy lány. A csipke nagyon divatos.”⁶²

Az általános, tömör jellemzés mögött fölsejlik a századelő sokszínű, az együttélés hatásait magán viselő szerb viselet. Módszeres, minden falut átfogó kutatás e témában nem volt, ezt ma már pótolni nem lehet, csak elszórt adatokat és a vizuális emlékezet által őrzött információt összegyűjteni és rendszerezni. Ezért a fényképek megszóltatását választottam ahhoz, hogy a korcsoportok öltözködéséről is képet alkothassunk. A fényképek felnőtt lányokat, legényeket, új házasokat, családokat és csoportokat ábrázolnak, és segítenek életre kelteni a fentebb ismertetett ruhadarabokat.

23. kép: Esküvői kép: a menyasszony fekete selyem öltözetben, mirtuszkoszorúban, a vőlegény zsinóros kabátban, vágott szárú csizmában van, Pomáz, 1910 körül

⁶² Nyilas 1900: 36.

A képeken látható, hosszú csipkés ingbe öltöztetett ölbeli kisbabák dereka selyemszalaggal van átkötve (10. kép). Ilyen hosszú inget hordtak a kicsik, míg nem lettek szobatiszták. Nemük jelzésére a karonülő fiúcskák fejére föltették az *asztrigán* sapkát. A már járni tudó kisfiúk és kislányok egyaránt hosszú ujjú egyberuhát hordtak, a nyakba köthető fodorgallérral tették ünnepivé. Az 1930-as évektől az egészruha maradt az iskolás lányok öltözete, ez a nemzedék már nem járt viseletben (6. kép).

A gyermekek viseletét az iskolai csoportképek rendre megörökítették. Csak kislányok láthatók egy 1903-ban készült pomázi fényképen. Az emlékezők szerint a gyerekeken a felsőruha vastag alsó öltözetet takar, ami fiúknak és lányoknak egyaránt nyitott ülepű kezeslábas volt. A ruhájuk mosható, meleg anyagból van, a hosszanti díszítésű ujjas mintás flanel lehet, bizonyára bélelve.⁶³ Kötényük szabatlan, szögletes. Hasonló köznapi öltözetben járhattak az iskolába, de a fényképezéshez sokuknak különálló, fehér fodrot tettek a nyakába. Hajukban egy vagy két hajpánt látható bársonyból, fémből.

A családi fényképeken szereplő fiúcskák posztóruhában, bokáig érő nadrágban, egész cipőben, magasan gombolódó kiskabátban vannak. A kislányok öltözete a felnőttékével azonos ruhadarabokból állt. A szoknya, kötény, ujjas mellett a nyakfodor és a magas szárú cipő jelzi viselője korcsoportját (2. kép).

A másik pomázi csoportkép jó időben készült, talán a tanév végén, ünnepi alkalomból (21. kép). A szerb iskola tanulói életkor szerint állnak, a legidősebb fiúk megjelenése különösen érdekes számunkra. A legénykéken különböző szabású mellényt, alatta gyakran meleg inget (ujjast) és kalapot látni. A lányokon ing, pruszlik – néhányukon vállkendő –, másokon blúz van, rátűzött virággal. A kisebbek nyakában fodor, a nagyobbakon dukát, fejükön hajszorító pánt látható. Ünnepi kötényük fehér, szögletes formájú. Néhányukon csíkos harisnya van.

A nagyobb lányoknak minden évben a tavaszi búcsúra vagy húsvétra varrattak új ruhát. Ez a szokás megmaradt a városi öltözködés idején is. A 20. század közepén a lóréviek még minden Lázár-ünnepre (virágvasárnap előtti szombat) új cipőt és fehér ripsz harisnyát kaptak.

A képeken köznapi öltözetek csak elvétve láthatók, ahogy köznapi ruhadarabok sem maradtak meg. A fényképek szereplői ünnepi, fél-ünnepi

(vasárnap délutáni) vagy utcai öltözetben vannak. Ahol a család anyagi helyzete megengedte, különösen a lányokról több fénykép is készült. Néhány lórévi lányt ünnepi és utcai öltözetben is megörökítettek (18. kép).

1915-ben a legdivatosabb selyem öltözetben, fodros köténnyel lekötött, galléros blúzban vannak. Nyakukban bársonyszalagon kisebb-nagyobb dukátok, medálos aranylánc, blúzukon mellű, bross látható. Hajuk göndörített. Egy évvel későbbi kép mutatja, miként öltöztek vasárnap délután (22. kép). Világos színű blúzban, papucsban vannak. A leány köténye fehér (világos), a fiatal asszonyoké mintás, hátrakötött kendőjük sejtetni engedi hajviseletüket. Pomázon ugyanekkor a szalaggal megkötött cipő volt a divat.

A 19. század végén és a századfordulón a szerb menyasszony ruhája fekete volt, fején fehér mirtuszkoszorú. Koszorúslányok nem voltak, a koszorú csak a menyasszonyt illette meg. A pomázi szerb menyasszony az 1900-as évek elején párta alakú mirtuszkoszorúban, fekete ruhában esküdött: testhez álló, két sor gombos fekete ujjasát fehér csipke szegélyezte, bokáig érő selyemszoknyában, széles selyemkötényben volt (23. kép). Budakalászon ugyanekkor fehér viseletben, fehér harisnyában és fehér pántos cipőben esküdött egy menyasszony, a vőlegénye városi öltözetben áll mellette. A tízes években a viseletes menyasszonyok között volt fehér ruhás és színes öltözetű is. 1913-ban egy pomázi menyasszony aranyszínű, barna rózsamintás brokát szoknyában és ujjasban, lila selyemkötényben esküdött.

1915-ben Szigetcsépen még szintén fehér viseletben (szoknya, blúz, mintás fehér selyemkötény), de városi fehér félcipőben, fáttyolban volt a menyasszony. Ugyanekkor a lóréviek is viseltek fáttyolat: a fényképen színes szoknya, fehér, galléros blúz, fehér vagy világos kötény, csipkés, kendőszerű fáttyol látszik.⁶⁴ A fáttyol alá – még az ötvenes években is – szokás volt rozmaringot tűzni a menyasszony hajába. Az 1930-as évektől a lányok már nem jártak viseletben, a fehér városi menyasszonyi ruhában esküdtek.

A generációk viseletét tekintve az egyik legbeszédesebb felvétel egy 1901-ben Kalászon tartott lakodalom csoportképe, melyen a gyerekektől az öregekig különböző korú és nemű személyek szerepelnek (24. kép). A pomázi vőlegény kereskedő, ő városi szabású ruhában van, akárcsak a zenészek. A férfiak felfelé pödört bajuszt viselnek. Öltözetük kevésbé látszik, csupán a szalagos rozma-

■ ⁶³ Ugyanez volt a szóregi szerb gyermekek téli öltözete. Ferenczi 1977: 334.

⁶⁴ Alexov 2002: 64.

24. kép: Lakodalmi csoportkép, Budakalász, 1901 (Pomázi Helytörténeti Gyűjtemény)

ringgal díszített kalapok, a jellegzetes báránybőr sapka és az oldalt álló férfi zsinóros gombolású kabátja. A képen feltűnnek a férfi viselet régebbi elemei is: a tizenkét éves forma legénykén kerek tetejű kalap, ellenzős posztónadrág és selyem *prucluk* van; alatta bársonyingnek látszó ruhadarab, valójában csipkés női ujjas látszik.

Az asszonyokon hátrakötött vagy a homlokba húzott, elől kötött kendő van, akárcsak a gyermeklányokon. A menyasszonynak csak a párta alakú mirtuszkoszorúja, nyakéke és világos felsőruhája látszik. A nagylányok nyakában dukátok vannak, ünneplőjük ujjasos viselet, mellükön virágdísz. Az ujjas a selyemkötényen kívül vagy azzal leköttve van. A lányok haja göndör, a fejtetőn fém pánt fogja le. A kép bal oldalán sváb lányok állnak. A lányok öltözetén semmi nem utal arra, hogy a felvétel melyik évszakban készült. A hideg időt leginkább az iskoláskorú gyermekek öltözete tükrözi. A kislányokon felnőtt fejkendő, bársony ujjas és – rojtos selyem, kasmír és szövet – vállkendő van. A különböző vállkendők némelyike a korban használatos nagy fejkendő lehet.

A szigetcsépi lakodalom résztvevőit megörökítő fénykép 1915 körül készült, és szintén sok információt hordoz (25. kép). A menyasszony fehér vi-

seletben van, de már polgári, magasra tornyozott fátyolban, vőlegénye zakó fazonú kabátban, fején *asztragán* sapka. Legjellegzetesebb az asszonyok megjelenése: mindegyikük fején két kendő van, a felső bársony, selyem, gyapjúsövet, a fejtetőn szögletes formájú. Az elől kötött kendők alatt látszik a sötétebb alsókendő. Hosszú ujjú felsőruhájuk városi szabású, gallér nélküli, mintás; betét, tűzés, szalag díszíti, s az egyikén – a német ujjashoz hasonlóan – széles bársonyszegély látszik. A gyerek lányok és az asszonyok köténye szögletes, alján több soros gépi tűzés. Csíkos harisnya van rajtuk, a fiatalok fűzős félcipőjén masnira kötött szalag.

Jól látható a férfiak réteges öltözete is: puha anyagú, végig gombos ujjas, kerek galléros posztó és selyem mellény, valamint a legszembeütőbb, a rövid, három sor gombos, zsinóros kiskabát. A régiesebb formájút a szélén álló férfi viselet ellenzős, sujtásos nadrággal és vágott szárú csizmával. A legények inkább kalapot, a többiek kétszer begyűrt *asztragánt* hordanak. A házas emberek bajuszt viselnek. Két zenészen bársony csizmanadrág és lakkos szárú csizma, álló társukon télikabát van. Egy asszony áll berliner kendőben, a fiatalok öltözete nem mutatja az

25. kép: Szigetcsépi lakodalom résztvevői, 1915 körül (Kép és emlékezet. A Szerb Intézet adatbázisa, 20130707KAL01002)

évszakot. A lányok világos színű blúzt, dukátot, hajukban díszet viselnek. A gyereklányok egybe-ruhában, magas szárú cipőben, bekötött fejjel vannak, a fiúcskák posztóruhában, boka fölé érő nadrágban, magasan gombolódó kabátokban, kerek báránnyal sapkában. A nagyobb ruhadarabjai megegyeznek a felnőttekével. A násznép ruháin szalagos rozmaringszál látható. Az esküvői szertartás alatt a templomban a koma drága méterárut, ruhaanyagot (*prevesz*) terített a menyasszony és vőlegénye vállára, új asszonyként első ruháját ebből varratta. Pomázon az esküvői vacsora után a menyasszony két kendőt kapott: egy fekete *kázmér* kendőt lila virágokkal, amivel éjjel után, koszorúját levéve bekötötték a fejét asszonnyá válásának jelzésére. A másik sálforma fekete kendő volt „ezüst beszövésekkel”, ezt el kellett tennie a temetésére.⁶⁵

Arról nincs tudomásunk, hogy a Buda környékén élő szerbek viseltek volna olyan, arany- vagy ezüstszállal hímzett, merevített, szabott menyecskefőkötőt, amilyen a dél-magyarországi települések női fejviselete volt még az 1890-es

években.⁶⁶ A rendelkezésünkre álló néhány adat alapján állíthatjuk, hogy nem. A vidékünkön helyette viselt főkötőkendő azonban annak egyszerűbb megfelelője.

A fiatal pár sokszor nem az esküvőn, hanem később készített fényképet, amikor a feleség a menyasszonyi ruhája helyett más ünnepi ruhát és menyecskekendőt, illetve az új asszonyt megillető fejdísz viselte (26. kép). Pomázon a harmincas évekig a menyecskekendő még ezzel a hagyományos fejdíszrel kötötték be a fejét. Látható ingvillas-pruszkos, papucsos öltözetű és blúz, utcai öltözetű nőknél is a 20. század elején. E fejdísz meglétéről más településről nincs adat, párhuzamát a tököli rác újmenyecske viseletében találjuk meg. Elkészítését, különösen a kendő kötésmódját ma már nem tudjuk rekonstruálni, néhány támpontot ad azonban a speciális kendő és a díszűk leírása, melyeket Deisinger Margit vásárolt a Ferenczy Múzeum számára.⁶⁷ fiatalasszonyi fejviselete volt az 1800-as évek végén, aki esküvője után meghatározott ideig (rendszerint egy évig vagy az első gyermek születéséig) ünne-

⁶⁵ Az 1920-as évek elején ez az ajándékozási szokás még élt Pomázon. Az adatközlő, Golub Márta édesanyját ebben a kendőben temették el a század közepén.

⁶⁶ T. Knotik 1990b: 291–293. Deszk, Szőreg, Magyarcsanak településeken viselték, de nem helyben hímezték őket. Az újasszony az esküvőjét követő vasárnap vette föl az arany- vagy ezüsthímzésű, fehér brokátselyem *kapa*-t, mely a kontyát fedte. Ünnepen a szerb nők előre kötött kendőt viseltek. Ferenczi 1977: 354.

⁶⁷ Fejkendő (*sámija*) és díszűk. Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz. N 55.7.1; N 55.16.1–5.

26. kép: Fiatalasszony az újmenyecske fejviseletében, férje kötött ujjú selyem ujjasban, Pomáz, 1921

pi öltözettel hordta. A fekete atlaszselyem kendő jellegzetes színelosztású, körül széles halvány-szürke sáv van, a sarkok találkozásánál pedig fehér négyzet. A hátrakötött kendő neve *sámija* (*u samilie*: „beköti a fejét”), a gyűjtő szerint „*sámija* csak fejdísszel hordható”. A fejviselet *ubredács* megnevezésére egyetlen adatközlő emlékezett.

A kendőt menyecskésen hátrakötötték, de a két végét a fejtetőn úgy csomózták, hogy a fehér szín középen látszódjék. A szárazakat letűzték. Háttul fültől fülig művirág díszítette, két oldalt több, gyöngyös csüngőkkel díszített tűvel (*biszerne*

igle) rögzítették.⁶⁸ Régebben csüngős, nagy ezüst fülbevalót viseltek hozzá. A fejviselet néhány fényképen és egy fénykép alapján készített festményen szemből vagy félig oldalnézetben látható a fül fölé tűzött, csüngő díszítményekkel, a fejdísz hátsó része nem. (26. kép). Megkötésének – a *kongyáéhoz* hasonlóan – volt specialistája, aki utoljára egy 1937-es színelőadás szereplőjének készítette el az újasszony fejviseletét.

A Szentendrén élő Terzin Lázár 1934-ben született munkájában a környékbeli szerb lakodalmi szokások leírásánál kitér az újmenyecske fejviseletére, amit valószínűleg Pomázon láthatott. A lakodalom másnapjának reggelén az új asszony fejét anyósa köti be egy jellegzetes kendővel, mely fekete, körül fehér széllel. Először egy fehér vászon „sapkát”, főkötőt tesz a fejére, azután beköti a fekete kendővel, azután még „színes virágokkal és zöld levelekkel, szomottal díszítik a fejét. Nagy figyelmet szentelnek arra, hogy a fejviselet szép legyen”. Terzin megjegyzi, hogy ezt most már ügyetlenül csinálják, ritkán sikerül szépen megkötni.⁶⁹

A hosszúkendő egykori, 19. századi viseléséről egy adatot ismerünk, miszerint az *ubredács*, a vékony tüll, sálforma kendő végét aranyhímzés díszítette, a róluk levágott aranyhímzésű széleket őrzik Pomázon.⁷⁰ A kifejezés a dél-magyarországi szerb viselet leírásából ismert, s az áll alatt átvezetett, feldíszített kendőt, az újmenyecske fejdíszét ábrázolja.⁷¹ Nyilvánvaló a párhuzam az *ubradacs* („áll alatti”), a tököli rác *tulbenta* és a pomázi *sámija* vagy *ubradacs* között.⁷² Az 1950-es években Deisinger Margit a pomázi dísztükről írva használta a két kifejezést – miszerint a tüket a fiatalasszony *sámijába* és *ubradacsba* tűzve használta, művirágokkal együtt.⁷³ E kifejezések akkor még nem szorultak magyarázatra.

Az újasszony fejviseletének formája és díszítése helyi fejlemény, utoljára a harmincas évek végén készítették. Ekkor már a lakodalomban az egyszerű, hátrakötött menyecskekendővel kötötték be a menyasszony fejét, aki már nem járt viseletben, asszonyként már nem hordott fejkendőt.

⁶⁸ Deisinger Margit leírása a fejkendőhöz. Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz. N 55.7.1.

⁶⁹ Terzin 1934: 376, Csobán Bojana fordítása.

⁷⁰ A hímzésük stílusa megegyezik a tököli rác újasszony kendőjével, a *tulbentáéval*. Sz. Tóth 2018: 224.

⁷¹ A fiatal menyecskek házasságuk első évében minden ünnepélyes alkalommal művirágokból készült nagy fejdísz (*ubradacs*) hordanak, mely majd még egyszer akkora, mint a fejük. Ez a fejviselet a tarkót és a nyakat beborító, feldíszített sálkendő. Később a fiatal asszonyok ünnepnapon arancypikéből készített fejkötőt (*ubradacs*) tesznek föl. Hadzsics 1891: 621.

⁷² A dél-magyarországi szerb újmenyecske fejviselete a tököli rácok körében is felismerhető. Az újasszony „feje ekkor vékony, egész nyakát, sőt vállait is eltakaró fehér szövettel van elborítva, homlokát arany csipke övezi, halántéka s kontya körül pedig hosszú, vastag, réteges fejtűk [tűk], vászon virágkák s tükdarabkák is ékesítik.” Berkity 2006 [1839]: 71.

⁷³ Deisinger Margit leírása a dísztü használatairól. Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz. N 55.16.1–5.

27. kép: Battai szerb család: az idős asszony viseletben, jellegzetes fejkendőben, papucscipőben van, a nő és a férfi lábán is papucs, 1930-as évek

A kendő elhagyása fokozatosan történt. A harmincas években a fiatalabb asszonyok még felkötötték a menyecskekendőt, de egészen kicsi kendőből.⁷⁴ Ugyanakkor az asszonyok, fiatalok és öregek lazán hátrakötött kendőben dolgoztak. Az előre kötött fejkendő az idősebbek ruhadarabja maradt, akik halálukig viseletben jártak (27. kép). Idős asszonyok öltözetének jellemzője a bő aljú, csípőig érő blúzféle, mely a kötényen kívüli, kényelmes viselet volt. Míg a 20. század elején hétköznapi és ünnepeken is a szögletes kötényt hordták, ez a század közepére megváltozott, az öregek ünnepi köténye is kerek aljú lett. Az 1970-es években egy idős kalászi asszony vasárnapi öltözte sötétzöld szövet, elől gombos, galléros ujjas, ugyanilyen anyagú szoknya, fekete selyemkendő körül cakkos lyukhímzéssel, fekete selyemkendő, fűzős félcipő volt.

Munkába állás vagy más okok miatt a viseletes asszonyok közül is többen „gyorsan levetkőztek”, mint az 1930-ban özvegyen maradt fiatalasszony, aki férje halála után váltott városi ruhára, és csak feketében járt. A falusi szerb asszonyok között néhányan az 1970–80-as évekig, halálukig viseletben jártak, akárcsak a sváb asszonyok, de megkülönböztette őket a kötényük formája és a kendőkötés módja: a szerbek kerekített aljú, szabott kötény és a homlokra húzott fejkendő volt; a svábok köténye szögletes, kendőjük a homlokot szabadon hagyva csak a haját takarta. A 20. század közepén előfordult, hogy az idős generáció tagjait, nőket és férfiakat az esküvői

– a korabeli szokás szerint fekete – ruhájukban temették el. Az asszonyok fejére kendőt kötöttek. Pomázon az esküvőjén kapott fekete sálkendőt is a feje köré tették a koporsóba „mint egy fátyolt, körül a fején és az arcán, ahogy kellett”.

A harmincas években felgyorsult a fiatal generáció viseletváltása, az 1930 után születettek már nem jártak viseletben. A viselet elhagyását gyorsította a főváros közelsége, a lányok taníttatása, munkába állása. A városi divat szerint öltözködő lányok az egyházi ünnepi alkalmakra vagy színelőadás szereplőiként még fölvették az ingvillas-pruszlíkos szerb ruhát és a dukátot.

A háború után a hazai nemzetiségek képviselői a kultúrpolitikai rendezvények rendszeres résztvevői voltak. Ilyenkor a szerb ruhát fölvették – szóhasználatuk szerint – „népviseletnek”, a szerb etnikumhoz tartozás demonstrálására (28. kép). A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége létrejöttével (1948) minden településen szerb klubok, táncscsoportok alakultak, tagjaik elővették a családban őrzött ruhadarabokat. A folklórcsoportok egyrészt tovább éltették a viseleteket, leginkább annak darabjait, de a viselés módjára vonatkozó ismereteket nem; másrészt indirekt módon hozzájárultak a viseletek pusztulásához, elkallódásához. A fiatalok eleinte szüleik, nagyszüleik ruháiban táncoltak. Az inget rendszerint kicserélték, és ha szükséges volt, más ruhadarabokat is varrattak, olykor a régi ruhák anyagából.

A főváros környékén háromszáz éve megtelepedett szerbek öltözte a velük együtt élő magyarok, rácok (horvátok), németek öltözetével kölcsönhatásban alakult és folytonosan változott. A 19. század végére vált jellegzetes, Budapest környéki szerb viseletté a falusi népesség öltözte, mely sok településen a városiasodás irányába fejlődött, míg Csépen, és különösen a legtávolabbi paraszti életmódú Pomázon a parasztviselet irányába változott.

A 19–20. század fordulóján szembetűnő a hasonlóság a szerb és a tököli rác viselet között.⁷⁵ A tököli rác női öltözet jellegzetes darabja volt – akárcsak a szerbeknél – az újmenyecske fejviselete. A szoknya formája, a fodros kötény, a pénzérmés nyakék is a szerb öltözzel rokonítja. Lábbelijük viszont különbözik: a rác nők régen csizmát viseltek, és nem hordtak papucsot, mint a szerbek. A fémszállal hímzett ruhadarabokat a szerbek a 19. század végén már nem, míg a rácok a 20. század elején még viselték.⁷⁶

⁷⁴ Alexov 2002: 34.

⁷⁵ Tökölön nagyobb számban éltek együtt a katolikus rácok és a szerbek, az együttélés sajátos kultúrát eredményezett. Szilágyi 2006: 10.

⁷⁶ Sz. Tóth 2018: 213.

28. kép: „Utoljára voltam beöltözve”: a pomázi Nedelykovics Szofia a Nők Világkongresszusát köszöntő nemzetiségi delegáció tagjaként Budapesten, 1948

A paraszti társadalomban ugyanazokat a ruhadarabokat minden népcsoport a saját szabályrendszerének megfelelően állította össze és egyéni normái szerint öltötte magára. A viseletdarabok folytonos változásban voltak, a normarendszer viszonylag állandó maradt. Ez határozta meg a viselés módját, mely alapján megkülönböztethetők vagy azonosíthatók egy-egy népcsoport tagjai. A szerbekkel a legtöbb településen együtt élő német férfiakat nagyobb kalapjukról, melles kötényükről, egyenes szárvégű csizmájukról lehetett felismerni; nem viseltek bajuszt. A sváb nőideál

az erős alkatú, munkabíró leány, ezt fejezte ki az öltözetük is: a leszorított mell, a széles csípő, a szigorúan lesimított haj. A divatot kevésbé követték. A svábok ruhái szövet típusú, gyakran kockás mintájú, jó minőségű anyagokból készültek, ami tartós használatot tett lehetővé. Szerették a bársony felsőruhákat, a fekete bársonydíszítést, és bársony- vagy pántos cipőt viseltek.

A szerb nők viselete jellegében – karcsú derék, göndör haj, melldísz, ékszerek – a nőies ideál ki-fejezője. Jellemzője a 20. század elején a mellen szétnyíló pruszlik, a derekat optikailag szűkítő ujjas, az alján kibővülő szoknya, a fodros kötény, színes harisnya és a (bársony)papucs viselése. Jellegzetes elemei: az asszonyok haj- és kendőviselete, a pomázi új asszony balkáni eredetre utaló fejdísz, a bársonyszalagon viselt aranypénzek, a hajba és a ruhára való kiegészítők sokasága. Jellegzetes alapanyaguk a lenből szőtt szerbvászor. A fényes anyagokat kedvelték, a selyem és a bársony a férfiöltözetben is megtalálható. A svábok felsőruháik díszítésére bársonyszalagot és zsinórból készült, csipkére hasonlító gyári szalagokat alkalmaztak, a szerbekén gyöngyöt, flittert, csipkét, rojtot találunk. Mindkettőjüknél kevés a kézi hímzés.

Az együtt élők kultúrájának egymásra hatása a viselet terén is megmutatkozott. Korábbi adatok híján erről igen kevés az ismeretünk, ismét csak pomázi példákat idézhetünk.

A pomázi szerbek nyelvében sok a sváb jövevényszó, köztük ruházatra vonatkozók is: *rok-lja* – alsószoknya, *fuszekle* – zokni, térdharisnya, *strupandle* – harisnyatartó gumi, *hornodla* – hajtű, *slingeraj* – hímzés, csipke, *snajder(ka)* – szabó(nő).⁷⁷ A pomázi, kalászi, csobánkai szerbek maguk is megfogalmazták, hogy viseletük „németes” volt, ezt a női ruhadarabok azonosságára értették: a színes kötött harisnyákra, ami szerb hatás a pilisi sváb viseletben, a fekete kiskabátforma ujjasra, az idősek szögletes kötényére, ami svábos a szerbeknél. Pomáz környékén a lányok szögletes kötényének divatja szintén a sváboknak köszönhető, akiktől átvették a kötött papucscipőt, és valószínűleg hatással voltak a szerb főkötőkendő kialakulására.

⁷⁷ Golub 2001: 78.

Felhasznált irodalom**ALEXOV 2002**

Képek Lóréről 1900–2000. A képeket gyűjtötte és közreadja: Alexov Lyubomir. Lórév: Nemzetiségi Hagyományörző Kulturális Egyesület, 2002.

ANĐELKOVIĆ 2004.

Anđelković, Randel-Raša: *Százhalombatta – Bata – Putnikovo: 1924–2004 [80 godina od isel'avanja srpskih porodica iz Mađarske u Krafevinu Srba, Hrvata i Slovenaca]*. Beograd: Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, 2004.

BÁLINT 1977

Bálint Sándor: *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Második rész.* MFM 1976–77/2. Szeged, 1977.

BINDORFFER–SÓLYOM 2007

Bindorffer Györgyi – Sólyom Barbara: A pomázi szerbek identitása. In: Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében.* Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 188–236.

DEISINGER 1953

Deisinger Margit: *Szentendrei régi viselet.* Kézirat. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum Adattára, 6931–2018, 1953.

DEISINGER 1972

Deisinger Margit: Budapest környékén élő délszlávok karácsonyi szokásai (szerb). In: *Studia Comitatus 1. Tanulmányok Pest Megye múzeumaiból.* Szentendre: Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1972, 167–184.

DÓKA 1981

Dóka Klára: *Szentendre története írásos emlékekben.* Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1981.

FERENCZI 1977

Ferenczi Imre: Viseleti módok Szőregen. In: Hegyi András (szerk.): *Szőreg és népe.* Szeged: Szeged Megyei Városi Tanács V. B. Művelődési Osztálya, 1977, 325–369.

FLÓRIÁN 1997

Flórián Mária: Öltözködés. In: Füzes Endre – Kisbán Eszter (szerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997, 585–768.

GABNAY 1906

Gabnay Ferencz, Hathalmi: Budapest-vidéki haj- és fejkendőviselet. In: *Néprajzi Értesítő* 112 (1906), 92–124.

GOLUB 1965

Golub Iván: *A pomázi szerbek népi hagyományai és szokásai.* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma 14337.

GOLUB 2001

Golub Xénia: Szerbek. In: Laszlovszky József – Borbélyné Radics Ibolya – Köczöl Dánielné (szerk.): *Pomáz. Természeti kincseink, történelmünk, kulturális örökségünk.* Pomáz: Pomáz Város Önkormányzata, 2001, 68–80.

HADZSICS 1891

Hadzsics Antal: A délmagyarországi szerbek. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képen: Magyarország II. kötet.* Budapest: Magyar Királyi Állami Nyomda, 1891, 619–656.

IGNJATOVIĆ 1972

Ignjatović, Jakov: *Örök vőlegény* (ford. Csuka Zoltán). Szabadka: Forum, 1972.

IGNJATOVIĆ 1973

Ignjatović, Jakov: *Szerb rapszódia* (vál. és ford. Csuka Zoltán). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1973.

IKVAINÉ 1992

Ikvainé Sándor Ildikó: A peškirek szerepe a szerb népszokásokban. Die Rolle der Überhandtücher (Peskir) in den Volksbräuchen. In: Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció. 1. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére.* Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1992, 141–165.

JANKÓ 1889

Jankó János, ifj.: Adatok a pomázi szerbek néprajzához. In: *Turisták Lapja. I.* Budapest, 1889, 98–100.

KISS 1988

Kiss Mária: *Délszláv szokások a Duna mentén.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

T. KNOTIK 1990A

T. Knotik Márta: Öltözködés, viselet. A nemzetiségek öltözetje. In: Juhász Antal (szerk.): *Csongrád megye népművészete.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990, 228–232.

T. KNOTIK 1990B

T. Knotik Márta: Szerb fémhímzés. In: Juhász Antal (szerk.): *Csongrád megye népművészete.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990, 291–293.

LAKOS 2002

Lakos Ágnes: *Lórév.* Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 2002.

NÉPSZÁMLÁLÁS 1900, 1930, 2001

Magyarország településeinek népszámlálási-etnikai adatbázisa. Népszámlálási adatok.

http://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?e-v=&ev2=&megye=&telepules=2143&kod=&nemzeti-seg=&felekezet=&tipus=mind&keyword=&page=50
(letöltve: 2019. 02. 04.).

NYILAS 1900

Nyilas István: A vármegye népe. Borovszky Samu (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye II. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest: Országos Monografia Társaság, 1900, 1–37.

SAROSÁ CZ GYÖRGY

Sarosá cz György: Magyarország délszláv nemzetiségei. In: *Népi kultúra – népi társadalom*. (A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve 7.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973, 369–390.

SZILÁGYI 2006

Szilágyi József: *A tőköli rácok története és népszokásai*. H. n.: a szerző magánkiadása, 2006.

Sz. TóTH 2018

Sz. Tóth Judit: Adatok a rác viselethez. In: *Studia Comitatensia* 36 (2018), 210–227.

TERZIN 1987 [1934]

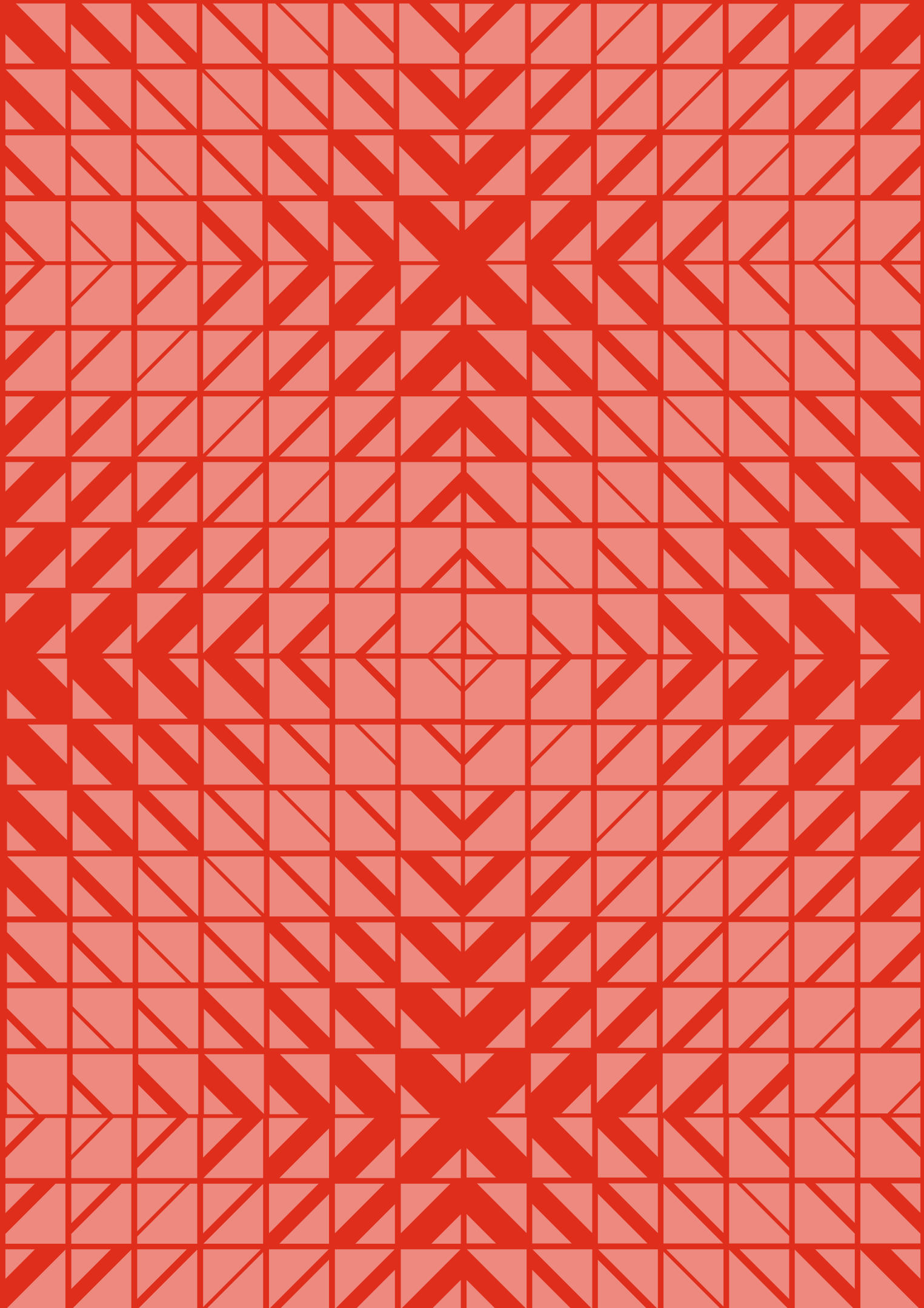
Terzin, Lazar: *Narodni običaji pravoslavnih Srba u Madjarskoj*. (Sentandrejski Zbornik 1.) Beograd, 1987, 347–385. [eredeti kiadás: Szentendre: Terzin Lazar, 1934.]

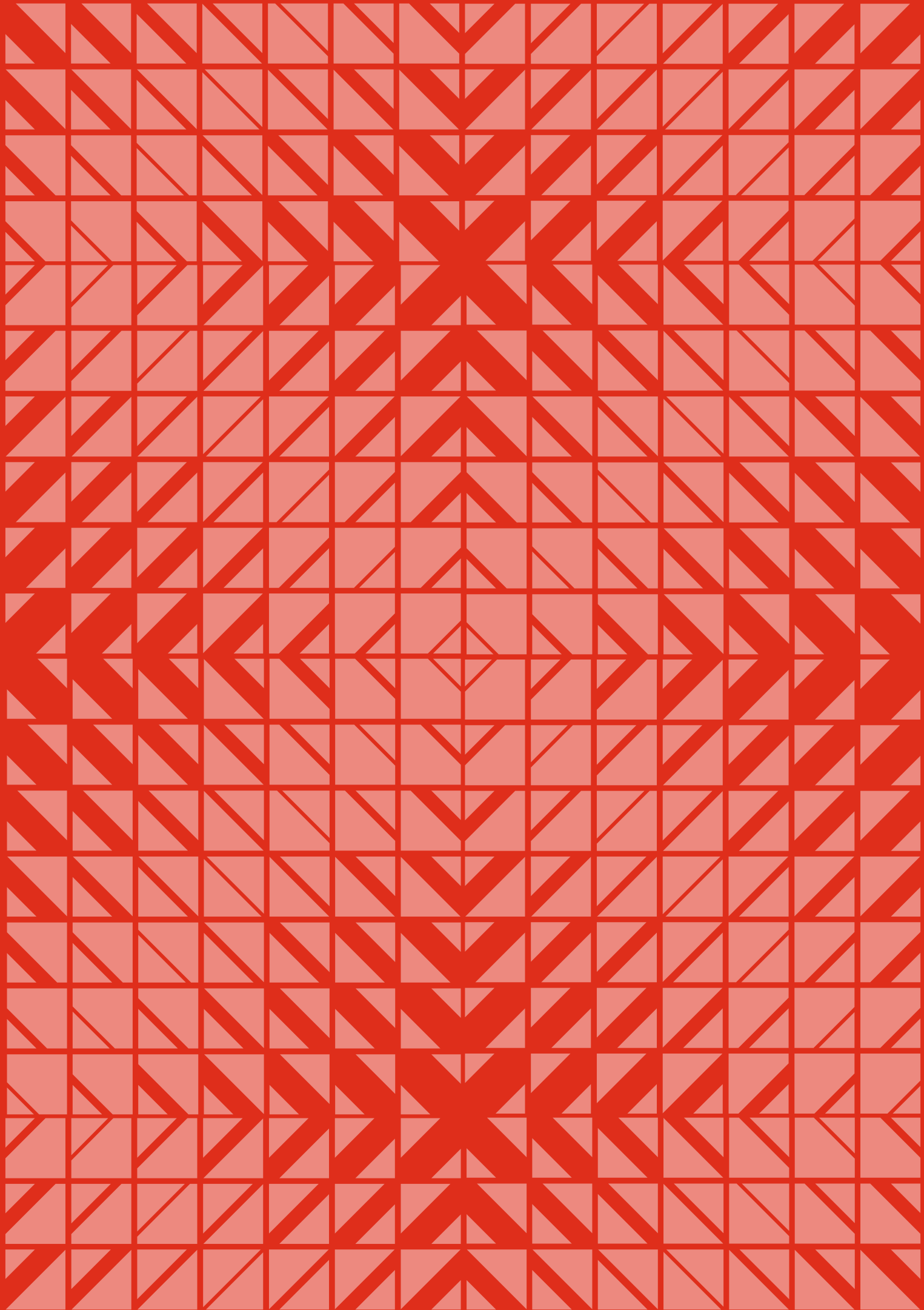
VUJICSICS 1978

Vujicsics Tihamér: *Muzicke tradicije juznik slovena u Madarskoj. A magyarországi délszlávok zenei hagyományai*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1978.

ZÁHONYI 1978

Záhonyi Zsófia: *Szerb leány- és férfiviselet. Szerb vászon*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, 19899, 1978.

STUDIA COMITATENSIA 37.
A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

- Kiadó
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre
- Felelős kiadó
Gulyás Gábor, múzeumigazgató
- Szerkesztő
Véri Dániel
- Grafikai tervezés
Herr Ágnes
- Tördelés
Sarkadi Imola
- Korrektor
Zelei Bori
- Angol fordítás
Greskovics Eszter
- Fotók
A szerzők és a fotóknál megjelölt intézmények
- Nyomdai kivitelezés
EPC Nyomda

© Ferenczy Múzeumi Centrum, a szerzők, a fotósok és jogutódaik

ISSN 0133-3046

A kiadványt támogatta

